

В И Д А В Н И Ц Т В О
Х У Д О Ж Н Ь О Ї
Л І Т Е Р А Т У Р И
„Д Н І П Р О“
К И Ї В
1 9 6 8

ТВОРИ ВОСЬМИ ТОМАХ

ВАНДА

ТОМ

8

ВАСИЛЕВСЬКА

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ
ДЛЯ ДІТЕЙ

СЕЛО МОГО ДИТИНСТВА
АВТОБІОГРАФІЧНА
ПОВІСТЬ

У2
В19

Видається за постановою
Ради Міністрів Української РСР

Переклад *М. А. ПРИГАРИ*

Примітки склав *Л. М. ВЕНГЕРОВ*

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА № 1

7-3-4
105-67М

ПОВІСТІ ТА
ОПОВІДАННЯ
ДЛЯ ДІТЕЙ

Вербн та брук

Найперший спогад Віцека такий: дорога, що стелеться селом, обабіч рівні ряди верб, а по дорозі ідуть вози. Виграють всіма барвами хустки, пера, вишивані керсетки, спідниці у візерунках. Весело, голосно лунає пісня.

— У пресвятій Марії вінчалися,— каже мати.

Вона стоїть тут-таки біля тину і разом з Віцеком спостерігає весільний похід.

Такий найперший спогад Віцека.

Потім виникають інші. Шершаві, мозолясті батькові руки, безсило складені на рядні, що натягнуте високо на груди. Голосіння матері на похороні. Маленька Гелька, яка дріботить за трюною дощовитого осіннього дня. Засмагле обличчя баришника, котрому мати продала коняку.

І вже зовсім чітко постає перед Віцеком спогад: як поступово дрібніє, кришиться і руйнується їхнє господарство, як Завали купують у них поле за селом, як за борги продають їхню корову Квятулю. Як усе, про що раніше вони казали «наше», поступово зводиться до халупи, невеличкого городу, що полум'яніє грядками нагідок, чепурно прикрашений рядом високих соняшників під самою хатою.

Мати плаче. Плаче, коли йде в хлів, де тепер стоїть одна лише кістлява, худа Калина. Калина — стара, мало дає молока, і купити її ніхто не хоче. Та й матері самій шкода продавати: стільки років стоїть Калина тут, у хліві! Мати дістала її в посаг, коли виходила заміж. З гономом і грюком під'їжджала вона тоді до цієї хати. Ляскали батоги, видзвонювали бубонці, виспівували весільні гості.

Давно вже немає тих коней, які везли батька й матір з вінчання. Власне, нічого з тієї пори вже не залишилось. Тільки, мов квітка, приколена до кожуха, золотиться, виграє всіма барвами, дихає пахощами невеличкий городець перед старенькою халупчиною, яка от-от завалиться. Струхлявілі балки й дошки, прогнила стріха.

— Певна річ, адже в хаті немає чоловіка! — говорить стара сусідка Агата, а мати тільки схлипує в краєчок хустинки.

Вона сама знає: так воно — полагодити б треба було хату, нову підлогу настелити, стріху вкрити, але на все це немає грошей.

— Хоча б дрібноту як-небудь прогудувати, — каже мати.

«Дрібнота» — це Віцек, Гелька і Владек.

Та ось одного разу в хаті з'являється гість: гладка дебела тьотя Бронка з Кракова. Вона сидить на лаві й придивляється до Владека, який мене в руках холодну картоплину, що залишилася після обіду.

— І думати нічого, рідна моя: спродати треба все, що можна, та й переїхати до Кракова. Пропадете ви тут задарма.

— Що ти! До Кракова? — скрикує мати й безпорадно обводить очима хату, дивиться на розмальовану скриню, яку вона дістала в посаг, на великий стіл, що його чоловік сам змайстрував із соснових дощок. І погляд лине за вікно, де біліє дорога, колишуться верби, а за дорогою

і за вербами видніються жита й пшениці, позолочені черневим сонцем.

— Так-таки й загинете тут! І що тобі кинути шкода? — вперто продовжує тьотя Бронка і б'є рукою по напівзогнилій лаві.

— Все життя тут прожили, — шепоче мати.

— Таке й скажеш, все життя! Ще досить його поперед у тебе, ще воно тобі надокучить. Нічого тут поневірятися! Чого ти тут дождатимеш? Поки халупа на голову завалиться? А що взимку будете робити?

Мати зіщулюється на своєму табуреті. Стає маленькою-маленькою. Кінець кінцем, Бронка правду каже. Що вони робитимуть взимку? В коморі не буде хліба, в льоху не буде картоплі — вистачить, мабуть, тільки до свят, до різдва. Далі ніяк не протягнеш.

— І не міркуй, і не гадай! Кімната звільняється саме поряд з моєю, тільки через сина пройти. Манаття на воза, дітей під пахву — і гайда! В місті завжди пробитися легше. А вже я там дещо для вас приготую, — каже тітка.

І вже задалегідь відомо: хоче цього мати чи не хоче, вона зробить усе так, як радить тітка. Мати виглядає маленькою і безпорадною поряд з цією гладкою, дебелою тіткою Бронкою.

— Як же воно буде? — шепоче мати про себе, але вже не опирається.

— Ще не було такого, щоб як-небудь та не було! — рішуче вимовляє тьотя Бронка і підводиться, шелестячи широкими спідницями.

Мати проводить її до самої дороги, до городу, який буйно розрісся. Вони стоять там довго і розмовляють, але до їх розмови Вітек уже не прислухається. Треба поділити на трьох цукерки, які привезла тітка. Цукерки довгі, кольорові, покручені, наче свічки, що їх привозять з краківських крамниць до свят. Цукерків припало по два на кожного. Гелька відразу перемазала усе обличчя червоним цукерком і тут-таки взялася за жовтий.

Тітки вже не видно, але мати ще стоїть, спершись на очеретяний пліт, і дивиться їй услід. Глибоко зітхнувши, вона поправляє хустку на голові й повільно повертається до хати.

З цього дня в хаті починається метушня. З'являється Заставняк з другого кінця села. Він походжає по хаті так, наче тут усе вже належить йому. Стукають палицею

по стінах, аж штукатурка з них сиплеться на підлогу. Вилазить навіть на стріху повітки і вириває жменю соломи. Мати ходить за ним, тихо схлипуючи.

І скоро Віцеку стало зрозуміло: те, що говорила тітка Бронка,— не пусті слова. Вони й справді їдуть до Кракова. Усі: мама, Віцек, Гелька і Владек. Владек хвастає перед дітьми Карчів і Банецьких, з якими грається на дорозі.

— Ми їдемо до Кракова. Назавжди! — заявляє він з гордістю.

Нарешті одного чудового дня під'їжджає віз, запряжений парою коней. Це Палюхи, хрещені батьки Віцека. Палюх з сином виносять і кладуть на воза розмальовану скриню матері, дерев'яні стільці з різьбою, великий стіл, шафу й комод. Віцек і Владек з галасом вилазять на воза і сідають на козлах.

— Так вам не терпиться їхати в місто! — говорить мати; очі в неї червоні від сліз.

Звичайно, їм не терпиться. А от мати ніяк не може зібратися. Вона востаннє низько вклоняється своїй хаті. Адже тут умер її чоловік, тут народилися Віцек, Гелька і Владек...

Та от вони вже сидять на возі. На дорозі з'юрбилися сусідки.

— Щасливо їдьте!

— А вам щасливо залишатися! — каже у відповідь мати і заливається сльозами.

Гелька дивиться на маму, і губки її витягуються підківкою. А Віцек і Владек раз у раз погукують:

— Но, гніді! Н-но!

Коні не хочуть слухатися їх, і лише коли Палюх голосно цмокає губами, вони зриваються з місця і дріботять підтюпцем.

Їдуть. Гілля верб схиляється над шляхом. Віцек силкується впіймати їх, але вони тікають з-між пальців, течуть зеленим струмком. Хутко вони зникають. Дорога звертає вбік. Їдуть полем. Легкий вітерець хилить колосся, і воно миготить, як вода на озері. Оксамитний м'який блиск пливе над нивою. Далеко на вигоні діти пасуть корів. І сюди, до тих, що їдуть на возі, долинає монотонна сумна мелодія їх пісеньки. Гуркочуть колеса.

— А Калина в нас уже буде? — запитує Гелька.

— Мамо, а ми будемо жити разом з тьотею Бронкою?

— Мамо, а яка там хата?

Вітек, Гелька і Владек засипають матір запитаннями. Але мати немов не чує, аж поки Гелька не смикає її за хустку:

— Мамусю, спите?

Мати ніби отямилась.

— Ні, дитино моя, не сплю я, не сплю...— говорить вона машинально, дивлячись кругом.

Вздовж дороги виростають кам'яні будинки, спершу низенькі, а потім вищі, зникають луки й картопляща, і дорогу помалу заступає вулиця.

— Приїхали,— сказав Палюх і повернув у бічну вуличку, тісну й вузьку.

— Як? Уже? — стурбувався Вітек.— Чому так швидко?

— Це вже місто,— Краків, синку,— каже мати.

— Ану, кумо, злазьте з воза,— сказав Палюх, і діти миттю скочили на брук.

Невідомо звідки відразу з'явилася тьотя Бронка і стала покрикувати на сина Палюха та якогось високого худорлявого підлітка, які почали розвантажувати воза.

— Повільніше, обережніше! Не подряпайте скриню!— А потім звернулася до матері: — Чого ж ти стоїш? Ходім. Мій уже чекає на вас... Вітеку, Владеку, Гелько, відійдіть-но від коней і марш додому!

І вони попленталися всі за тьотею Бронкою. Пройшли ворота, невеличкі сінці, звідки відчинені двері вели в кімнату.

Вітек узнав тепер новий, зовсім інший світ.

В сінцях двоє дверей. Одні в квартиру тьоті Бронки, а другі в ту, в якій вони житимуть. Поряд східці нагору. Це не такі східці, якими вони в Броновицях вилазили на горище. Там, нагорі, над ними, теж живуть люди. Добре чути кроки, рипіння меблів, що їх пересувають по підлозі, і навіть голоси.

В перші дні Вітекові здається, що стеля не витримає, що люди, які живуть нагорі, зваляться на них. Він уже знає, хто там живе,— горбатий швець з двома дітьми й хворою дружиною. А над квартирою тьоті Бронки — перекупка з майдану Щепанського, яка продає городину. Її ніколи не буває вдома. Тільки-но починає розвиднятися, на східцях лунають її важкі кроки — вона забирає

свої кошики і йде до застави, через яку приїжджають в місто селяни.

Вона скуповує в них капусту, помідори, моркву, салат. Все це треба доставити на майдан, де вона торгує. Вона тягне сама важкі кошики, а Стасько й Казик, її діти, допомагають їй. Удома залишається Зося. Вона хороваита й не може тягати важких кошиків, тому вона повинна доглядати вдома молодших дітей.

Пан Юзеф, чоловік перекупки, спускається вниз із своєї квартири о шостій годині, іде на будівництво. Він муляр.

У тьоті Бронки теж є рундук з городиною. Її теж цілий день немає вдома. У тітки тільки одна дочка, вже доросла. Вона живе окремо і працює на фабриці. І в торгівлі тітці допомагає її чоловік, худий пан Алоїз.

Це всі мешканці невеличкою будиночка.

Віцек вештається по двору. Знайомиться з усім і з усіма. За ним плентається Владек з пальцем у роті і приголошнена Гелька.

— А хлів де? — запитує Гелька.

— Ну й дурна! — буркотить Віцек. — Адже тут немає корів.

— Немає корів?

— Ну, звичайно! Це ж місто, а не село! — говорить суворо старший брат.

— Місто, а не село, — повторює за ним маленький Владек.

День у день всі троє призвичаюються до того, що тут місто, а не село.

Вдень мама сидить на табуреті в кутку кімнати і плаче, а ввечері вбігає тьотя Бронка, шелестячи широкими спідницями.

— Рідна моя, від плачу ніякого толку не буде. Чим могла тобі допомогти — допомогла і ще допоможу, але так сидіти й плакати ти в мене не будеш. З завтрашнього дня треба почати ходити прати. Була сьогодні в двох панів, які завжди купують у мене городину: згодилися. Якщо їм підійдеш, вони тебе й іншим рекомендуватимуть. Роботи вистачить — тільки рукава гарненько закачай.

Мати поклала дітей спати. Віцек лежить і дивиться. Мати й тітка сидять удвох за столом. На стіні окреслюються їх чорні тіні, вони здаються незмірно великими.

Тьотя Бронка тлумачить щось матері, спершу сердито і гостро, потім спокійно і серйозно, а потім знов сердито. Але Віцек знає: тітка не справді сердиться, а тільки хоче переконати в чомусь матір. Мати відповідає тихо, про щось запитує. Віцек засинає.

Ранок як ранок. Здавалося б, він такий самий, як і всі інші ранки. Але в тому-то й річ, що він зовсім інший. Сьогодні мати вперше йде прати.

— Отут молоко, тут хліб. Коли прийду ввечері, щонебудь вам зварю, а до того часу доведеться як-небудь обійтися. Ти, Віцеку, доглядай дітей, ти вже великий хлопчик,— говорить мати.

Віцек бачить, що її душать сльози.

— На вулицю не бігайте! Лампу не засвічайте і нікому не відчиняйте дверей... Та щоб Владек із Гелькою не бились! — продовжує мати, раз у раз згадуючи щось нове, і, нарешті, виходить з кімнати.

Гелька відразу починає ревети і біжить за мамою.

— Мама пішла білизну прати,— суворо переконує її Віцек.

— Я з мамою! З мамою! — надривається Гелька, наче її ріжуть.

— Не можна з мамою. Не реви. Ввечері мама повернеться,— умовляє Гельку Віцек, і вона поволі заспокоюється.

— Треба кімнату прибрати,— говорить Віцек, і вони всі починають прибирати.

В кутку стоїть березова мітла, яку привезли з села. Хмара куряви здіймається з підлоги.

— Водою треба побризкати.

Але в кімнаті немає води. Є тільки водопровід у стіні. Віцек, насупивши брови, поважно підходить до водопроводу і відкручує кран так, як це робила мати.

Вода ринула нестримним потоком.

Віцек намагається заткнути кран пальцем, але це йому не вдається. Вода бризкає скрізь: на стіни, на підлогу, гуде. Жах охоплює Віцека. Він крутить кран — виходить ще гірше. Вода біжить таким швидким струмком, що боляче б'є по руках, наче вербовим пруттям.

Нарешті вдалося. Кран закручено. Віцек витирає піт з обличчя і переможно дивиться на малюків.

Підмели підлогу, повитирали пил.

Що ж тепер робити?

— Ходім на галявинку, побігаємо,— пропонує Владек.

— Тут немає галявинки...

— До корів,— складає губи підківкою Гелька.

І знову Віцек суворо повчає її:

— Тут не село, а місто!

Ну й тягнеться день без матері! Не тому, що нічого робити. Роботи виявляється сила-силенна. Гелька голодна, треба нагріти їй молока: холодне вона пити не хоче. І тут Віцек бачить, що розпалити вогонь у цій печі — справа не легка. Ніяк не загоряються тріски, не хочуть горіти принесені з сінців вогкі дрова. А про вугілля й говорити не доводиться! Віцек не хоче й торкатися до нього — підігріває молоко на самих трісках.

Віцек роздмухує вогонь у печі, а тим часом Владек вибігає в сінці — і гайда на сходи. За хвилину крик і плач: упав. З носа йде кров. Треба намочити хустку і притулити до носа, але кров усе йде. Віцек промиває хустку під краном і знову намагається зупинити кров. Тим часом у печі все згасло, і Віцеківі страшенно хочеться сісти на підлогу біля чорних дверцят печі і плакати так, як плаче Гелька: мамо, мамо!

Але ж він уже дорослий! Він повинен доглядати двох малюків. І кінець кінцем Віцек нагріває молоко, потім ріже на скибки хліб. Нагодувавши малюків, виводить їх на прогулянку. Вони не слухаються. Владек весь час кудись тікає. А тут же не село! Ідуть вози, пробігають автомашини, лунають дзвінки велосипедів. Віцеківі доводиться вести брата за руку. А Гелька всього боїться, і їй треба пояснювати, що автомобіль не виїде на тротуар, що ліхтар не зірветься і не впаде на голову. І так весь час.

Коли ввечері мати повертається додому, Віцек почувває себе смертельно втомленим. Але мати втомилася ще більше. І Віцек допомагає їй приготувати запізнілий обід.

Дні течуть одноманітно. Мати ходить на роботу, Віцек заступає її вдома.

Тільки у свята буває інакше. Мати встає пізніше — адже вона так намучилася за цілий тиждень. Болять ноги від безперервного стояння біля корита. Ломить попереки, тому що вона весь час стоїть зігнувшись. Горять пальці, роз'ятрені лугом та окропом. Отож вона відпочиває. Потім іде з дітьми гуляти — неподалік є парк. Ін-

коли вони йдуть до тьоті Бронки, і та розповідає що-небудь або, як завжди, повчає матір.

А найбільше любить мати сісти біля вікна. З нього видко сусідній двір, а на ньому невеличкий город. Злиденний город — кілька ріденьких, спалених сонцем кущів картоплі, кілька грядок помідорів. Але на краю картопляної грядки ростуть соняшники. Такі самі, як ті, що росли на городі в них у Бронувицях: великі, золоті, з широко розплющеними темно-коричневими очима, оточеними золотими пелюстками. Мати підпирає голову долонею і дивиться на соняшники. На очах у неї блищать сльози, але вона всміхається, всміхається цим високим соняшникам.

— В місті краще,— поважно заявляє маленький Владек: тут йому тепер завжди вистачає їжі, а в селі останнім часом частенько бувало скрутно. Але потім він замислюється на секунду і каже: — Тільки от Калини нема...

Не за одною Калиною сумує Владек. Він сумує за зеленою лукою, за маленьким звивистим струмочком, який дзюрчав у рові за селом, за вітром, що лине над полями.

Мати зітхає, і разом з нею зітхає Віцек. Хіба ж тільки одна Калина?.. Там, де струмочок розливався ширше, іноді траплялися дрібні пліточки. Якщо ж піти вниз, за його течією, то можна було побачити, як він помалу звужувався, луки стискали його, перетворювали на вузький рів, а в чорних берегах його вовтузилися у своїх норах раки. У вільховому гаю вили собі гнізда птахи, на вербу в полі зрідка сідала зозуля. Хата й поле — це було одне ціле. Вибіжиш на одну хвилину, і ти вже на волі, наче птах. А тут навколо — стіни. На околиці вони, правда, низькі, але все одно заслоняють весь світ. Тісно в їхній убогій кімнатці. Але що зробиш: тепер вони живуть у місті і в місті вже залишаться...

Коли вони всі стоять так біля вікна, з'являється тьотя Бронка, як завжди галаслива, на перший погляд сердита й сувора, а в душі дбайлива й добра.

— Нічого на всякі думки час марнувати. Тільки голову собі дурницями сушити. Живете, голодувати не доводиться, то про те думайте, щоб і надалі гірше не було. Та от про Віцека треба було б подумати. Чому йому дурно вдома сидіти?

Мати вражена:

— Як це так? А ти що, може, скажеш дитину віддати куди-небудь? Адже він ще малий.

— Все малий та малий! Рідна моя, менші й ті вже за якусь справу беруться. Вчитися до майстра якогось треба хлопця віддати, от і користь буде. Прання пранням, але й ти не вічна, нехай сам себе якось забезпечить.

Вітек слухає і не знає, що сказати, але цього разу мати чинить тітці рішучий опір.

— І не кажи про це! Щоб я цих двох малюків самих залишила? Що ти, Бронко! Ще є час, намучиться по чужих людях,— говорить мати.

Кінець кінцем, вирішують, що тим часом Вітек вчиться до майстра не піде, буде доглядати менших дітей.

— У нього й так роботи вистачає,— говорить мати, і Вітек відчуває у серці глибоку подяку. Його охоплює жах від одного цього слова «вчення», хоч він і не знає, що саме воно означає.

Та от приходять час і на це.

Пранням білизни мати назбирала трохи грошей. Купила велике корито, дошку, щоб прасувати, і тепер бере прати додому. Правда, дуже тісно стало, хмара пари вічно заповнює невеличку комірчину, але принаймні мати цілий день вдома. Вітек допомагає їй — виливає брудну воду, бігає в крамницю по хліб і картоплю.

З дітьми в нього вже менше мороки. Гельку прийняли до школи, і тепер вона півдня не буває вдома. Отож залишається один Владек. Він ще зовсім малий і не розумний, крутиться весь час між коритом і купами білизни. Мати завжди боїться, щоб Владек не підліз під варку з окропом або не перекинув випрану білизну.

Непомітно надходить осінь, а за нею й зима. Владек і Гелька майже не згадують Броновиць. Раніше, коли у матері траплялася вільна хвилинка, вони чіплялися до неї з проханням, щоб розповіла, як було в Броновицях. І мати розповідала, як вони з батьком купили Квятулю, як у Завалів сказився пес Бурек і мало не покусав маму, як одного разу ластівка, тікаючи від яструба, залетіла до них у хату, а яструб за нею. Це все були історії, які діти знали напам'ять, чули вже багато разів, але завжди слухали з однаковим зацікавленням, з однаковим інтересом.

Тепер уже рідко хто з них попросить:

— Розкажи, мамо, як було в Броновицях!

Забувають. Гелька залюбки сама розповідає про те, що було в школі. Владек слухає її з розкритим ротом і радіє, що наступного року й він піде до школи.

Минає весна, наступає літо. Вітек і мати тепер особливо сумують. В місті не дуже помітно, що прийшла весна. Звичайно, коли бачиш бруньки і листя на деревах, ясно, що весна настала. Але тут немає тих пахощів, які линуть від землі, коли вона зачорніє з-під розталого снігу. Не несе цих пахощів вітер, який ширяє над широкими полями. Не помітиш тут, як з бурой, ще пронизаної зимовим холодом землі пробиваються перші зелені паростки.

Минає весна, минає й літо. Одного разу прибігає тьотя Бронка з новиною: вона виїжджає з Кракова разом з дядьком Алоїзом.

Мати стоїть посеред кімнати в хмарі пари, яка здіймається від корита, і, заломивши руки, повними жаху очима дивиться на тітку. Слухає, як тітка розповідає. Дядько Алоїз одержав роботу в Варшаві. Дядько Алоїз — пічник. Мурує кахляні печі. Тепер у Варшаві будують великий будинок, може, п'ятсот людей буде жити в ньому. Хочуть у цьому будинку поставити печі так само, як у Кракові, з кахлі, придасованої одна до одної і гладенько відшліфованої, а не так, як у Варшаві, де їх кладуть одна до одної, наче цеглу, і замащують щілини гіпсом.

Матері зовсім не цікаво, як і де мурують печі. Вона знає тільки одне — тьотя Бронка виїжджає.

— Свята Маріє... А ми? А з нами що буде?

Тьотя Бронка, своїм звичаєм, накидається на матір з потоком гострих докорів.

— А ти що ж таке? Хіба ти дитя мале, без няньки обійтись не можеш? Робота в тебе є, купила собі, що треба, заробити на хліб тепер не важко буде. Є де жити. Чого ж тобі ще треба? Не бійсь, сама впорашся. Вітек теж уже хлопець великий, росте, допоможе, коли знадобиться, а там, дивись, і він додому заробіток принесе. Навіщо я тобі потрібна? Привезла тебе сюди, і гаразд. Більше ніж раз на день ми й так не бачилися...

— Але ти була тут, за стіною,— говорить мати, і губи в неї тремтять.

Тьотя Бронка стає м'якшою, підходить до матері і

обіймає її. Мати в могутніх обіймах тітки здається ма-лою і слабенюкою, мов дитина.

— Ех, світ не такий уже великий! Гора з горою не сходяться, а людина з людиною завжди, — говорить тітка. — А якщо скрутно прийдеться, напиши мені. Алоїз там буде добре заробляти.

Мати хитає головою — не в цьому, мовляв, річ.

Увечері тітка довго сидить у матері, і вони знову розмовляють. Вітек дізнається: якщо в людини немає власного городу, на городині багато не заробиш; тим-то тітка продає комусь свій рундук і їде у Варшаву. Місто велике, і для неї там яка-небудь робота знайдеться, а Алоїз один їхати не може: не дуже він здоровий та й до того ж безпорадний. Краще, коли тітка буде з ним, швидше чогонебудь у житті доб'ються. І ще Вітек дізнається, що тітка говорила із столяром з Миколаївської вулиці про нього, про Вітека, і що столяр згодився взяти його, щоб навчити свого ремесла. Мати знов відмахується обома руками, але тітка сердито гримає на неї:

— А ти що, думаєш хлопця цілий вік біля спідниці тримати? Нехай у нього буде ремесло в руках, забезпечений шматок хліба. Майстер — людина добра, ніякої кривди йому не зробить. Навчиться, сам майстерню потім відкриє, будеш і ти мати на старість спокійний куток і дах над головою. Ще немало наплачешся, поки всіх трьох виростиш, людьми зробиш! Від цього сидіння вдома йому ніякої користі не буде. Восени і Владек до школи піде. Отож Вітека можеш спокійно відпустити.

Вітек бачить, що мати вже не сперечається і розпитує про цього майстра: що, мовляв, і як. Йому трохи страшно, але він трохи й радий: ремесла навчиться, вмітиме робити столи, стільці, шафи, все. Одне погано — доведеться піти з дому й оселитися у майстра. «Ну що ж, — думає Вітек, — звикну». І він згадує, як йому сумно було, коли вони переїхали з села в місто, наче пташку замкнули в клітці. А тепер уже не так. Видно, людина до всього звикає...

Майстер виявився доброю людиною, не гримає, не лається. Учнів у нього двоє — Вітек і кульгавий Єндрек. Єндрек уже другий рік учиться. Отож він уже допомагає майстрові в роботі. Вітек більше пораяється вдома та допомагає дружині майстра. Замітає кімнату, колише ди-

тіну, проводжає Ядвігу в школу — вона ще маленька і може потрапити під трамвай або автомобіль. Ніяких грошей за свою працю він не одержує, але добре їй те, що не їсть удома. Як не є — матері легше.

В майстерні цікаво. Віцек роздивляється фуганки, пилки, маленькі й великі, з різними зубцями, широкими й вузькими. Він уже знає, що таке фуганок, що таке лобзик.

Приємно пахнуть дошки, лак. Єндрек уже допомагає майстрові стругати, підбирати дошки, забиває цвяхи, вимірює лінійкою. Віцек не може дочекатись, коли їй він буде робити все це.

— Не так хутко, — говорить кульгавий Єндрек, значно старший від Віцека. — Через рік, якщо все піде добре, майстер тебе підпустить до пилки й дошки. Мало, чи що, в тебе іншої роботи?

Роботи, звичайно, вистачає. Підмести майстерню, збігати в крамницю по хліб і молоко, провести Ядвігу, купити що треба на обід, розпалити піч, прибрати стружки, яких завжди повно скрізь, іноді випрати дещо, піти на склад і ще різні такі справи. Але це ж не «ремесло». Це він і раніше вмів робити — на селі, правда, ще не вмів, але тут, у місті, коли мати стала ходити прати білизну, швидко навчився.

— Так би ти й хотів, раз-два і вже столяр, — сміється Єндрек. — Так одразу це, братику, не робиться. Через три-чотири роки, може, й станеш підмайстром...

— А майстром?

— Як йому не терпиться! Почекаєш ще, почекаєш! У самого молока на губах не обсохло, а він уже майстром хоче бути, — говорить Єндрек, і з-під його фуганка падають довгі запашні стружки.

Віцек зітхає. Не так уявляв він собі все це!

У неділю, на свята, а інколи і в будень увечері, після роботи, Віцек приходять додому. Мати витирає фартухом стілець і підсуває до нього. Говорить тепер з ним, як з дорослим.

— Гелька вчиться добре, хвалять її. Владек трохи гірше, але звикне: малий ще, за домом сумує. Пані, перша, у якої я завжди прала, виїхала кудись, здається, у Вільно. Роботи багато, тільки ноги чогось болять. Раніше, бувало, відпочинеш у неділю, і робота йшла добре. А тепер уже не те. Все болять і болять...

Вітек дивиться в обличчя матері і виявляє на ньому зморшки й рисочки, яких не помічав раніше, коли день у день бачив її перед собою. Тепер він добре бачить: від очей до скронь біжать дрібні-дрібні рисочки, а в блискучому чорному волоссі пробивається сивина. «Так-так,— думає Вітек,— не знала мати просвітлого дня, відколи батько вмер...» Але все зміниться, тільки-но він стане столяром. Почне працювати, Владека до себе в помічники візьме. Мати вже не буде чужої білизни прати. Надто важко це для неї...

Але повертаючись у майстерню, він бачить, як далеко до того часу, коли він стане столяром. Єндрек тут уже другий рік і досі майже нічого не вміє. Тільки пан Казимир, підмайстер, працює разом з майстром, підпилює, пробиває, вирізує, полірує. Але і йому доводиться не раз звертатися з запитаннями до майстра.

Вітек зітхає. Наче живе, стоїть перед ним обличчя матері — і це сиве волосся, якого в Броновицях ще не було. Зринає думка: «В Броновицях жилося легше!» Але це неправда — просто він був менший і багато дечого не розумів. Нічого було їсти, хата руйнувалася. Ні, коли б не важкі злидні, мати не виїхала б з Броновиць, щоб потім плакати, дивлячись на соняшники в чужому дворі...

Відколи в нього стали з'являтися такі думки, Вітек почав працювати ще впертіше. Тільки й чути було, як його мітла шурхає по підлозі, і вся майстерня виблискувала чистотою. Дійшло до того, що майстер сам обіцяв купити йому костюм до нового року за те, що він так старається.

Але ж Вітек був ще дитиною, і всяка дрібниця могла відірвати його від сумних думок: новий клієнт, який прийшов замовити шафу, розповідь майстра про те, як колись святкували закінчення вчення і перехід у підмайстри, і навіть пісеньки, що їх наспівувала Ядвіга, повертаючись із школи. І десь у глибині притаївся сум за селом.

Роботи у Вітека ставало все більше. Правда, не в майстерні, а по хазяйству. Маленький Вацек, синок майстра, починає ходити. Нові обов'язки лягають на Вітека. Тепер він навіть у неділю не завжди може забігати додому. Вацека ні на секунду не можна залишати самого.

Коли ж йому щастить на хвилинку заглянути додому, він бачить, що мати дедалі виглядає все гірше. Все біль-

ше срібних ниток у її чорному волоссі. З зусиллям підіймається із стільця, коли їй треба пройти по кімнаті. Видно, дуже болять у неї ноги від постійного стояння біля корита.

Одного разу, прийшовши додому, Віцек одразу помітив, що мати чимось пригнічена.

— Листа від тітки Бронки одержала,— каже мати.

— Що ж тітка пише?

— Гельку хоче до себе забрати. Справи у них, пише, пішли добре,— говорить мати.

— Гельку? Чому це раптом? Гелька від нас не поїде.

Віцек тепер тільки помічає, як тремтять у матері руки.

— А я, знаєш, синку, так думаю: може, й справді послати її до них у Варшаву. У тітки справи йдуть добре, чому б дівчинці й не поїхати..

Віцек вражений. Йому навіть боляче за матір, що вона так легко згоджується відправити сестричку до тітки. Але він нічого не каже. Матері, мабуть, видніше, як саме треба зробити.

— І гроші на квиток тітка прислала.

І от Гелька виїздить. Родина зменшується на одну людину.

Віцек повертається до себе, в свій куток у майстерні, сумний і лихий.

Якось у будень до нього забіг брат Владек. Віцек бачить: черевики у хлопчика зяють величезною діркою.

— Чому ж мама не віддала їх шевцеві?

— Грошей нема,— спокійно відповідає Владек.

— Грошей?

— Пані з Чорновійської вже не віддає їй білизну прати, сказала — погано пере. А та, в якій крамниця, стала платити менше. Каже: видно, у мами сил немає — раніше краще прала. І не хоче платити стільки, скільки раніше.

Віцек хутко закінчує роботу в майстра. Разом з Владком біжить додому. Дорогою він зовсім не розмовляє з братом. Вривається в кімнату, як вихор.

— Віцеку! — радіє йому мати.— Як це тебе відпустили? Адже сьогодні будень.

Уже вечір. За вікнами палають вогні вуличних ліхтарів, а мати ще стоїть над коритом. З-за клубків пари підіймає вона на сина свої почервонілі очі.

Вітек відразу помічає — комода в кутку немає. Залишився тільки слід від нього — квадратик відбитої штукатурки: зачепили стіну, коли ставили комод.

— Мамо, ви продали комод?

— Бачиш, синку... Гельку треба було до тітки вирадити. Як же відпустити дитину без копійки в кишені? І за молоко я винна була,— заспокоює його мати і намагається посміхнутись.

— Що, прання мало?

— Прання є, синку, є... Були б тільки сили прати.

Хмурний, як ніч, іде того дня Вітек додому. Ясно: мати не може заробляти стільки, щоб вистачило на неї і на Владека. А вона ще й йому дає на те й на се...

«Все буде добре, адже почнеш і ти працювати»,— згадує Вітек слова матері. Стискає кулаки. Коли ж це він почне працювати? Через рік? Два? Три? Так, може, й три роки мине, поки він принесе додому перший заробіток. Перед очима миготять: мати, від світанку до ночі зігнута над коритом, хмара пари, яка б'є в її хворі почервонілі очі, Владек, в якого подерлися черевики, зносилися куртка. А від нього, Віцека, ніякої користі, тільки й того, що харчується в майстра, а всім тягарем висить на шиї в матері, яка зігнулась над коритом, насили розгинає спину, ледве тягне ноги по кімнаті. Білизну треба не тільки випрати, треба її віднести, корзини великі, важкі. Коли б він був дома, він хоча б у цьому їй допоміг, а так — нічого.

Увечері, коли майстер іде з дому, Вітек знову починає розпитувати Єндрека. Невже й справді повинно минути стільки часу, поки він навчиться хоч що-небудь робити в майстерні?

— А ти що думав? — відповідає Єндрек. — Будь спокійний, майстрові зовсім нема чого поспішати, щоб ти став підмайстром. Тепер тобі платити не треба, а користь від тебе є. Станеш підмайстром, будеш на себе працювати — і йому прибутку менше. Так уже воно, братику мій, влаштовано: три роки треба попрацювати на майстра, а не для себе. Він тобі поспішати не дозволить... Адже ти вже чимало часу тут, а який толк? Хіба розумієш що-небудь у столярній справі?..

Таки він нічого не розумів. А тут справді діялося

щось дивне. Адже робили все тільки майстер і ще пан Казимир — не Єндрек і тим більше не він, Віцек.

Різне буває дерево: дуб, ясен, сосна, липа, бук. В майстерню привозили рівнісінькі дошки, розрізані круглою, мов диск, пилюкою. Віцек ніяк не міг впізнати, з якого дерева яка дошка. На перший погляд усі вони однакові, а от майстер відразу несхибно визначав: бук, дуб, сосна. Визначав за смугами на дошці, за волокнами, за формою та кольором сучків.

Одне дерево було м'яке, інше тверде. Одне коштувало дешевше, інше — дорожче. Одне придатне на полиці та шафи, інше — на столи та стільці. Все це треба знати.

А було й таке дерево, кожен шматочок якого хазяїн ховав обережно, мов дорогоцінність. Кедрове дерево, яким прикрашали майстерно зроблені туалетні столики, або хоча б червоне чи палісандрове дерево — темне, красиве, яке привозять з далеких країн, з-за океанів та морів.

І меблі бувають різні. Високий добродій замовив дубовий кабінет.

Довго скреготіли пилки, свистів фуганок. Під руками майстра відбувалися чудесні, незрозумілі перетворення — з купи дощок, балочок та дощечок виникали речі: великий широкий письмовий стіл, книжкові шафи, крісла.

Для молодої веселої пані робили спальню з муарового клена. Майстер сердився і лаявся, бо це світле дерево з темними жилками та смужками вимагало тонкого поводження, дуже капризне було в роботі.

Часом робили просто сосновий стіл або точені меблі з різьбою, які потім оббивник, що жив навпроти, оббивав кольоровою матерією.

Віцек захоплено дивився на спритні руки майстра. Коли той затискав лещатами шматок дерева, хутко просвердлював отвори або водив фуганком, кожен рух його був рівний, розмірений, несхибний. Начебто кожен інструмент ішов у нього по заздалегідь наміченому рисунку, ніби якась невидима сила ставила біля інструмента непрохідні стіни, щоб він не міг помилитися, не відступав ні на волосинку ні праворуч, ні ліворуч, а йшов саме так, як треба.

Дерево перетворювалося в руках майстра так, що його зовсім не можна було впізнати. Соснове дерево,

наприклад, він вкривав тонким шаром дуба, і шафа виглядала наче дубова. Делікатно, обережно наклеював майстер фанеру. Якщо фанеру приклеювали погано, вона надималась, жолобилась, на ній виступали якісь пухири.

— Це делікатна робота,— казав майстер і кидав з-під нахмурених брів погляд на Віцека, який крутився в майстерні.

Віcek зітхав. «Делікатна робота...» Це майстер мав його на увазі: де вже, мовляв, йому, Віцекові, до такої роботи! Його робота — замітати майстерню або щонайбільше варити клей у горщику.

А варити клей Віcek не любив. Смерділо від нього на всю майстерню — чорний, густий, тягучий був цей столярний клей. Мазав пальці так, що потім важко було їх відмити.

Віcek мав також обов'язок прибирати на полиці. Там лежали інструменти й цілий арсенал цвяхів. Цвяхи різні — великі й маленькі, тонкі, довгі, товсті, короткі, з голівками маленькими, наче булавочними, і з широкими, мов кнопки. Для кожної роботи потрібні і ті й інші. І всі ці цвяхи завжди губилися, завжди валялися на підлозі, і майстер сердився. В коморі за майстернею було складене дерево. Не всяке дерево можна відразу пускати в роботу — інше мало спершу як слід висохнути. Віцекові кожна дошка, кожна колода здавалися сухими. А майстер тільки оком кине:

— Вогке! Полежати повинно.

Меблі, зроблені з вогкого дерева, хутко псуються, зсихаються, репаються, жолобляться.

Віcek пам'ятав, як у них дома порепався сосновий стіл. Хтозна-чому вночі лунав довгий звук — чи то зітханья, чи то стогін, а потім короткий тріск. Це зсихалися дошки, з яких був зроблений стіл.

Ще гірше, коли з невисушеного дерева зробити шафу чи буфет. Тут усе б хутко пожолобилося, порепалося, покосилося б.

Тим-то майстер пильнував, щоб дерево було сухе.

На невеличкому токарному верстаті обточували все, що повинно мати круглу форму: всякі головки, палиці, прикраси. Верстат працював, але найголовніше тут, звичайно, людські руки, людське око та людська кмітливість. Треба стежити, щоб дошка не тріснула, треба знати, як точити — вздовж чи впоперек шарів; треба точити

так, щоб не було нерівностей, щоб дерево не оббивалося,— словом, щоб робота була доброякісна та щоб меблями зручно було користуватися.

Треба знати, як забити цвях, куди його забити, що потрібно прибити цвяхом, а що можна склеїти; чи можна просвердлити отвір так, щоб дошка не тріснула; яке взяти свердло чи бурав — залежно від розміру предмета, що його треба було обробляти, від твердості дерева.

Завжди треба пам'ятати про тисячу дрібниць. Так, це все з одного разу не осягнеш, потрібен досвід.

— На дереві ти повинен добре розумітися,— говорить майстер,— інакше нічого з тебе не вийде. І інструменти повинен знати — ого, ще й як! Інакше в таку біду вскочиш, що вік потім не забудеш. Це дерево любить одне, а те дерево — щось інше. Може, тобі здається, що долото або фуганок — це мертві речі, та й годі? Побачиш, які в них капризи, як до кожного треба пристосуватися.

Віцек цієї ночі довго не може заснути. Думає і думає. Гелька поїхала. Добре, що хоч трохи менше стало клопоту й витрат. Але мама, Владек і він? Дома все гірше й гірше. Мати, очевидно, хвора. Вона не скаржиться, не любить говорити про це, але слабшає день у день. Кидає прати й сідає на стілець відпочити. Сумно дивиться вперед, замислившись, начебто не розуміє, що відбувається навколо неї.

Віцека охоплює сум за Бронувицями, той самий сум, який видно в материних очах. Сум за шляхом, який біжить поміж вербами, за тихим ніжним шелестінням цих верб, за городом, золотистим від нагідок та соняшників. За низькою халупою, яка виглядає з-за очеретяного плоту. За людьми, пасовиськом, за похилим колоссям жита й пшениці.

— Так, так, синку, там у нас було інакше,— говорить мати повільно, звертаючись чи то до Віцека, чи то до себе.

Цього разу Віцек помічає, що шафи, яка стояла в кутку, вже теж не стало в кімнаті. Великої шафи з різьбою нагорі, яку батько колись привіз з міста і з гордістю поставив біля стіни.

— Мамо, ви продали шафу? — запитує він тихо і відчуває, що слъози стискають йому горло.

— Що вдієш: у крамницю заборгувала... і за квартиру платити треба було... Та й навіщо шафа, коли є скриня?

В скрині все вмістилося... Адже речей не так уже багато, та ще й Гелька свої забрала з собою...

Порепана, роз'ятрена лугом долоня матері ласкаво гладить край скрині. Це все, що залишилося від речей, які мати привезла з Бровниці.

Скриню цю мати дістала ще в посаг від своєї матері. Там, у скрині, лежать різнобарвні хустки, і нитка червоних коралів, і квітчаста спідниця — те, чого мати тут у місті ніколи не вдягає.

У Віцека зринає думка: може, всього цього в скрині вже нема, може, і воно пішло туди ж, куди шафа і комод — продане? Але він не хоче питати про це матір. Одне напевне залишилось — засохлий миртовий віночок, ще від весілля. В Бровниці мати зрідка дозволяла дітям заглянути в скриню — коли йшла в косяол і виймала із скрині хустку, м'яку й теплу.

Тепер у сірій і вогкій кімнаті скриня — єдина яскрава пляма. Переливаються на ній червоні квіти, які ніде не ростуть, а на квітах сидить птах, дивовижний, з весело задертим хвостиком.

Віцек зітхає. Він почуває себе таким безпорадним. Прощається з матір'ю — не знає навіть, що їй сказати.

У снігах він чує чийсь лункі кроки по сходах. Це згори біжить Тосек, син шевця. Він тільки трохи старший од Віцека.

— Здоров, Віцек! Ну, як тобі там живеться у твого стариганя? — так Тосек зве майстра.

— Так собі, — хмуро відповідає Віцек: у нього немає охоти розмовляти.

Правда, він любить цього Тосека. Веселий хлопчисько і не нав'язливий. Поки Віцек жив тут, він частенько грався з ним.

— Яка радість тобі нидіти в майстерні? Напевне, повинен бавити дітей і не одержуєш ні копійки?

— Та так воно й є, — бурмоче Віцек і дивиться через поріг на величезну калюжу, яка завжди стоїть тут, навіть у найсухіші дні.

— Пішов би зі мною на будівництво: пристойна робота, і заробиш дещо, не те що дітей глядіти.

— На будівництво?

— Еге, адже ти вже великий хлопець, цілком можеш сказати, що п'ятнадцять. Підручним будеш, вапно подаватимеш.

Вітек зовсім приголомшений.

— А візьмуть мене?

— Чому б не взяти? Я сам слівце за тебе закину. Майстер у нас не з найгірших, а підмайстер — навіть якийсь родич моєму батькові, дядьком, чи що, йому доводиться; не зовсім справжній, а все ж таки дядько. Ну?

Проданий комод, шафа, хворі очі матері, яка ледве блукає по кімнаті... але навіть не це все викликає сум'яття в голові Вітека. Перед ним раптово відкривається змога вирватися з майстерні, з її задухи, звільнитися від роботи з ранку до вечора, від якої болять ноги й опускаються руки та від якої жодної користі, жодного пуття він не бачить. Підлога на другий день, після того як чисто вимиєш її, знову забруднена, панчішки Ядвіги знову брудні, сніданок з'їдений — і знову все так само, наче Вітека і всієї роботи зовсім не було, ні сліду не залишається від його повсякденного клопоту та біганини. Майстер і його дружина, правда, люди добрі, іноді й пожалюють його, але що з того?

— Платять, кажеш?

— А як же інакше? Кожної суботи. Муляр одержує своє, тесля — своє, а підручні — знову ж таки своє. Ті, що старші, ну та й сили мають більше, одержують більше, але й молодші заробляють дещо...

Вітек нерішуче стоїть на місці. Що, власне, йому робити? Може, повернутися і порадитися з матір'ю? Але ж відомо, що скаже мати: «Навчайся ремесла, а я сама якось обійдуся...»

— Ну, ну, ти так довго не міркуй! Завтра приходи о сьомій, буду чекати біля парку, зараз же скажу підмайстрові. Один хлопчисько пішов від нас, зможеш працювати на пару зі мною, — умовляє Тосек.

— Добре, можс, прийду...

— Дивак ти! Така нагода: працювати на пару з приятелем — це ж краще, аніж одному прийти найматися. Що ж, думай, до ранку в тебе час є. Якщо о сьомій тебе не буде, відразу хтось інший знайдеться.

Повільними кроками повертається Вітек до майстра. Той хитає головою.

— Ну яка це робота? Молодий ти ще, сил у тебе не вистачить. Зірвешся з риштування або ще щось...

Дружина майстра так і сплеснула руками:

— Дивіться-но, який на гроші ласий! Поживеш тут,

ремесла навчишся, будеш мати певний шматок хліба в руках. Погано тобі тут, чи що? Кривдять тебе?

— Ні, ні,— зніяковіло бурмоче Вітек,— ніхто не кривдить.

— Я думаю! Ще жоден учень від нас не тікав. Куток маєш, шматок хліба маєш, чого тобі ще потрібно?

— Заробляти хочу...

— А навіщо тобі це? Голодний не ходиш, одержу тобі дали, який тобі ще заробіток? В твої роки вчитися треба. Буде час і на заробітки.

Сум охопив серце Вітека.

— Нічого я тут не вчуся,— вимовив він і відразу ж злякався.

Чи не занадто гостро сказав він це? Тут до нього добре ставляться, ніхто лихого слова не скаже, не те що в інших майстрів — чув від хлоп'ят,— і лають, і стусана часом дадуть. У майстра вуса наїжачились, і кругле добродушне обличчя його почервоніло.

— А ти б чого хотів? Відразу столяром стати? Ніде в світі цього не буває. Спитай Єндрека, кого хочеш спитай. Спершу треба до всього легенько, здалека придивитися, до майстерні звикнути, а потім уже можна потроху й до науки братися. Не стругав ти хіба фуганком? Не підбирав дошки для буфета? Який ти швидкий! Три роки треба вчитися, і так воно повинно бути. В столярній майстерні працювати — це не те що картоплю з тарілки підбирати!

Вітек слухав, опустивши голову. І все більше зростала в ньому впевненість, що о сьомій годині ранку він буде біля парку.

— А зрештою, любий мій, десятеро на твоє місце знайдеться. Я тебе не тримаю. Іди, коли хочеш. Але я знаю: один день тебе з відрами по риштуванню поганяють, і тобі перехочеться. Можеш іти. Коли це? Завтра?

— Що ж, іди. Пам'ятай, що тебе не проганяють. Подивившись, покуштуєш цього солодкого життя, а ввечері приходи. Мені здається, краще в майстерні дванадцять годин крутитись, аніж там вісім.

— Молодий ти ще, не на твої це сили,— додала дружина майстра.

— Нехай спробує! Не легкий це хліб, ні! Але що ти будеш переконувати його? На своїй шкурі відчує, тоді

скаже: так, ви казали правду! А з чужих слів ще ніхто розуму не навчився.

Отож Вітек пішов спати, з тим, що вранці піде до парку, як йому говорив Тосек.

Правду кажучи, його брав страх. Коли Тосек розповідав, усе здавалося якимсь інакшим, а зараз знову виглядало не так. Що, коли він справді не витримає, як пророкує йому дружина майстра? І що це за риштування, про яке говорив майстер? А що, коли він не впорається, коли його там тільки на глум візьмуть — надто слабкий, мовляв, і надто малий? Хоча, власне, він був високий на зріст, всі йому давали п'ятнадцять років, а йому ж було лише тринадцять.

«Ну що ж! Не здужаю — сюди повернуся», — вирішив він нарешті, і це його заспокоїло.

Вітек прокинувся на світанку. Серце голосно стукотіло. Він не міг навіть проковтнути каву, яку йому дали на сніданок, і хутко побіг до парку. Тосека ще не було, не було ще взагалі нікого.

Він глянув на будову — вже досить високо підвелася стіна з червоної цегли. Поруч, у величезній чотирикутній ямі, застигло, мов біла сметана, вапно. Далі височіли гори піску. Вітек стояв і дивився.

Як вона робиться. ця рівнісінька червона стіна, на якій кожна цеглина обведена білою смужкою вапна? Як це носять цеглу так високо, вище першого поверху, до якого вже дійшла стіна? Як це вдається так рівно одміряти чотирикутники для вікон і дверей, що зяють тепер чорними отворами в порожнечі будівлі?

В голові його ніяк не вкладалося, що коли все це буде закінчено, вийде такий самий кам'яний будинок, як ті, що рядами стоять обабіч кожної вулиці. Такий самий, як і той, де він живе тепер, тільки далеко більший.

— Прийшов? А я думав, не прийдеш.

Тосек стояв біля нього. Разом з Тосеком та іншими хлопцями Вітек пішов на будівництво. Він ні разу не глянув в обличчя підмайстрові, який на прохання Тосека прийняв його на роботу.

— Працював коли-небудь на будівництві?

— Ні.

— Впораєшся?

— Ще б пак не впоратися! Він такий сильний, хоч куди,— хутко всгряг у розмову Тосек.— Адже йому вже шістнадцятий рік пішов.

— Шістнадцятий? — запитав підмайстер, і Віцек відчув, що в нього раптом у горлі пересохло. Він не міг видушити з себе жодного слова і тільки кивнув головою.

— З Тосеком будеш працювати, він тобі покаже, що і як. Робочий одяг у тебе є?

Віцек широко розкрив очі від подиву.

— Який це робочий одяг?

— Костюм для роботи, дурню ти такий! — пояснював йому Тосек.— Адже тут, братику, за одну хвилину так усе забрудниться, що й сам себе не впізнаєш. Іншого костюма в тебе немає?

Віцек радий був тепер, що в новому костюмі розпорвся рукав і він відніс його до матері, щоб полагодила. Коли б не це, він напевне надів би сьогодні святковий костюм, щоб мати пристойніший вигляд.

— Цей і буде для роботи.

— Шкода, ще добрий... Ну ходім,— сказав Тосек,— незабаром робота почнеться.

Збиралось дедалі більше робітників. Каменярі, теслярі, підручні.

Дізнався Віцек, що таке риштування. Спершу йому здавалося, що він неодмінно впаде. Важко було утриматися на ногах, коли він по дощці-сходах ніс важке відро з розчином — ніс разом із Тосеком на палиці, що спиралась на їхні плечі.

Обидва вони обслуговували трьох мулярів.

— Розчину! — голосно гукав на все будівництво молодий, веселий муляр.

І вони вилазили на риштування і тягли відра з розчином. Віцекові здавалось, що такої кількості розчину повинно вистачити на цілий будинок. Та ледве він встигав витерти піт з обличчя і розправити плечі, як згори вже лунав вигук:

— Ро-о-зчину!

І знову вони похапцем наповнювали відра і пленталися вгору.

— Та ти ж увесь мокрий! — весело гукнув молодий муляр.— Уперше, чи що?

— Уперше! — просопів Віцек і помітив, що від утоми у нього перед очима миготять чорні тіні.

— Нічого. ворушись, братику, ворушись! У перший раз найтяжче за все. Так, це не іграшки — розчин тягти!

— А що буде, коли доведеться нести на другий поверх? Ніяк не впораємося, — з розпачем у голосі шепнув Віцек Тосекові.

— Ну й дурний ти! Іди, іди, витягнемо.

Працювали. Віцек зціпив зуби. Руки в нього боліли. Йому здавалося, що плече, на яке спиралася палиця, вже розтрощене під цим тягарем. Кожне нове відро розчину здавалося дедалі важчим. На незвичних долонях схопилися величезні пухирі. Горіли ноги. В черевки набралася багато піску, але ніколи було скинути їх і висипати пісок. Звідтіля, згори, підганяли вигуки:

— Ро-о-зчину!

Вилазючи по драбинці, треба було до того ж добре стежити, щоб не зіткнутися з тими, які тягнуть нагору цілі піраміди цегли.

В садна на долонях набивалося вапно і пекло нестерпно.

— Не стій, не стій, так гірше! — порадив йому Тосек, коли він хотів на секунду зупинитися, щоб перевести подих.

І Віцек хутко спустився вниз, разом з Тосеком наклав повне відро розчину і знову побрів нагору.

Він тільки бачив крізь проліт, як швидко зростає червона стіна, як ряд за рядом лягають цеглини, як з суцільної стіни раптом виступають нижні обриси майбутнього чотирикутника вікна, як красиво зазубрюються цеглини на кутках.

— Подай-но висок, онде там упав, — сказав хтось. і Віцек довго шукав очима той висок.

З нього сміялися: не знає навіть, як що зветься і для чого що потрібне, не знає навіть, що таке висок! Веселий муляр став показувати йому різні інструменти, але Віцек майже не слухав.

У вухах у нього шуміло, піт заливав очі, хоча день був зовсім не гарячий.

— Ну, хлопці, обід! — гукнув хтось. І робота вмить припинилася.

Віцек присів на дошки, якими було обгороджено яму з вапном.

— Тримайсь! — шепнув йому Тосек. — Всього три

години ще працювати. Завтра буде легше. Візьми себе в руки. Сніданок є в тебе?

— Ні.

Де там було Віцекові цього ранку думати про їжу! Тосек сів біля нього і поділився з ним своїм хлібом з ковбасою, але Віцек не міг їсти — тільки ковтнув кави з пляжки.

Після перерви було ще гірше. Він почував кожную свою кістку. Йому здавалося, що це не піт, а кров заливає йому очі.

Втомлений і змучений поплентався Віцек увечері до майстра. Йому не хотілося в такому стані йти до матері.

— Ну й вигляд у тебе! Мабуть, перехотілося, правда? — допитувалася дружина майстра.

Вона налила йому супу, який залишився від обіду, і поставила тарілку на стіл.

Каламутними очима оглянув Віцек майстерню. Він знав уже, що не повернеться сюди, хоча б йому довелося вмерти. Що витримає, як би там не було. Перший день був уже позаду — залишилося п'ять до суботи, до получки, коли він віднесе матері гроші.

— Що ж, нічого не зробиш, коли вже так уперся! — сказав майстер.

— Одне тільки прохання у мене до вас, — несміливо заговорив Віцек.

— А що таке?

— Дозвольте мені до суботи ночувати у вас...

— Ага, хочеш з получкою до матері прийти. Що ж, ночуй, місця вистачить, та й їсти в нас можеш. Хороший ти хлопець, не шкода для тебе. Тільки кажу тобі: подумай ще. Не для тебе ця робота, не витримаєш.

Але Віцек уже не чув. Він повалився на сінник в кутку кімнати і відразу заснув. Спав, мов убитий. Уві сні повторювалося все, що Віцек встиг пережити того дня.

Хиталася і тріщала під ногами драбина, повисла над якоюсь бездонною прірвою... «Подай висок!» — гукав хтось сердитим голосом, і Віцек стурбовано шукав висок, безнадійно блукаючи якимись незнайомими вулицями та дворами, де стояли ящики для сміття. Але ніде не було виска. Нарешті він у розпачі схопив відро з розчином і поніс його, а відро зростало на очах, ставало величезним, його несила було підняти, воно пекло вогнем при першому дотику. І це було чи то відро, чи то висок. А по-

В. Василевська. Фото 50-х років.

тім усе змішалось і звалилося на Віцека темрявою, яка була залита білим вапном.

Вітек схопився з криком і побачив, що вже день та що треба йти на роботу.

Було зовсім не так, як казав Тосек, що запевняв його, нібито перший день найтяжчий. Учора він почав роботу повний сил. Сьогодні від першого відра він відчував біль в очах та спині. Руки спухли, нестерпно боліли ноги. Але він зціпив зуби. Адже Тосек був не більший і не дужчий від нього, а в нього все якось виходило.

Очевидно, треба звикнути...

Потроху він привчався до всього. Як ходити, щоб було легше нести. Як уникати зайвих рухів. Як сходити вниз і як підійматися нагору. Навчився також називати предмети, які його оточували: висок, кельма, бочка.

Так тяглися дні, поки настала субота.

Спершу одержали каменярі, теслярі, а потім підручні. В цю хвилину Вітек забув про спухлі руки та спину, яка нестерпно боліла. Уперше в житті він тримав у руках ним самим зароблені гроші. Стиснув їх міцно в долоні, щоб ненароком не загубити. І так як стояв — брудний, перемазаний вапном,— побіг додому до матері.

Не постукавши, штовхнув двері і раптом застиг: у кімнаті була якась чужа жінка.

— Ні, не варто мені брати її, це ж мотлох,— говорила вона й стукала пальцем по зеленому розмальованому віковій скрині.

Вітек заціпенів.

— Я й не кажу, що вона нова... Але міцна, ще може послужити чимало років,— заперечила мати тихим, уривчастим голосом.

Вітек ступив уперед, але чужа жінка вже прощалася.

— Ні, пробачте, не візьму. Користі від неї мало, а місця багато займе. От коMOD дешевий я б купила...

Мати мовчала. Тільки як та пішла, помітила Віцека.

— Віцеку, де це ти так перемазався?

Хлопець підійшов до столу і сягнув у кишеню. Діставав по одній монеті і викладав уряд.

— Та звідки це, синку? — здивувалася мати.

— На будівництві працюю. Сьогодні получка була, от я й приніс.

Мати нічого не розуміла.

— А майстер? Як же це? Адже в майстра...

— Я з понеділка працюю на будівництві. У майстра вже не працюю.

— Як же воно так? — сплеснула руками мати й важко опустилася на стілець.— Адже ти повинен був стати столяром.

Віцек узяв шершаву, худу руку матері.

— Не буду я столяром. Три роки треба поневірятися в майстерні, а користі ніякої. А ви, мамо, хотіли скриню продати?

Мати опустила очі.

— Стара вона вже, синку, дурно місце займає в кімнаті, тільки заважає. Речі можна на стіні розвісити, на гвіздках, навіщо ця скриня?

Голос матері тремтів, і тремтіла її долоня в руці Віцека.

— Сьогодні ви, мамо, не перете?

— Ні, синку, ні. Відпочити трохи захотілося, тільки вдень віднесла білизну...

Віцек відчував, що мати каже неправду.

Хтось постукав у двері.

— Напевне Космалова, що нагорі живе. Дуже порядна жінка,— сказала мати.

Сусідка увійшла.

— Добре, що Віцек тут, я саме хотіла з ним поговорити.

Мати розпачливо замахала руками, але сусідка не звернула на це ніякої уваги.

— Ах, облиште, будь ласка, він уже великий хлопець. Роки накопив, напевне й розум знайдеться. На що це схоже, що ви тут так себе мучаєте? Син є, нехай потурбується.

І раптом Віцек почув тисячу новин.

Матері вже ніхто не дає прати білизну, сил у неї нема, не може випрати вчасно.

Владек, граючись з хлоп'ятами на вулиці, розбив велику шибку в крамниці, і треба за неї заплатити. Мати повинна була, крім того, заплатити якийсь старий борг, ще з Бровиць.

Продала вона все, що можна було продати. Частенько змушена була брати в крамниці продукти набір, але тепер крамар відмовив, бо вона вже багато винна.

— Так от, я й хотіла з вами поговорити. Мати хвора, дуже хвора. Допомогти б їй треба. Прання, якби й було,

не для неї робота. Не під силу їй. Отже, далі так бути не може, і Віцек повинен про це потурбуватися.

Віцек сидів зовсім пригнічений.

Куди він дивився? Де були його очі? Не раз він думав про те, що вдома не гаразд. Але йому й на думку не спадало, що справи такі погані.

Тепер він розумів, чом у матері сиве волосся і зморшки на обличчі.

Він був невимовно злий на себе: як там не було, він жив спокійно у майстра, не мав ніяких турбот, завжди знав, що у нього є сніданок, обід і вечеря, а тут мати вмирала з голоду, все, що могла добути, віддавала Владекові.

Ах, яке щастя, що минулого тижня він зустрів Тосека! Яке щастя, що не послухав майстра і його дружини! Що приніс матері гроші! Небагато, але все ж таки якась допомога.

Космалова пішла. Мати сиділа, обливаючись сльозами, і намагалась якось виправдатись:

— Писала я тьоті Бронці, синку, але їм тепер самим скрутно доводиться. Хто знає, чи не відішлють вони нам назад Гельку. Скінчилася там ця велика робота, і тепер Алоїз тільки зрідка випадково десь підробляє. Як же вони нам допоможуть? Писала Бронка, що вона від усієї душі, від щирого серця хотіла б щось зробити, та не може...

— Чому, мамо, ви мені нічого не казали? — похмуро спитав Віцек.

— А навіщо це було? Тільки турбувати тебе? Яка була б від цього користь? Адже ти ще дитина. І так від майстра пішов. А я думала, буде в тебе ремесло, хоч якось улаштуєшся. А на цій роботі замучиш ти себе, важка ця робота!

Рясні сльози текли з очей матері.

Тільки тепер Віцек помітив, як вона постаріла. Не залишилося нічого від тієї жінки, яка там, у Броновицях, стояла біля золотого від нагідок городу і говорила, закриваючи від сонця очі рукою:

— З весілля їдуть...

Ні, він уже не був дитиною, він був дорослою людиною, незважаючи на свої роки. На ньому лежала тепер турбота про матір. Його обов'язком було постаратися, щоб проясніло її покрояне зморшками обличчя, щоб

загоїлися роз'ятрені лугом та окропом руки, щоб вилікувалися її почервонілі від пари й плачу очі.

Адже він був уже великий, більший, ніж мати.

Він міцно її обняв — і відразу минув біль, який відчував у м'язах та в кістках.

І такою маленькою, крихітною, худюю здалася Віцекові мати, коли він оце обняв її.

Мати плакала, припавши обличчям до забрудненої вапном куртки сина. Вона виливала в цих сльозах все: всі нещастя, пережиті після смерті чоловіка, і сум за Бронувицями, звідкіля не треба було виїздити, і свою величезну втому, і свою важку тривогу за завтрашній день: чи буде чим заплатити за квартиру, чи буде що дати Владекові на сніданок?

У неділю Віцек забрав свої речі в майстра.

Поважно вступав він тепер у свої нові обов'язки старшого в родині.

— Ну, як там було сьогодні в школі?

Віцек докладно розпитував Владека, а той відповідав йому чомно, як і слід відповідати старшому.

З серйозного обличчя Віцека він зрозумів, що тепер усе змінилося. Замість столярного учня в залатаній одязі, який лише зрідка забігав додому та просив у матері грошей, коли треба було полагодити підметки, тепер перед Владеком був дорослий брат, який приносив додому заробіток і утримував родину.

Жити, як і раніш, було важко, але Віцек уже не дозволяв матері прати білизну.

— Чого ви, мамо, будете виснажувати себе? Не для вас ця робота. Придумаємо щось легше. Насамперед вам одужати треба, а там уже все піде добре.

Проте з того часу, як мати дістала змогу відпочивати, вона почувала себе ще гірше. Ледве вистачало сил прибрати кімнату та зварити обід, а весь вільний час вона лежала на застеленому ліжку, дивлячись у вікно на соняшники. Всміхалася соняшникам і своїй зеленій скрині — тільки вони тут нагадували їй покинуте село.

Щосуботи Віцек приносив додому получку.

Незабаром і Владек знайшов собі роботу: вечорами розносив пакунки з взуттєвої крамниці і так заробляв кілька грошів. Мати могла відпочивати. Поступово до неї поверталися сили.

— Не так, рідний мій, я все це собі уявляла, ні, не так! — тихо говорила мати Віцекові, коли він повертався з роботи, змучений, запорошений, і жадібно накидався на їжу.— Чи могло коли-небудь батькові спасти на думку, що ми будемо поневірятися так на чужині, на чужих людей працювати...

Знову перед очима Віцекові промайнула дорога та зелені верби, що, мов вартові, вишикувалися вздовж неї. На нього війнуло вітром, що линув з полів. Згадалися хвилясті ниви, які хиляться за вітром, скляний дзвін колосся в бурю. Він навіть стріпнув головою, наче відганяючи від себе цей спогад.

— Що там згадувати, мамо? Було та сплигло. Робота всюди однакова — і тут і там. Муляром буду, ще такий будиночок мамі збудую, що ах! Нагідки собі мама в садочку посадить, соняшники.

— Ох, синку, далеко ще до цього, далеко! — всміхалася мати крізь сльози і гладила рукою біляве волосся сина.

До власного будиночка, звичайно, було ще дуже далеко, але до того, щоб Віцек став муляром, зовсім близько...

Найгірше за все було те, що взимку скінчилася робота, потяглися важкі дні. Віцек, мов очманілий, бігав по місту, шукаючи якого-небудь заробітку. Йому пощастило на кілька тижнів одержати роботу у великій шкіряній крамниці, потім він був посильним, заступав хворого швейцара в якійсь конторі. Якось перебилися зиму.

Навесні знову почалася робота на будівництвах. Пішов на роботу й Віцек. Він зростав і міцнів на цій роботі. М'язи в нього стали, мов канати. Був високий і дужий. Хлопець уважно приглядався до всього, уважно стежив, як будують, як кладуть цеглу, як виском перевіряють, чи правильно іде мурування, як тягнуть шнур.

— Знаєш що, Тосеку, чи не спробувати нам у муляри?

Був сонячний день, неділя. Вони пішли на галявинку за місто і лягли на траві. Тосек підставив обличчя під сонце і радів, що воно так гріє.

— В муляри?

— Чому б і ні? Платять більше, і робота цікавіша, аніж підручним бути.

— Так, знаєш, непогано було б. Тільки чи візьмуть нас?

— А чому б і не взяти? Тепер роботи начебто багато, мулярів не вистачає. Може й візьмуть. Тільки не там, де ми тепер працюємо, там і так хутко все скінчиться. Але в тебе є знайомий підмайстер, той, що до твого дядька приходив. Спробувати через нього найнятися в муляри — і все. Не така вже мудра справа.

— Що ж, спробуймо. Може й пощастить. А тобі, Віцеку, не завадило б трохи й на зиму відкласти. Того, що ти тепер заробляєш, ледве вистачає на їжу, а потім узимку знов бідуватимеш... От коли б муляром стати, заробляли б трохи більше...

Незабаром хлопці пішли до знайомого підмайстра. Вони купили собі все, що треба: виски, лінійки, кельми...

— Мулярами працювали? — запитав підмайстер.

Тосек, як завжди, виступив наперед. Він розповів, на якому саме будівництві вони працювали, назвав прізвище підмайстра й інженера і додав, що працювали вони там мулярами. Але підмайстер і не збирався докладно їх розпитувати. Їх прийняли на роботу.

Той самий страх, який Віcek відчув торік, коли вперше пішов з Тосеком на будівництво, охопив його й тепер. Чи впорається він? Чи догодить своєю роботою? Одна річ — дивитися, інша — самому працювати.

Він стояв біля невисокої ще стіни. Разом з ним працював старий, уже сивий муляр.

Старий муляр глянув на Віцека раз, другий, подивився, як він кладе цеглу.

— Ех, братику, та ти муляром ніколи й не працював, правда ж?

Брехати було важко. Звичайно, не працював! Жах охопив Віцека. Тепер його проженуть з роботи! Тепер усе розбилося — мрії про те, щоб заощадити хоч трохи грошей на зиму, про те, щоб повести матір до лікаря.

— Дивися сюди: ось так бери цеглину, так тримай кельму...

Хлопець не вірив собі. Але старий показував терпляче і так докладно пояснював, що все начебто саме в голуву йшло. І робив він це непомітно, щоб майстер не звернув уваги, не побачив, що Віcek не вміє мулярвати.

Вітек працював ретельно, уважно, клав цеглини рівно-рівнісінько, як його вчив дід. Робота йшла добре. Стіна зростала.

Вітек мало не стридав з радощів.

День у день він набував досвіду. Тепер, коли йшов на нову роботу — уже сміливо казав: муляр. Адже він справді працював на муруванні. Хлопець був ще надто молодий, хоча й виглядав старшим від своїх років, але бувало завжди так, що товариші не тільки не чинили йому перешкод у роботі, але й усе показували, допомагали.

Коли Вітек приніс свою першу получку муляра, жити стало трохи легше.

— Тепер, мамо, можете спокійно спати,— говорив він.

А мати тільки всміхнулася крізь сльози своєму старшому синові, який розмовляв, виглядав і працював, як доросла людина.

Одного разу Вітек, тільки-но вмився і попоїв після роботи, знову схопився за шапку.

— Куди ж це ти, синку? Збори, чи що?

— Ні. Так піду погуляти.

— На вечерю повернешся?

— Повернуся. Але ви, мамо, трохи більше зваріть — може, я з гостем повернуся.

Мати хотіла запитати, який це гість, але Вітек уже збігав по сходах.

Незабаром він справді повернувся з гостем.

Мати не вірила власним очам.

— Гелько!

— Чого їй у родичів жити, коли вона може жити з нами? Тітці теж нелегко. Два місяці дядько вже сидить без роботи, тільки вона писати про це не хотіла.

— Ти тільки глянь, як вони спритно все це від мене приховали!

— Я ж хотів вам, мамо, сюрприз зробити, навіть написав Гельці, щоб листа прислала не сюди, а на Тосекову адресу. Уявляв собі: ох, мама ж і зрадіє! А як Гелька підросла, правда?

— Що ж ти хочеш, майже два роки! Гелюсько рідна, як же мені без тебе сумно було!

— Ну, тепер уже, мамо, не сумуватимете. Тепер ми вже всі вкупі.

Обличчя матері сяяло, може, вперше після їх від'їзду

з Бронувиць. Тільки тепер Віцек зрозумів, як важко їй було відсилати Гельку в Варшаву.

«Тепер уже все піде добре!» — говорив собі Віцек, і на будівництві робота горіла в його руках.

На його відповідальності тепер трое, всі турботи про них — на ньому. Мати заробляла дещо, допомагаючи в крамниці, яка містилася в сусідньому будинку. Гелька зрідка одержувала замовлення на вишивання — у Варшаві вона навчилася вишивати. Звичайно, це було деякою допомогою, проте все, як і раніше, залежало від його заробітку.

А робота у Віцека нелегка...

Поміж двома будинками з'яв великий пустир. Обгороджено його струхлявлілим старим парканом. Крізь дірки в паркані пролазили з вулиці собаки і нишпорили тут, розгрібали лапами землю, винюхували кротів або мишей.

Буйно розрослися тут бур'яни, кущі кропиви, величезні, густі, наче хащі. Купи сміття, невідомо ким зваленого, поросли будяками, серед яких жовтіли польові квіти. Ріс тут також кінський щавель. Росла сіра лобода.

Дітям було привілля, якщо тільки їм щастило перелізти через паркан. Для хлоп'ят це не дуже важко, але дівчатка часто повисали на своїх спідничках на паркані і розпачливо верещали, поки хто-небудь не звільняв їх з цього полону.

Але зате за парканом було справді чудово.

У самому кутку на порослих травою купках сміття збудували свою фортецю хлоп'ята з вулиці Юзефітів. На вершині цієї гори маяв невеличкий прапорець, зроблений з клаптів старої спідниці матері Фелека Марчика. В цій фортеці царював Фелек. Це були його володіння, куди він пускав лише небагатьох. Посеред пустиря дівчатка грали в класи. Їм доводилося витримувати запеклі бійки з хлоп'ятами, які облюбували цю територію для гри в футбол.

Добре було на цьому пустирі! Паркан надійно охороняв усіх. Довго доводилося матерям шукати й кликати своїх дітей, перше ніж щастило їх виявити.

Але хутко це все скінчилося — скінчилися ігри в фортеці, класи й футбол. Трохи винен у цьому був і Віцек, бо на цьому пустирі Віцек разом з іншими мав будувати дім.

Насамперед з'явилися інженери. Вони відчинили хвіртку в паркані, яка була замкнена протягом довгих років; на ній заіржавіли засуви й замки. Інженери ходили, оглядали пустир, вбивали в землю кілочки, розмальовані в білі й червоні смужки.

Діти з жахом стежили за тим, що відбувалося тут.

Вони почували, що скінчилися їх забави, що доведеться шукати притулку десь в іншому місці.

Потім збоку, під глухою стіною сусіднього будинку, там, де найгустіше росли бур'яни, робітники збудували дерев'яний барак.

— І це вся будова? — дивувалися діти.

Але це був тільки барак для будівельників.

Нарешті стали приїжджати підводи, з'явилися люди з лопатами. Вони ставали вздовж лінії прямокутника, позначеного майстром, і починали роботу. Лопата врізалася в землю, неохоче зачіпаючи тільки поверхню, але на неї натискала зверху нога робітника. Із скреготом входила вона в тверду, протягом довгих років ніким не копану землю, ретельно втопану дитячими ногами.

Скрегочуть дрібні камінці під упертим вістрям лопати, летять угору грудки жовтої глини. Втопаний майданчик і зелень бур'янів хутко зникають з землі.

— Що тут роблять? — запитує маленька Зося, тримаючи в роті брудний палець.

— Котлован риють, — відповідає їй Фелек.

— Беруть виїмку, — поважно пояснює Стефек. Батько його муляр, і тому Стефек знає, як це зветься їх мовою.

Спершу легко викидати землю. Потім усе важче й важче. Рів дедалі збільшується, стає глибший. Доводиться дуже напружувати м'язи рук, щоб підняти вгору лопату з величезними брилами.

А потім це вже й зовсім неможливо. З'являються дошки. По цих дошках, покладених похило, наче по маленьких містках їдуть тачки. Швидко-швидко — по одній дошці вгору, навантажені, по другій — вниз, порожні. І знову напружуються м'язи рук — треба підштовхувати ці тачки. Напружуються м'язи ніг, які ступають по вузькій хиткій дошці. Униз легше — порожні тачки їдуть самі, треба тільки підтримувати їх за ручки. І люди з

тачками мчать бігцем — там, унизу, вже дожидають. Лопати одна за одною навантажують в тачку глину. Збоку під стінкою зростає вже величезна гора її.

Рів стає все глибший і глибший. Спершу по коліно, потім по груди, потім у ньому не видно вже навіть Со-вінчака, вищого на зріст від усіх людей, що тут працюють.

Одночасно готують яму для вапна. Прямокутну, глибоку. Віцека бачив усе вже багато разів, але ще любить придивлятися. В яму насипають вапна, а потім заливають водою. Біла пара хмарою лине вгору. Клекоче, шипить, кипить вапно, наче той відвар з висівків, який су-сідка Космалова варила для свого найменшого синка Юрека. Бризкають бульки.

Нове тут для Віцека тільки одне — бетономішалки. На попередньому будівництві робітники вимішували бетон самі, руками, висипаючи на дошки пісок, розтовчене каміння та цемент, а тут вимішує машина. Скрегочуть лебідки, повільно рухається передача, і з отвору сиплеться сіра маса. Машина заступає людину.

Віцека хутко переодягається в робочий костюм з білого полотна. Рівно, старанно кладе він ряд цеглин. Це підмурок. На ньому стоятиме вся будівля.

З відерця Віцека набирає кельмою трохи рідкого розчину. Поливає ним цеглу. Розчин розпливається, увіходить у всі щілини, сполучає цеглину з цеглиною нерозривним зв'язком. І знову кладеться новий ряд. Хутко здійснюється підмурок — те, на чому незабаром виросте будівля.

Віцекові більше подобається працювати на великій височині: можна глянути вниз. Висота будівлі тішить око.

Віцека опускає вниз висок — залізну гиру на вірвовці. Висок показує, чи рівно покладені ряди цеглин. Показує непомильно. Навіть тоді, коли викривлено один або два ряди і не можна ще помітити помилку звичайним оком. Та коли покладено вже багато рядів цегли, помилку видно і без допомоги виска. Помститься за себе неуважність, коли хоч одна цеглина буде погано припасована до іншої. Раптом виявляється, що стіна, замість того, щоб тягнутися вгору рівно, починає хилитися назад або виступати наперед. Якщо класти далі, весь будинок розвалиться, мов карткова хатка. Уважно, сумлінно, старанно треба класти кожну цеглину. Ледаря і недбаку

вгадають тут хутко — їх зрадить цегла, зрадить стіна, яка не терпить недбалої, неохайної роботи.

Пильні очі у Віцека, рівно зростає вгору стіна. Він перевіряє виском — правильно, не помилився. Радіє Віцека: спочатку без виска ні кроку, навіть двох рядів не поклав би, а тепер кладе все вище й вище, так що дивитися мило. Не підводять його очі.

Найважча робота — на наріжниках, на вінкелі, як кажуть муляри. Там працюють ті, в яких уже великий досвід. Віцека теж потроху привчається до цієї роботи. Вчиться розколювати молотком цеглу, відбивати куски потрібних розмірів. Не завжди можна класти цілі цеглини. Іноді потрібна лише четверта або дев'ята частина. Ось тут і треба вміти орудувати молотком. Треба вдарили так, щоб відкололася рівно, без зазублин, саме така частина, яка потрібна — четверта або дев'ята.

Цеглини бувають різні — великі й важкі, машинні й ручні; є порожні, з дірками всередині, — це ті, з яких не відтиснута вода. Віцека їх не любить. Вони кришаться, не хочуть лягати там, куди їх кладе рука.

Цеглини складені величезними купами біля будівлі. Віцека уважно оглядає їх. Дуже багато залежить у роботі від того, яка цегла, яке вапно та як замішаний розчин. Іноді робота йде чудово — це тоді, коли й цегла, і цемент, і вапно — доброї якості.

Іноді ж стіну будувати важче, ніж перевертати каміня, — занадто багато або занадто мало піску в розчині, і вже, звичайно, тоді робота йде невлад.

Зростає будівля. Тепер уже гуркоче підйомна машина, яка везе нагору розчин. Уже ставлять риштування — високі стовпи, до яких упоперек прибиті дошки, а на ці дошки кладуть інші. По цих дошках, які хитаються і гнуться, ідеш над прірвою вулиці, над прірвою двору. Треба пильнувати. Головне, щоб не запаморочилася голова. Якщо запаморочиться — смерть.

А смерть часто заглядає в очі мулярові. Віцека це знає.

До того, як почали будувати цей будинок, трапилася інша робота — ремонт башти в костьолі. І знову там працювали вкупі Віцека і Тосек. Раз-два — і спорудили риштування. Всі поспішали: робота була відрядна, а не поденна. Треба було працювати хутчіш, щоб праця хоч трохи виправдала себе.

Прибили дошки погано. І раптом Віцек, який стояв на риштуванні, відчув: діється щось дивовижне. Навіть не затріщало, а може, й затріщало, тільки він не дочув. Але в цю мить все раптом захиталося, і риштування стало хилитися від башти вбік. В останню секунду Віцек помітив, як згори, звідти, де шойно стояв підручний — п'ятнадцятирічний Янек Шатько, через їх голови щось полетіло вниз. Не встиг він зміркувати в чому річ, як в очах у нього все закрутилося, все вкрилося темрявою, запнулося хмарою вапняного пилу. Віцек відчув, що й він летить. Падав з розкинутими руками і раптом відчув щось під пальцями. Інстинктивно, з усієї сили, вчепився в це щось, яке так несподівано і вчасно йому трапилося. Потім відчув біль в боці і в нозі. Але все це були дрібниці. Він тепер тільки зрозумів, що темна пляма, яка майнула йому перед очима, був Янек Шатько.

Віцек з жахом підняв голову. Виявилось, що він опинився на даху костьола. Те, у що так розпачливо вчепився пальцями, була ринва. Там, вище на почорнілому від років бляшаному даху, незграбно ліз Тосек. Риштування перетворилося на купу дощок і балок, наче кістяк, який прихилився до даху.

Знизу линули якісь вигуки, потім голосно й пронизливо прогула сирена машини швидкої допомоги. Це приїхали за Янеком, який лежав там унизу з переламаними ребрами.

Зірвався підйомник, проломилася прогнила балка, відлетів карниз — за все розплачувалися своїм здоров'ям і життям муляр, укладач, підручний.

Так, небезпечна була ця робота! Але про це не думалося ні тоді, коли доводилося стояти на високому риштуванні, ні навіть тоді, коли вітер хитав «гойдалку» — риштування, яке висить на канатах...

Коли стіни будівлі вже готові, починаються штукатурні роботи. Біла штукатурка вкриває червону цеглу. В сонячні дні болять очі, червоніють, їх сліпить яскраве світло, що б'є від білої стіни.

Бризкає вапно. Лихо, якщо воно бризне в очі! Пече, ятрить, мучить нестерпно. Вапно проїдає все — шкіру на руках, шкіру на черевиках; від нього на ступнях утворюються невеличкі виразки. Вони довго не гояться і дуже болять.

Віцек не любить працювати на штукатурці — ні на

зовнішній, ні на внутрішній. Тут найтяжче за все. Доводиться безперервно напружуватись, підіймаючи вгору руки, болить шия, тому що голова весь час задерта вгору.

Краще працювати на муруванні. Але ж і штукатурка — робота необхідна, і Віцек повинен робити все разом з іншими робітниками.

А коли вже зведені стіни, коли вони оштукатурені, коли прибране вже риштування — фасад величезного будинку виблискує на сонці, як сніг.

Тепер починають прибирати купи сміття, зайву цеглу, засипають яму, в якій гасили вапно.

Будинок вже готовий.

Його закінчуватимуть інші робітники — пічники, маллярі, монтери і столяри.

Нарешті будинок починають заселяти. В'їжджає величезний фургон з меблями. Це речі мешканця з першого поверху. В'їжджає другий фургон — це на другий поверх. З'являється величезна платформа. А одного вечора якийсь дідусь притягнув невеличкого ручного візка, на якому громадилися стіл та подерті матраци. Це в підвал в'їхав шведь з дружиною і дітьми.

День у день все більше жильців. На дверях з'являються візитні картки, таблички, мідні й нікельовані, або й звичайні клаптики паперу, на яких написані прізвища.

По сходах біжать діти, ідуть жінки з повними кошиками та сумками, бреде нагору вугляр з кошиком вугілля. У вікнах з'являються завіски та вазони з квітами.

Від колишнього місця дитячих ігор нема вже й сліду. Тут виріс великий будинок з безліччю квартир...

Одного разу, проходячи цією вулицею, Віцек наштовхується на пана, який живе тепер на другому поверсі цього великого нового будинку. Віцек — у своєму робочому костюмі, заляпаному вапном. Пан обережно обминає Віцека, щоб не забруднитися об його запоршений одяг.

Віцек ущипливо посміхається про себе. Ач, як боїться цей шикарний добродій забруднити свій піджак об робочий костюм!

Але ж новий будинок, де він оселився, збудований руками мулярів, у забрудненій вапном одежі. Він виріс

з важкої праці робітників, з їх мозолів на руках, з їх трудового поту, з їх довгих упертих зусиль.

І Вітек думає про свою комірчину біля парку. Маленьку тісну комірчину. Про всі маленькі тісні комірчини, де вогкість виступає на стінах і штукатурка падає із стели, про комірчини, де живуть робітники із своїми родинами. Про ті чудові просторі будинки, які вони будують. Про будинки, в яких житимуть багатії, котрі не знають, що таке важка праця, мозолі на руках, вогкість та злидні.

Гнів закипає в серці юнака. Довго дивиться він услід шикарному панові, який зник уже за скляними дверима. Він мимоволі стискає кулаки. Але за хвилину обличчя Вітека прояснюється. Адже юнак знає: прийде день, коли не стане панів, і тоді він будуватиме високий-високий дім з величезними вікнами, світлий дім для дітей робітників. Чисті сонячні кімнати для старих людей, згорблених від надсильної праці протягом усього життя. Він будуватиме не для багатіїв, які бояться торкнутися робочої одежі, а для себе, для таких, як він сам, для робітників. Він будуватиме й фабрики, що будуть власністю робітників, і школи, до яких ходитимуть діти трудящих, і громадські будинки. І Вітек посміхається цьому майбутньому, до якого його наближає кожний день, і кожний страйк, у якому він бере участь, і кожна першо-травнева демонстрація, і кожні збори в професійній спілці.

Він посміхається суворою посмішкою дорослої людини, яка знає злидні, важку працю, боротьбу за життя, посмішкою людини, яка не дасть зломити себе в найтяжчій боротьбі.

Раптом унизу лунає пісня.

— Броничники їдуть! Весілля!

Вітек дивиться згори на вози, що виграють всіма барвами веселки, на різнобарвні стрічки та хустки, і все це з височини здається йому маленьким, наче жменька квітів, кинута на брук.

Він прислухався до знайомої — ах, якої знайомої мелодії, — перекинувшись через стіну третього поверху.

Але це видовище не збудило суму в його серці.

Тут було його місце — в гуркоті міста.

Тут була його робота — серед червоної цегли та білого вапна.

Звідси був він — з великої сім'ї трудящих, міських робітників, яких об'єднала спільна праця і спільна боротьба.

Проїхали.

Віцек взяв у руку кельму. Рівнісінько клав ряд за рядом цеглу і весело посвистував.

Стіна зростала.

Це він, Віцек, і його товариші зводили величезний будинок, який хутко зростав над дахами інших будинків.

В кожній цеглині, в кожній пригорщі вапна була його праця.

Він будував. Все вище здіймався будинок.

Петрикова доля

Тітку Пелагію Петрик пам'ятав ще змалку, і завжди її худа кістлява постать нагадувала йому щось неприємне. Коли хворів батько, а хворів він довго і тяжко, тітка Пелагія приходила щодня і, схрестивши руки на грудях, уважно придивлялась до хворого та хитала головою.

— Нічого з нього вже не буде,— сухим голосом казала вона матері.

І мати плакала, витираючи очі кінчиком хустки. А тітка Пелагія знизувала плечима.

— Чого тут плакати? Чим ти йому допоможеш? Адже й так видно, що йому недовго жити.

І батько справді помер. Ніхто не знав навіть чому, адже лікаря до нього не кликали. Раз прийшла бабка із сусіднього села, дала йому якогось зілля, щось бурмотіла над ним, але й це не допомогло. «Все всередині у нього запалилося»,— пояснювала мати сусідам, і Петрик ніяк не міг зрозуміти, як це всередині в людини може щось запалитися. Правда, він бачив раз пожежу, коли у Смоляків загорілася клуня, яку навіть не гасили, бо в клуню вдарив грім. Смолячиха плакала й нарікала, дивлячись, як вогонь жере снопи, укладені на току, але пожежі не гасили.

— Гріх гасити такий вогонь,— суворо казала тоді тітка Пелагія.— Це божий вогонь з неба. Гріх його гасити.

«Отож там був божий вогонь з неба. Але звідки взявся вогонь у батька всередині?» — думав Петрик.

Та зрештою про це нічого було думати. Батько помер і лежав, довгий, простягнений на підстеленій лляній ряднині. Петрик відчував жах перед цим мовчазним, нерухомим батьком, він з охотою втік би кудись, та мати суво-

ро наказала йому глядіти хату, а сама пішла з тіткою Пелагією до ксьондза умовлятися про похорон.

Вона повернулася заплакана, але з довгої розмови обох жінок Петрик не багато зрозумів. Тітка Пелагія знов гримала на маму своїм сухим, суворим голосом. А мама тільки тихо відповідала, немов боялася тітки:

— Дитини шкода...

— Яка це дитина? Хлопець уже великий, що його там молоком поїти. А похорон є похорон. Невже мертвому шкодуватимеш?

А потім їх Красулю вивели за налігач з хліва й повели дорогою до Шимоняка, який торгував худобою.

— Це батькові на похорон, розумієш? — сказала мама Петрикові й знову заплакала.— Ксьондзові треба заплатити.

І от у них вже не було Красулі, і вітер шарпав спорохнявілі двері порожнього хліва. Петрик стояв на порозі й дивився в темний хлів, звідки ще тхнуло гноем і пахло ще чимось — сіном чи молоком, але вже не віяло зсередины теплом від корови і не поверталася до Петрика знайома вогка морда з білою лисинкою на лобі, не дивились на нього великі лагідні очі, які завжди наче питали: «Ну що, поженеш мене на межу, щоб я могла поскубти травички?»

А вранці вже не було молока до картоплі. Ні вранці, ні в обід. Мама зітхала й підкладала в миску сухої картоплі. Петрик їв, і хоч знав, що корову продали, спитав у мами:

— Тепер у нас не буде вже Красулі?

— Ой не буде, синку, не буде,— відповіла мати й глянула у вікно заплаканими, червоними очима, забувши про їжу.

— А другої корови ви не купите?

Петрик пам'ятав, що, коли продали Лиску, яка давала мало молока, замість неї відразу купили Красулю.

— А за що ж я куплю, дитино моя, за що ж я куплю? До грошика, до останнього грошика ксьондзові за похорон віддала...— Але відразу начебто зраділа: — Зате поховали тата як слід... Від костьолу до самої могили ксьондз ішов, і покропив, і відспівав як належить... Поховали батька, як справжнього господаря... І органіст на органи грав, і все було як слід.

Це правда. Петрик, ідучи за батьковою труною,

бачив, як там, попереду, маяла біла риза ксьондза, з мерживними рукавами, і чув голос ксьондза, який співав незрозумілі слова. «Це по-латині»,— казали баби й зітхали, дивуючись з ученості ксьондза.

В білій ризі, з кропилом у руці, ксьондз, який стояв над могилою, здався Петрикові зовсім іншим, ніж тоді, коли він стояв біля вітваря під час відправи, і зовсім іншим, ніж тоді, коли Петрик зустрічав його іноді на дорозі. Ксьондз ішов, високий, суворий, у довгій чорній сутані, здіймаючи за собою куряву. Чудно було дивитися, як він іде, наче жінка, в довгому вбранні, але ж йому так і належало ходити. Про всякий випадок, Петрик, побачивши його здалека, тікав, як заець, ховався десь за тином. Ксьондз любив зупиняти дітей на дорозі і питати, чи вони знають оченаш або заповіді. Коли хто не знав як слід, він дуже гримав, а часом і в костьолі оголошував з амвона, що син таких от батьків не знає оченаша і якщо батьки досі його не навчили, то з нього обов'язково виросте бандит. А потім удома батько брався за ремінь, бо як же ж: «Через тебе, ледарю, ксьондз зганьбив нас перед усім народом». То вже, про всякий випадок, краще було уникати зустрічі з ним. А ще ксьондз питав дітей, чи ходить батько до костьолу, і наказував пильнувати, щоб уся сім'я обов'язково щонеділі ходила в костьол.

І тільки в одному випадку не можна було уникнути зустрічі з ксьондзом. Взимку перед різдвом ксьондз ходив по хатах, кропив кожну хату свяченою водою, повчав, давав невеличкі образки. Ці образки мама завжди забирала собі й ховала в свій молитовник у чорних палітурках, хоч і казала, що це Петрикові образки. Раз ксьондз дав образок матері божої з немовлятком на руках. А раз Ісуса на хресті, і цього образка Петрик боявся, бо з-під тернового вінця в Ісуса, наче живі, текли краплини крові.

Ксьондз приходив не сам. За ним завжди йшов органіст з кошиком і органістів син, якого боялися всі хлопці на селі, бо він був страшений забіяка; тільки-но хто пробував дати йому відсіч, він одразу біг скаржитись батькові, а той переказував ксьондзові, і ксьондз знову кричав з амвона, що на селі виховують розбишак і злочинців.

Органіст ставив кошик на підлогу, а органістів син

шморгав носом і оглядав хату. Раз він навіть показав Петрикові з-за ксьондзової спини язика. Коли ксьондз читав молитву і кропив хату свяченою водою, органіст складав руки на грудях і закочував очі під лоба, неначе теж молився. А потім одразу відхилив краєчок білої ряднини, якою був накритий кошик, і мама йшла в комору й виносила звідти, що могла,— грудку масла, чи пару яєць, чи горнятко сметани, і органіст ховав усе це в кошик. Петрик знав, що мама збирала масло, щоб понести на ярмарок, бо вже давно обіцяла купити йому черевики. Але масло треба було віддати ксьондзові, і на черевики знов не вистачало грошей, хоч мама збирала їх і, зав'язавши в блакитну хустинку, ховала в хаті за образами. Але це вже було так заведено, що ксьондз ходив по хатах, сором було йому нічого не дати, хоч би це була найбільша хата. Адже ксьондз не ходитиме по хатах дурно, а яка б то була ганьба, коли б він не прийшов зовсім! Усі зразу б довідалися про це, бо, виходячи з хати, ксьондз малював над дверима крейдою хрестик і три літери КМБ¹, перші літери імен трьох царів, які прийшли у Віфлієм вітати новонародженого Христа. Ці літери були на всіх хатах, тільки на одній не було — там жив удівець Шимон Зозуля, який не ходив у костьол і, як пошепки казали жінки, зовсім не вірив у бога. Про цього Шимона ксьондз щонеділі згадував у своїй проповіді, кажучи, що його покарає бог, і Петрикові разом з іншими дітьми дуже хотілося побачити, як це станеться. Та бог, видно, не дуже поспішав карати Шимона, бо той був здоровий і жив не гірше за інших.

Ще й удруге треба було давати яйця, і масло, і сир, і сметану — на святого Петра, в день Петрикових іменин. Тоді була велика відправа в костьолі, приїздили люди з усіх сіл, а також багато ксьондзів. Вони всі правили в костьолі, і жінки в цей день одягали, що було в кожної найкращого. Мама вмивала Петрика і брала його з собою в костьол, хоч у нього й не було черевиків; на Петра було тепло і можна було йти босоніж.

У костьолі співали і грав орган, а на вітварі було повно квітів, та Петрикові було шкода тих яєчок, що віддавала мама. Вона завжди обіцяла тасмажити Петрикові яечню, і завжди з цього нічого не виходило. Або яйця відносила на ярмарок, бо саме треба було платити

податки, або вимінювали таткові на тютюн, або знов приходив органіст і забирав їх для ксьондза.

— Невже ксьондз може з'їсти стільки яець? — дивувався Петрик, бо знав, що ксьондзові давали в усіх хатах, а багата Овручиха навіть сама віднесла йому цілий кошик — може, півсотні, а може, й більше.

— Ото дурний,— гнівалася мати.— Нащо йому всі їсти? Хіба ти не бачиш, скільки наїхало до нього ксьондзів з міста та з інших сіл? Усіх треба нагодувати.

— Яечнею?

— Якою там яечнею... І коржики пектимуть, і солодкі пиріжки, і сирники, а то ще у Шимоняка виміняють за яечка м'яса, ковбаси.

— Мамо, а ковбаса яка?

Петрик ще ніколи в житті не куштував ковбаси. Але мамі ніколи було йому пояснювати.

— Виростеш, побачиш.

Петрик тільки зітхав і разом з іншими хлопцями біг до будинку ксьондза — хоч глянути, що там зараз діється.

До кухні треба було підкрадатись обережно. Хоч двері були відчинені і там раз у раз снували дівчата, вносячи й виливаючи воду і тягнучи в кошиках городину, та могло статися, що за поріг вискочить гладка економка ксьондза і, взявшись у боки, почне галасувати:

— А ви тут чого? Ану, до гусей, до корів! Нічого тут видивлятися, рота роззявляти! Гей, Валеку, візьми-но палицю та прожени їх. Ще потягнуть щось.

Діти тікали, мов зграйка сполоханих горобців. Ніхто й не думав красти, хотілося хоч носом потягти ті чудові незнані пахощі, які линули з ксьондзової кухні. Але Валек грізно вимахував палицею, аж поки його не кликали в кухню підкладати дров у плиту.

Мабуть, саме в той день мама застудилась. Може, вона занадто довго стояла навколішки на холодній підлозі в костьолі, а може, промокла, коли ходила з процесією. У неї почався страшенний кашель, закололо в боці, а через два дні мама вже не підвелася вранці з ліжка. Вона важко дихала, і від неї пашило жаром, наче від розпаленої печі. Опівдні прийшла тітка Пелагія, посиділа трохи, а потім сказала Петрикові:

— Умийся, підмети в хаті, мені треба йти по ксьондза.

Петрик злякався, почувши, що прийде ксьондз.

І справді, не встиг він підмести, як до хати почали сходитися жінки. Хто ставав у сінях, хто заходив у хату. Вони шепотілися, шморгали носами, а найближча сусідка, Стефаниха, витягла з-під хустки білу булку й дала Петрикові.

— Іж, сирота.

Петрик їв булку і спідлоба дивився на жінок. Потім з'явився ксьондз, і всі вийшли в сіни. Та коли двері розчинилися, Петрик нічого не побачив із-за спин жінок, які опустилися на коліна. Тільки коли вони підвелися, шелестячи спідницями, і стали в ряд, схиляючись, щоб поцілувати ксьондзові руку, той раптом звернув увагу на Петрика. Білою м'якою рукою погладив вихрясте волосся на голові в хлопчика.

— А ти будь слухняний, побожний... Оченаш читаєш щодня?

— Читаю...— буркнув Петрик, хоч це була неправда. Відколи мама була хвора і не нагадувала йому, він зовсім не читав оченаша.

— Читає, читає,— поспіхом запевнила тітка Пелагія.— Адже він знає: хто не молиться— піде в пекло.

Петрик перелякався. В костьолі на стіні була намальована картина, на яку всі сільські діти дивилися з жахом. У високому червоному полум'ї метушилися чорні чорти й вилами пхали в казан з киплячою смолою людей, які, мабуть, кричали, бо роти в них були широко роззявлені. Цим пеклом ксьондз завжди лякав людей у своїх проповідях, але Петрик чомусь тільки тепер подумав, що чорти і його можуть пхнути вилами в киплячу смолу.

— Маму доглядай,— сказав ще ксьондз, і жінки почали голосно зітхати.

— Вже йому не довго свою маму доглядати,— сказала Стефаниха, але ксьондз суворо глянув на неї.

— Все в руці божій, все в руці божій,— проказав він хутко і вийшов з хати.

І справді, Петрикові не довелося довго доглядати маму. Коли пішов ксьондз, вона деякий час лежала тихо, а потім уже тільки просила пити. Петрик подавав їй воду в оббитім емальованім кухлику, але хвора жадібно тяглася до води, та, ковтнувши разів зо два, з огидою відсувала кухлик. Вода була недобра, смерділа болотом,

неприємно було її пити. «Коли б у нас була Красуля, мама напилася б молока»,— думав Петрик; але Красулі не було, мама продала її, щоб заплатити за похорон.

Ще зо три дні прибігала Стефаниха, щоб зварити картоплі, нагодувати Петрика і порося, що кувікало в хліві. А на третій день мама померла і лежала, як тато, нерухома й застигла, з обличчям, наче виліпленим з воску. Знов прийшли жінки і тітка Пелагія. З'явився й Шимоняк, він довго обмацував і оглядав порося, яке, кувікаючи, видиралося від нього. Тітка Пелагія сварилася з Шимоняком і торгувалась, та зрештою взяла гроші і знов пішла до ксьондза домовлятися про похорон. Тепер уже Петрик знав без пояснень, що коли похорон — продавай усе, що є, бо без грошей ксьондз не поховає. Але за Красулю, видно, Шимоняк дав більше, бо татову труну ксьондз проводжав від самого костьола, а тепер прийшов тільки до маминої могилки, яку вже викопали в рудій глині на цвинтарі, хутко покропив, коротенько проспівав щось і відразу пішов, тільки-но перші грудки землі посипались на труну. Потім тітка Пелагія взяла Петрика за руку й повела додому. Зібралось кілька сусідів, вони їли коржі, згадували маму та жаліли Петрика.

— Ви малого візьмете до себе? — запитав старий Груда в тітки Пелагії, але вона стиснула вузькі губи.

— Адже ви знаєте, що і в мене не з медом... Шестеро своїх сідає до миски. Треба хлопця кудись у найми віддати. Великий уже, вісім років йому.

Всі почали придивлятися до Петрика. Він був малий на зріст, худий, важко було навіть повірити, що йому вісім років...

— В Бжегах у Вуясів пастуха шукали,— сказав хтось.

— Уже найняли, Мартинячиха свого внука відвела,— перебив Груда.

— Ну, то в іншому місці наймуть.

— От тільки осінь тепер, кому охота ще зайвий рот годувати.

Петрик стояв і слухав, як розмовляють про нього, наче його зовсім тут не було. Він згадав сільських пастухів. Це було не те, що пасти свою корову на межі. В сльоту, в дощ, в холод жени чужих корів на далекі пасовиська,

як от сирота Стасек, який служив у Шимоняка. Ранком дадуть поїсти, а то й ні, і так паси до вечора. Та ще й господар ременем потягне, і хазяйські діти штурхають тебе, і хазяйка картоплю сто разів перелічить. Тільки тепер по-справжньому зрозумів він, що мама вмерла, і раптом заплакав.

— Не плач,— промовила тітка Пелагія.— Тепер треба думати, що з тобою робити. В хаті сам жити не будеш, треба йти в найми.

Кілька днів Петрик жив у тітки Пелагії. А потім тітка пригаладила йому волосся, застебнула латану курточку і повела до ксьондза. Економка Гертруда довго оглядала Петрика, який, широко розкривши очі і роззявивши рота, дивився на блискучі, наче золоті, каструлі, які сяяли на полиці, мов сонце. Біля плити сидів гладкий білий кіт і муркотів так голосно, що його чути було, незважаючи на розмови та булькотіння в горщиках, де щось кипіло, варилося і звідки разом з хмарою білої пари линули чарівні пахощі.

— Ну, Петрику, ти будеш тут. Слухайся пані економки, як батька й матері, роби, що тобі накажуть, нічого не займай, боже борони, працюй добре, щоб я за тебе сорому не мала,— суворо наказувала тітка Пелагія, а економка, склавши руки на череві, тільки кивала головою.

Потім тітка потягла Петрика за руку в сіни, і там вони наткнулися на ксьондза. Тітка кинулася цілувати ксьондзові руки. Вона штовхнула остовпілого Петрика, який ткнувся носом ксьондзові в рукав і відчув дивний солодкий запах — начебто квітів з маминого садочка. Йому навіть засвербіло в носі, і він мало не чхнув.

— Це і є Петрик? — спитав ксьондз десь високо над хлопцем.

— Так, так, це він і є,— заокотіла тітка Пелагія, і Петрик здивувався, бо тітка стала зовсім іншою. Вона говорила дуже швидко, послужливо, якимось медовим голосом і кумедно кланялася присідаючи, неначе танцювала коло ксьондза. На обличчі її ясніла улеслива посмішка, яка дивно змінила її темне, завжди похмуре обличчя.

— Нехай старається, нехай тільки старається,— промовив немовби розчулено ксьондз і раптом звернувся до хлопчика: — До школи ходив?

.. Петрик, якого захопила думка про те, чим може пахнути від ксьондза, навіть не помітив, що до нього звертаються. Тітка Пелагія сердито шарпнула його за рукав і сама відповіла:

— Ні, ні, до школи ще не ходив, черевиків не було. Пан ксьондз знає, як воно у нас...

— Так, так,— поквапливо перебив ксьондз.— А вчитися треба, неодмінно треба.

Тітка Пелагія, проводжаючи потім Петрика до кухні, казала своїм звичайним сухим голосом:

— Чув, що пан ксьондз сказав? Може, і до школи тебе пошлють і черевики дадуть, тільки працєю добре, чуєш?

І про всяк випадок сіпнула Петрика за вухо.

Та потім виявилось, що про черевики й мови не могло бути. Поки що було тепло, і Петрик не мерз, носячи дрова із сарая в кухню. Навіть дивно було, скільки дров треба наносити щодня.

Петрикові здавалося, що цілий ліс згоряє отам, під великою плитою. Він ніяк не міг зрозуміти, куди можуть подітися ці всілякі страви, які з ранку до ночі варилися й смажилися в горщиках, в каструлях, на сковорідках та ще в якомусь химерному посуді, якого Петрик ніколи досі не бачив. Руда Маня розпалювала вогонь під плитою з самого ранку і не шкодувала дров. І не тільки дров. Уже в перший день Петрик здивувався, побачивши, як вона полила тріски розтопленим маслом, щоб краще горіло.

— Чого рота роззявив? Не бачив, як розпалюють? Масла у нас досить, дурні з села ще принесуть, не бійся.

— А ти б, Манько, не плела казна-чого, бо ще хазяйка почує,— буркнув Валек, який рубав дрова і доглядав коней.

— Ну й нехай чує,— відрубала Манька, але замовкла.

Петрик чистив картоплю і дуже дивувався. Скільки тут було всякого добра! Він бачив, коли економка видавала продукти з комори. Там було і масло, і яєчка, і сметана у великих глиняних горщиках, і ковбаси кільцями висіли на дерев'яних кілках, вбитих у стіну, і якісь банки стояли, і мішки з борошном. Але з села, справді, все несли й несли ксьондзові, наче в нього нічого не було.

Кожен похорон, кожні хрестини, кожне весілля поповнювали запаси в коморі, в клуні та в різних схованках, яких повно було в домі. А в невеличкій кімнатці за кухнею від підлоги до стелі лежали сувої лляного полотна, гладенько витканого на сільських верстатах, важкі, блискучі сувої, складені один на одному. «Боже мій,— думав Петрик,— скільки сорочок можна б пошити з цього полотна!»

Всього було багато, але Петрик рідко наїдався досхочу. Для наймитів, для Мані, Валека та Гелі, яка допомагала на кухні, варили окремо — картоплю, капуста, ячну кашу. А Петрикові давали, що залишиться. Якби не Маня, він був би завжди голодний. Та Маня частенько за спиною економки й куховарки, лихої, крикливої панни Малгожати, давала Петрикові то шматок пригорілого коржа, то якесь недоїдене куряче крильце чи недогризок булки. Петрик любив Маню найбільше від усіх, хоч вона була запальна, часто сердилася й гримала на нього, інколи навіть несправедливо. Але потім відразу м'якшала і тикала в жменю пару сушених сливок або надгниле яблуко.

Валек зовсім не звертав на хлопця уваги, а хазяйка згадувала про нього тільки тоді, коли треба було нагримати. Зрештою, всі гримали на хлопця — мовляв, плутається під ногами. А як йому було не плутатися, коли він був такий малий, що згинався під в'язками дров та відрами води, які доводилося носити з двору. Йому наказували підмітати кухню, виносити капустані качани, картопляне лушпиння і завжди кудись посилали й кликали один поперед одного.

Як же тут не плутатись під ногами?..

В кухні завжди було повно людей: і панна Малгожата, і Маня, і Геля, і Валек, який теж працював на кухні, і хазяйка заходила подивитися що та як. Всі бігали, поспішали й кричали, а між ними всіма снував Петрик, весь час потрапляючи комусь під ноги.

Надвечір уже боліли всі кістки, а на старому мішку, набитому соломкою, який йому кинули в сінях, не можна було навіть простягтись. На світанку Валек будив Петрика, щоб наносив дров у кухню. А далі так воно й тяглося, одне за одним, аж до самого вечора. Час минав так швидко, що Петрик і незчувся, як побачив дітей, що йшли до школи з книжками. Починався навчальний рік. Петрик

згадав, як ксьондз сказав йому: «Треба вчитися». І мама ще минулого року казала: «Куплю тобі черевики, підеш до школи». І Віцек Стефанишин був такий завбільшки, як і він, а вже ходив у другий клас і вмів навіть читати — Петрик сам чув.

Ксьондза Петрик бачив рідко і тільки здалеку, бо в кімнати Петрика не пускали. Та він і не зважився б заговорити з ксьондзом. Отже, хлопчик чекав, поки прийде тітка Пелагія. Вона приходила досить рідко, ставала біля кухонних дверей і дожидала, поки вийде хазяйка. Потім витягала з-під хустки грудку масла, пару яєць або пасмо льону і тихим солодким голосом питала, як поводить ся Петрик.

— Ти старайся, старайся,— наказувала вона Петрикові.— З тебе ще люди будуть, тільки старайся, слухайся, як самого бога. Будеш неслухняний, підеш у пекло, чуєш, Петрику?

Петрик кивав головою. Про пекло він чув завжди. І від тітки Пелагії, і від хазяйки, і від панни Малгожати. Тільки Маня не казала нічого про пекло, а раз навіть мовила Валекові:

— Бідній людині вистачить і того пекла, що на землі; нащо її мучити ще після смерті?

Петрик здивувався, почувши це, бо де ж тут були чорти з вилами й кипляча смола,— усе те, чим лякали його хазяйка і панна Малгожата. Узняв печене яблуко зі столу — підеш у пекло. Розлив воду на кухні — підеш у пекло. Розбив глиняний кухлик, яким набирали воду з відра,— підеш у пекло. Петрикові потроху стало здаватися, що йому однаково не минути пекла, хоч як би він старався. Завжди можна зробити щось не так, а бог, видно, суворий і мстивий і за найменшу провину посила в пекло його, малого хлопчика, за якого навіть нікому заступитися, бо в нього померли батько й мати.

Коли тітка Пелагія прийшла ще раз, він зважився в неї запитати:

— Тітко, а мене в школу пошлють?

Тітка обурилась.

— В школу? А хто ж за тебе працюватиме? Дурно хліб хочеш їсти? Обійдеся і без школи.

— Певне, нащо бідному школа? — ущипливо зауважила Маня.

Тітка не зрозуміла глузування і палко притакнула:

— А так! Не в одного від цієї науки в голові запаморочилось. От і пан ксьондз недавно в проповіді казали, як люди безбожниками стають, книжечки різні читають. Узяти хоча б Зозулю.

— Звичайно, звичайно... Краще, щоб людина була темна, як ніч, тоді їй нічого кращого не схочеться — тільки все життя дрова й воду ксьондзові на кухню носити,— промовила Маня, і тітка Пелагія аж рота роззявила, дивлячись на неї. Але тут увійшла хазяйка, і тітці вже не було часу поміркувати над Маниними словами.

Так зі школою нічого не вийшло. «А нащо ж ксьондз казав тоді?» — запитував сам себе Петрик, поглядаючи щоранку, як діти біжать дорогою до шкільного будинку.

Не вийшло нічого і з черевиками. Ранки вже були холодні, і Петрикові ноги стали синьо-червоні. Носячи воду з криниці, він завжди обхлюпував собі ноги, бо біля криниці стояли калюжі, а відро він насилу міг підняти. На підозві під пальцями шкіра порепалась, утворилися глибокі ранки, що ніяк не загоювались.

— Це тому, що шкіра на підозві товста,— пояснила Маня і дала Петрикові свої старі, стоптані сандалі. Вони були занадто великі, і Петрик шнурками прив'язував їх до ніг, щоб не спадали. Він дуже грюкав тими сандалями по кухні, і хазяйка гримала на нього, аж поки Маня не огризнулась:

— А ви б йому черевики купили, то він би й не грюкав.

Та хазяйка, видно, не збиралася купувати Петрикові черевики.

Вже іній лежав ранками на траві, вже й тонка скоринка льоду блищала на калюжах, а Петрик усе ще бігав босий або в Маниних сандалях.

— Старайся, старайся, ще з тебе люди будуть,— казала тітка Пелагія.

Але Петрик ніяк не міг зрозуміти, як це з нього тут вийдуть люди. Та він старався: носив дрова й воду, чистив картоплю, замітав подвір'я, допомагав тягати цеберка з вареною картоплею свиням.

«Може, мені нарешті куплять черевики...» — думав він, обмотуючи брудним ганчір'ям порепані, спухлі ноги. Вже настала зима, почалися морози, а про черевики ніх-

то й не згадував. Ксьондз, коли зустрічав Петрика на стежці в саду, по якій щодня гуляв та яку Петрик замітав і чистив, тільки часом запитував:

— Оченаш щодня читаєш?

— Читаю,— відповідав Петрик, соромлячись своїх босих ніг, латаної ватянки і брудних рук, яких не міг одмити, бо в них пов'їдалися цил, земля і бруд з картоплі, яку він чистив щодня. Але ксьондз блукав очима по верхівках голих дерев, де чорніли великі розкуйовджені воронячі гнізда, і не бачив не тільки босих ніг, але навіть і самого Петрика.

Узимку прогнали Маню. Вона пішла, голосно лау-чись.

— І так би я тут довше не робила, кровопивці, глитаї, щоб вас грім побив,— галасувала вона, зв'язуючи в хустку свої нечисленні пожитки.— Камінь, і той для людини м'якший, ніж ви, божі слуги.

— Заткни рота, заткни рота,— відповідала хазяйка, червона з люті.— Надто вже ти язиката.

— Я знаю, що ви боїтесь, аби вам правди хто в очі не сказав,— буркнула Маня і раптом помітила Петрика, який плавав у кутку. Йому шкода було Мані, бо тільки вона й жаліла його.

— А ти не плач, Петрику. Коли б у мене своя хата була або хоч куток, я б тебе від цих іродів забрала. Та що вдієш, я така ж сирота, як ти.

Вона порилась у вузлику і простягла здивованому Петрику срібного золотого.

— Бери, бери, знадобиться.

— Бач, яка багачка, золотими розкидається,— ущипливо зауважила хазяйка.

— А певне, що у вас од них скрині тріщать, а бідному все одно не дасте й грошика,— заступився за Маню Валек.

Хазяйка аж підскочила:

— Галасуй, галасуй і ти. Ще й тебе виженуть.

— Нащо б вони мали давати, вони у бідняка останній гріш забирають! — вигукнула Маня, і хазяйка забула про Валекову зухвалість.

Так пішла з дому Маня, і Петрик почував себе ще більш покинутим і самотнім.

У снігах було дуже холодно спати, але хазяйка не хотіла його пускати на кухню.

— Тільки бруду нанесеш,— сказала вона й кинула йому в куток сіней стару, діряву ряднину, якою раніше накривали коней. Петрик шулився під рядниною, холод не давав йому спати. Мабуть, від цього холоду він став кашляти сухим рвучким кашлем.

Панна Малгожата, яка спала на печі, сердилась на нього:

— Усе кашляє й кашляє, хрипить і хрипить, спати не можна.

Петрик з усієї сили намагався стримати кашель у запалих грудях, але з цього нічого не виходило. Кашель вибухав ще дужче. Саме в цей час прийшла тітка Пелагія і, глянувши на хлопця, зітхнула.

— А ти, Петрику, молися, оченаш читай, то бог тобі дасть здоров'я. Певне, ти молитися забуваєш, бог тебе й покарав за це.

Петрик уже нічого не розумів. Він і старався, і оченаш читав, а його й до школи не послали, і черевиків не купили. А тут ще цей кашель мучить вдень і вночі. Видно, бог не хотів дбати за Петрика. Може, і в нього, думав Петрик, немає часу піклуватися за бідних. От як до ксьондза приходив Шимоняк або Кулінський, найбільший багач на селі, то ксьондз завжди мав для них час. Тоді панна Малгожата смажила гуску, а економка витягала із завжди замкненої шафи пузату пляшку лікеру, бо Шимоняк найбільше любив лікер. А коли приходила бідна вдова лісничиха, їй не раз доводилося чекати годину чи дві на дощі й холоді, аж поки вийде ксьондз. Часто вона поверталася ні з чим, бо в ксьондза не було часу. «Може, і в бога,— думав Петрик,— теж немає для бідних часу, і він не слухає їх молитов?» Адже ось він, Петрик, молився, щоб мама видужала, а мама померла. Молився, щоб йому купили черевики й послали до школи — з цього нічого не вийшло. Молився, щоб панна Малгожата не біла його і щоб хазяйка не гримала — теж нічого не вийшло.

Одного разу, несучи воду, він зустрівся з тіткою Пелагією, яка йшла до економки. Тітка Пелагія щось вишивала для коцьолу і тому часто ходила до економки порадитись. Навіть тітці Пелагії цей малий, посинілий від холоду Петрик здався дуже нещасним, і вона зупинилась.

— Ну як, Петрику, важко тобі?

Петрик опустил голову і дивився, як хитається дзеркальце води у великому відрі.

— Нічого, нічого, кого бог любить, тому хрест посилає. Кому тут важко, на тому світі буде легко,— промовила тітка Пелагія і, шелестячи спідницями, пройшла на кухню.

А Петрик поніс своє відро. Те, що казала тітка Пелагія, він знав уже напам'ять. Адже так завжди казав ксьондз і старій лісничисі, в якій померли чоловік і найстарша донька, а сина привалило деревом у лісі. І Мацекові, якого вигнали з панського маєтку, коли кінь відтоптав йому ногу. Щонеділі в костьолі ксьондз казав, що бідному буде добре на тому світі, що бідних чекає царство небесне. Тільки одне дивувало Петрика — чому це так: от ксьондз живе в теплі і в достатку, з усього села йому доброносять, а він, мабуть, не турбується про царство небесне, бо йому й на землі добре живеться. І чому Шимоняк, про якого кажуть, що він дере з людей шкуру, обдурює їх, купуючи худобу, і обважає в своїй крамниці, завжди знаходить місце у ксьондза за столом, а лісничиха, яка все життя працювала, стоїть за дверима, і ксьондз не виходить до неї. Чому це ксьондз не порадить Шимонякові віддати все бідним, бо інакше він не ввійде в царство небесне? Чому це так, мучився Петрик, що одним і на землі добре жити, і будинки в них гарні, і худоби й одягу багато, а інші тільки після смерті зазнають доброго життя?

Кашель мучив його все більше. Важче й важче було носити воду й дрова. Манині сандалі давно порвалися, і Петрик замотував ноги ганчір'ям, але ганчір'я не хотіло триматися на зраних, відморожених ногах.

Одного разу, коли хазяйка послала його на село віднести Шимонякові кошика, в якому той напередодні приніс ковбаси ксьондзові, Петрик побіг по снігу босий. Спершу йому навіть не було холодно.

За корчмою на дорозі хлопчик побачив високого чоловіка в кожусі. Петрик одразу ж упізнав його. Це був Зозуля, безбожник, про якого ксьондз щонеділі згадував з амвона. Петрик злякався. Обабіч дороги були канави, нікуди й звернути. Треба було віч-на-віч зустрітися з Зозулею. А ксьондз же казав: хто зустрічатиметься з ним, піде в пекло і навіки занепасть свою душу. Петрик скулився, втягнув голову в плечі й намагався непомітно

прослизнути повз нього. Але високий чоловік у кожусі зупинив його:

— Гей, хлопче, чий ти?

— Тенпняків,— пробурмотів переляканий Петрик. Він уже бачив перед собою чорних чортів у полум'ї і киплячий казан смоли.

— Тенпняків...— протяг той.— Чом же тобі тітка черевиків на зиму не купила?

— Я не в тітки, я в ксьондза живу.

— У ксьондза... он як...

Зозуля якусь хвилину поміркував. Петрик, скориставшись з цього, хотів уже бігти далі.

— Почекай, хлопче. А читати вмієш?

— Ні.

— Чому ж тебе до школи не посилають?

— Не знаю.

— Гм... Слухай, малий, а може б, ти пішов до мене?

Петрик аж рота роззявив.

— До вас?

— Чого ти так дивуєшся? Я ж тобі кажу: до мене.

— На кухні допомагати?

— На кухні, а може, й ні.

Петрик, заклопотаний і приголомшений, копав у сніжку ямку великим пальцем босої ноги.

— Чому ж ти не відповідаєш? Боїшся мене, чи що?

Петрик глянув спідлоба.

— Авжеж, боюся.

— Чого?

Петрик мовчав. Не міг же він сказати, що за цю розмову може піти в пекло. Хіба сам Зозуля не знає, що про нього каже ксьондз у проповідях? У бога не вірить, заборонені книжечки читає, бог обов'язково його покарає.

— Бачиш, колись, замолоду, ми з твоїм татом приятелювали. Потім якось розійшлися... Але замолоду були товаришами.

Петрик здивувався. Як же це тато приятелював із тим Зозулею? А може, раніше він був не такий?

— Шкода тебе, малий. Давно так кашляєш?

— Давно.

— І досі в снігах спиш?

Петрик здивовано глянув на нього. Але Зозуля пояснив:

— Мені Маня казала, пам'ятаєш, та, що в ксьондза восени працювала.

— Маня?

— Так. Вона тепер у мене.

— У вас?

Петрик здивувався. Маня... І раптом йому страшенно захотілося побачити Маню. У нього ще був той злий, якого вона йому подарувала, і хоч як Валек умовляв його, він нічого за нього не купив. Беріг на спогад про Маню.

— Ну то як? Хочеш Маню побачити?

Петрик вагався. Він оглянувся на ксьондзів будинок, але його вже не було видно за поворотом.

— Куди ти цього кошика несеш?

— До Шимоняка.

— Це тобі по дорозі. Занесеш кошика й зайдеш до нас.

Петрик ще трохи вагався. Потім пішов із Зозулею, ступаючи поруч з ним по снігу босими ногами. Іти чи не йти? А може, там ніякої Мані немає і Зозуля дурить його? І що він скаже хазяйці, якщо та довідається, куди він ходив? Хоч звідки вона може довідатися? «Іти чи не йти, іти чи не йти»,— міркував Петрик, та, віддавши кошика Шимонякові, побачив, що Зозуля чекає на нього. Відмовлятися було ніяково, і він пішов з ним.

Раптом з подвір'я назустріч вибігла Маня. Петрик відчув, як його обняли м'які теплі руки. Щось перехопило йому горло, він згадав маму.

— Бідненький ти мій, які в тебе ноги... Досі, бісові душі, тобі черевиків не купили? Щоб їм! Ой, який кашель... Ходім, ходім, саме борщ готовий, поїси.

Петрик сидів у теплій хаті і вилюлював у борщі ложку шматочки м'яса. Яке ж воно було смачне! І миску Маня налила повну-повнісіньку і великий шматок хліба поклала поруч на столі.

— А я вже думаю, побіжу, побачу, як ти там живеш. Тільки не хотілося мені з хазяйкою та з куховаркою зустрічатися.

— Це ти тут тепер живеш?

— Тут.

Петрик скося придивився до Мані. Щоки в неї стали круглі, рожеві. Нова хустка, нова спідниця.

— На кухні працюєш?

Маня засміялась.

— Хіба тобі не казали?

— Що саме?

— Що я вийшла заміж за Зозулю.

Петрик мало не вдавився картоплиною. Широко розкритими очима дивився на Маню.

— Чого ти так дивишся? Тепер я тут господиня.

— У Зозулі?

— Я ж тобі кажу, хіба не розумієш?

— І... — Петрик завагався.

— Що?

— Ні, нічого...

— От бачиш, як воно вийшло...

— Маню,— гукнув звідкись із сіней Зозуля,— наміряй йому Тадзикові черевики, ті, що на нього вже малі.

Петрик сидів остовпілий. Маня сама взула йому черевики на ноги. Черевики були чорні, з шнурками, якраз по нозі.

— Ну, пройдися. Як?

Петрик, обережно переставляючи ноги, пройшовся по хаті. Ой, які це були черевики! Він ніколи ще не бачив таких. Видно, привезені з міста. І тільки трошечки стоптаний один каблук.

— Це нічого, швець тобі наб'є, і будуть як нові.

Петрик із захватом дивився на свої ноги. Потім зітхнув і незграбно став розшнуровувати черевики.

— Нащо ти скидаєш? Вони ж твої.

— Мої?

— Аякже!

— Зовсім мої?

— Ох, який ти... Я ж тобі кажу, що твої.

Раптом Петрикові спало на думку, що доведеться признатися хазяйці, звідки в нього черевики. І хазяйка не дасть йому носити, напевне не дасть. Він шморгнув носом.

— Чого ти?

— Бо... бо... хазяйка відбере...

— А навіщо тобі та хазяйка? Залишайся тут.

— Я сам поговорю з тіткою,— додав Зозуля.

Та якби навіть Петрик і хотів іти назад, він однаково не міг би. Його розморило тепло, борщ, він і незчувся, як Маня поклала його спати. А коли прокинувся, очі в

нього блищали, обличчя було червоне, і пашіло від нього таким жаром, що Маня перелякалася. Коли прибігла захекана, обурена тітка Пелагія, хлопчик маячив і кидався в ліжку.

— Тихо, не галасуйте,— суворо промовив Зозуля.— Хіба не бачите, що хлопець хворий?

— По ксьондза треба бігти,— кинулася тітка до дверей, раптом забувши про все.

— Досить з нього того ксьондза! — крикнула Маня.— Лікаря йому треба, а не ксьондза.

Тітка Пелагія остовпіла.

— Лікаря?

— Авжеж, лікаря... Батька з матір'ю без лікаря на той світ загнали, тепер і хлопця хочете загнати?

— Хто ж буде за того лікаря платити? — ущипливо запитала тітка Пелагія.

— Хто? Певне, що не ви й не ваш ксьондз. У нас, хвалить бога, ще є чим заплатити,— огризнулась Маня, і тітка Пелагія вийшла, хитаючи головою. Вона не пішла додому, а побігла просто до ксьондза.

Але там поставилися до цієї справи досить байдуже.

— Користі з нього й так було мало, кволий якийсь, кашляв цілими днями,— заявила панна Малгожата, куховарка.

А хазяйка нагримала на тітку:

— Що ви собі думаете? Дали ми хлопцеві притулок, годували, дах мав над головою, і що виявилось? Є вдячність на світі? До безбожників побіг, до тієї Маньки, яку вигнали... Хворий, кажете? А як же він у Зозулі опинився? На те здоров'я було, щоб на другий кінець села бігти. І нехай собі пропадає. Не хотілося йому в ксьондза жити — значить, він кращого й не заслужив. А ви ж йому тітка, матрина сестра рідна, то як ви про нього дбаєте, заберіть хлопця до себе. Адже і у вас є хата й господарство.

Тітка Пелагія пішла приголомшена. Легко сказати, своїх ротів удома шестеро, де там ще чужу дитину брати... Воно хоч і сестрине, але своя сорочка до тіла ближча...

Вона йшла дорогою і міркувала. До того ж хлопець хворий, хтозна, чи видужає. Скільки клопоту: доглядати хворого, годуй, а, крий боже, помре, ховати треба, а де

на той похорон візьмеш? Лікар. Легко сказати... Відколи світ стоїть, на селі без лікаря хворіли, без лікаря вми-
рали, а їм он чого забажалося... Для них лікар важливі-
ший, ніж ксьондз... Відомо, що Зозуля безбожник, і Мань-
ка, видно, така ж сама, коли за безбожника згодилась
заміж піти.

І тітка Пелагія вирішила не турбуватися за Петрика.
Користі з нього ніякої, тільки клопіт. Взяли його до себе
Зозулі, хоч ніхто їх не просив, то нехай і доглядають.
І за похорон платити не доведеться.

Та похорону й не було. Запалення легенів минуло, і
одного сонячного морозного дня Маня одвела Петрика
до школи.

Кімната на горищі

I. Рішення

Ганка так втомилася, що ледве трималася на ногах. А тут ще треба покласти спати заплаканого Адася, заспокоїти Зося, хоч трохи прибрати кімнату. Очі їй пекло: вона сама ладна була розплакатися, як її маленький братик. Але плакати не можна. Їй не можна тепер забувати, що вона найстарша в сім'ї, що під її опікою залишилися ці троє дітей. Адже Ігнася теж ще не можна вважати за дорослого, хоч він уже й великий хлопчик.

— Тепер треба лягти спати. Адасю, зараз я постелю тобі постіль. Дивись, як добре!

— Не хочу спати,— вередував малий.

— Ну треба ж, треба неодмінно,— ласкаво умовляла Ганка, садовлячи його на стільця і стягаючи з нього чобітки.

Адасть був такий сонний, що не встигла вона його роздягти, як голівка його звисилась на груди і він, не протестуючи, дозволив віднести себе на ліжечко.

— Лягай і ти, Зося!

Рипнули двері. Увійшов Ігнась. Його звичайно веселе обличчя стало за останні дні не на його роки суворе й серйозне.

— Ви ще не спите?

— Адася я вже поклала. Зося зараз ляже. Лягай і ти.

Ігнась глянув у куток, де стояло охайно застелене ліжко матері. Губи в нього затремтіли.

— А ти не йдеш спати, Ганко?

— Ні, пані Тобяк ще просила мене зайти. Вона щось має мені сказати.

Зося, яка лежала вже в ліжку, рухом покликала її до себе. Ганя схилилась над заплаканою сестрою.

— Ганю, що тепер з нами буде? — тихо запитала дівчинка, і сльози знову покотились по її щоках.

— Не плач, сестричко, не плач. Глянь, у тебе очі зовсім запухли. Як-небудь справимось. Треба тільки бути сильною і бадьорою — тобі і всім нам. Інакше буде тяжко.

Вона посиділа кілька хвилин біля сестри, почекала, поки та засне. Ні, не легко їм буде, хоч би як вони бадьорились. Адже й після того, як умер батько, вони ледве зводили кінці з кінцями, хоч мама працювала на фабриці і, як могла, заощаджувала кожну копійку. А тепер? Мама вже нікуди не піде на роботу, ніколи-ніколи не погладить своєю схудлою рукою голову Гані, ніколи не посміхнеться маленькому Адасеві, якого так любила. Сьогодні її прикрила на кладовищі бурею глина. Вони залишились зовсім одні. Четверо дітей.

Зося дихала глибоко й рівно. Напевне, заснула. Ганя тихо вийшла з кімнати, зійшла по рипучих східцях на другий поверх і постукала в двері сусідки.

У кімнаті пані Тобяк стояв гамір і було повно людей. Кілька сусідок зібралися в неї погомоніти. Побачивши Ганю, товста, добросерда булочниця Матильда відразу почала хлипати:

— Ох, бідолашечко ти моя, що тепер з вами буде! Ох, людоньки добрі, така була хороша жінка! І от як довелося їй... чотирьох сиріт покинути!

— Ну, Ганка вже не мала та й Ігнась теж великий хлопчик, — енергійно втрутилась пані Тобяк.

І саме в цю хвилину Ганка відчула себе такою малою і слабенькою, як ніколи. Очі знову наповнилися сльозами, і вона ледве стрималась, щоб не заплакати.

— Сідай, Ганко, — запросила її господарка. — Сльозами тут не допоможеш. Треба якось обміркувати, що робити сиротам.

«Сироти», — подумала Ганка. Так, вони сироти... Всім своїм величезним тягарем звалилось на неї це слово. Сироти... Поки мама була жива, вони якось не так тяжко відчували, що в них нема тата. А тепер? Нема їх обох, добрих, дорогих. Нікому більше про все думати, про все турбуватись.

— Я говорила з тією лікаркою, до якої ходжу прати. Її чоловік міг би поклопотатись, щоб Адася взяли в придулок. Ти повинна завтра ж піти до неї, поговорити.

Ганка остовпіла. Їй здалося, що вона не так зрозуміла.

— Адася? В притулок?

— Чого ж ти так дивуєшся? За кілька днів це влаштується, і він піде на Мостову.

— На Мостову?

— Ти що? Не знаєш хіба, що притулок на Мостовій? У восьмому номері, в будинку з садочком.

Ганя так міцно стисла руки, що нігті вп'ялися в долоню.

— Ні! Я Адася в притулок не віддам.

Пані Тобяк сплеснула руками з подиву.

— От як! А що ж ти з хлоп'ям робитимеш? Адже все, що у вас було, мамина хвороба з'їла. Про інших теж треба подумати. Ігнася Матильда влаштує в пекарню учнем — буде в нього куток і хліб. А про Зося питала сестра лікарки, вона, може, візьме її до дитини в Сосновиці...

Ганці здавалося, що все це сон. Як же так? Адже тільки зараз всі вони були вкупі, всі четверо, — і раптом розлетяться, наче викинуті з гнізда пташенята. Що вона робитиме в спорожній кімнаті, без веселого сміху Зосі, без щебетання Адася, без розповідей Ігнася, який завжди вміє підмітити що-небудь цікаве на дворі, на вулиці і потім розповідає так добре, немов по книжці читає!.. І що ж буде із школою? Адже мама так хотіла, щоб Ігнась учився, щоб скінчив сім класів...

Вона встала. Голос її злегка тремтів:

— Велике спасибі вам за вашу добрість, за турботи про нас, за клопотання, щоб нас улаштувати. Але це неможливо... Ми повинні залишитися всі вкупі...

— Як же так? А на які гроші ви житимете? Сама не знаєш, що кажеш! — обурилася пані Тобяк, схрещуючи руки на животі під синім смугастим фартухом.

— Майстер обіцяв взяти мене на фабрику. Одержуватиму не стільки, як мама, а щось-таки зароблю. Як-небудь улаштуємось.

— На фабрику? Замучишся, здоров'я своє занаститиш, як мати.

— Така молоденька...

— Не здужати їй...

Ганка, зціпивши зуби, стояла серед сусідок, що причитували над нею. Вона сама боялася фабрики, боялася,

що не витримає. Говорячи з майстром, додала собі два роки. Майстер повірив, бо вона була сильна й висока, але ж він міг її не прийняти, вважаючи надто молодою. А вони тут, замість того щоб підбадьорити її, кричать над нею, мов круки... Ганка знала, що вони роблять це із співчуття. Але все ж таки хотілося швидше втекти звідси, повернутися додому.

— Ну, якщо ти навіть і спробуєш працювати на фабриці, Адася все ж краще віддати. Не буде кому його доглядати. Тобі здається, ти там цілу купу грошей заробиш, а це зовсім не так. Працювати працєю, а дітлахів улаштуй, як я тобі раджу. Інакше не витримаєш, Ганко, не витримаєш.

— Я спробую,— тихо сказала Ганка.— Та ми залишимося вкупі, як досі.

Навіть не слухала більше, що кажуть сусідки. Попрощалася і вийшла. Вона ледве йшла по сходах. На неї напали сумніви: чи справиться вона? Чи зможе врятувати від руйнування осиротіле гніздо?

Ганка нечутно відчинила двері. В темряві тихо розлягалася цокання годинника. Вона прислухалась до подиху дітей, що спали.

Ні, ні, нізачо в світі! Вони не розлучаться! Нікого з них вона не віддасть чужим людям! Руки по лікті спрацює, ноги по коліна сходять, а мусить, мусить здужати. Все повинно бути так, наче мама і не вмирала, наче вона тут, з ними. Так, вони сироти, але хай весь тягар сирітства ляже на неї, а не на них. Вона повинна заступити їм матір.

Тихенько, щоб не збудити дітей, Ганка засвітила газову лампочку. Взяла стареньку, вицвілу фотокартку матері, що стояла на комоді, і довго-довго вдивлялася в рідне, любе обличчя, якого вже не було на світі. Їй здавалося, що мати посміхається, наче задоволена з рішення дочки.

Тепер Ганка була певна, що робить правильно.

Адась повернувся і щось пробурмотів крізь сон. Вона підійшла до нього і ніжно погладила його золотисте волоссячко.

— Вирощу тебе, не скривджу, не віддам чужим,— тихо промовляла Ганка.

І хоч добре знала, який важкий той тягар, що бере на себе, проте вся втома після пережитого страшного

дня немов відразу минула. Сумніви зникли. Вона відчула себе упевненою і дужою.

— Зможу! — сказала вона ще раз собі, і дітям, що спали, і матері, яка дивилась на неї добрими очима з вицвілої фотокартки.

II. Велосипед

На сходах чути ходу. Зося біжить до дверей. Так, це повертається Ганка. Як повільно вона йде! Напевно, страшенно втомилась.

— Ну, що у вас тут чути? Адаць не пустував?

— Ні,— каже хлопчик, уважно дивлячись на пакуночок, який сестра тримає в руці.— Що там?

— Нічого! — сміючись, дратує його Ганка.

— Це щось для мене! Це для мене! — радіє Адаць, стрибаючи на стілець, щоб дістати руку сестри, підняту вгору.— Єсть! Дістав! Цукерки!

— М'ятні! Ганко, м'ятні?

— Звичайно, м'ятні!

Зося швидко витягає з печі каструлю і насипає в тарілку борщу для сестри.

— Ого! Гляньте, який розкішний обід вона зварила!

Ганка весело розмовляє з Зосою й Адасем. Але на серці в неї неспокійно. Сьогодні, в суботу, вона вперше одержала платню за тиждень роботи на фабриці. Треба підрахувати, чи вистачить на все. У неї вивернули трохи за порвані на шпулях нитки. Вона одержала менше, ніж сподівалась.

Коли Адаць уже спить в своєму ліжечку, три голови,— темна, Ганчина, і дві біляві, Зосі й Ігнася,— схиляються над столом у вузькому колі світла, яке відкидає гасова лампочка.

— На квартиру треба відкласти...

Ігнась зосереджено записує.

— В крамницю...

— За вугілля...

— Адасеві чобітки віддати полагодити...

— Тепер підрахуй, скільки разом.

Ігнась рахує. Перевіряє ще раз, щоб не помилились.

Ганка кладе на стіл зароблені гроші.

— Ні, не вистачить! — каже вона звичайним своїм голосом. А сама в цілковитому розпачі. Вона зовсім забула про Адасеві підметки... І вугілля пішло більше, ніж вона сподівалась. Невже пані Тобяк казала правду?

— Ну, не будемо лагодити Адасевих чобіток. І з квартирою можна почекаати, адже платити треба ще тільки першого, — безтурботно каже Зося.

— Так, але чобітки діряві, Адась застудиться. На квартиру доведеться відкладати щотижня, а то потім звідки взяти відразу стільки грошей.

Зося зітхає. Ганка, підперши голову руками, дивиться на рахунок, написаний Ігнасем.

— Ну, нічого сьогодні голову сушити! Оплатимо рахунок у крамниці, а про квартиру будемо думати на тому тижні, — радить Ігнась. — Ганко, ти б краще лягла раніше спати. Адже тільки в неділю можеш виспатись як слід!

«Справді, нічого не придумаєш. Грошей все одно не прибуде», — думає Ганка і лягає спати.

Вранці, коли вона прокидається, сонячне проміння золотистою смужкою лягає на чисто вимиту Зосяю підлогу. Зося й Адась сидять за столом. Малий щось малює.

— От виспалась! За весь час!

— А ми вже давно повставали! Тільки сиділи тихо, як мишенята, щоб тебе не збудити, — каже Адась.

— Як мишенята, а не як мишенята, — сміється Ганка.

— А як мишенята краще, — наполягає хлоп'я, випинаючи губки.

Ганка, сміючись, наливає воду в миску.

— А де Ігнась?

— Кудись побіг з самого ранку. Напевне, на велосипеді поїхав: я чула, як він його дістав з комірки.

Ганці трохи прикро. Вона думала, що неділю вони проведуть усі вкупі, а Ігнась взяв та й помчав невідомо куди. Вже понад рік, як він одержав цей велосипед і ніяк не намилюється ним. Все б тільки їздив та їздив.

— Ну, то й ми також підемо погуляти! Ходімо в парк, га?

— У парк! У парк! У парк! — весело застрибав Адась.

А Ігнась тим часом справді котив на своєму велосипеді. Виїхав з міста на широке шосе. Далеко-далеко

вперед тяглася зелена алея високих дерев. Маленькі будиночки ховалися в палісадниках, повних жоржин. Веселий вітер овівав обличчя свіжістю. Як чудово було мчати по рівній дорозі в синю від легкого туману далечінь! Велосипед котився рівно, скоряючись рукам хазяїна.

«Поїду ще далі,— думав Ігнась,— адже це востаннє!»

Він пригадав тепер усі далекі прогулянки, які йому пощастило зробити завдяки велосипедові. Соснові гайки за містом, мальовничі села, розташовані вздовж доріг, річки, що течуть по золотистому піщаному дну... Він ніколи б не побачив їх, коли б не велосипед, славний, любий велосипед, який за годину-дві може занести далеко від міста, куряви, від вуличного галасу. Велосипед цей він одержав від дядька. Виїжджаючи з міста, той залишив його племінникові. На красивій сірій рамі, з уже облупленим місцями лаком, знати було сліди двох-трьох років сумлінної служби. Але він міг ще мчати дорогами легко, мов птах.

Вчора ще Ігнасеві здавалось, що не віддав би його нікому і нізачо: ще два тижні тому він тільки сміявся, коли Стефан, що працював у перукарні на розі, просив продати йому велосипед. Нізачо в світі! Його чекають далекі прогулянки і давня мрія — подорож велосипедом по всій Польщі.

— Подумай ще,— сказав Стефан,— я дам тобі за нього тридцять злотих.

Але Ігнась сів на велосипед і, весело свиснувши, покотив світ за очі. Це було тільки два тижні тому. Так, але які зміни сталися в його житті за ці два тижні!

Тридцять злотих — це означало заплатити за квартиру і віддати полагодити Адасеві чобітки. Платня за тісну кімнатку з маленьким віконечком була не така вже велика, а швець був знайомий і брав не дуже дорого. Значить, мусить вистачити і на те й на інше. Ганка перестане сумувати. Після тижня тяжкої праці вона зможе спокійно відпочити в неділю, не думаючи про те, звідки взяти гроші.

У придорожніх вербах зашумів вітер:

«А ти ніколи вже не помчиш дорогою. Ніколи вже не скупаєшся в річці під нашою тінню! Добре ще, коли пішечки вирушиш у лісок, засмічений папірцями і старими пляшками, куди в неділю висипають юрби людей по-

дихати свіжим повітрям. Ти ніколи не почувеш, як свистить у вухах вітер... Ах, ці велосипедні прогулянки!»

— А сумна Ганка, а заплакана Зося, а застуджений Адаць! — сказав Ігнась вголос так дзвінко, що навіть гуска, яка шкутильгала по краю дороги, залопотіла крилами з переляку.

Він засміявся і повернув назад. Низько схилившись над кермом, щосили натискував на педалі і вихором мчав до міста, що виростало перед його очима, впливало все чіткіше, все ближче.

В'їхавши в місто, він стихив хід. Стефана не довелося довго шукати — гуляв перед домом, на розі.

Сторгувалися в одну мить. Ігнась, побрязкуючи в кишеньні грішми, пішов додому.

Всі вже повернулися з прогулянки. Ганка поралася біля печі. Зося швидко чистила картоплю.

— Де ти був?

— Ого-го! Довго розповідати...

Адаць відразу ж кинув дощечки, які марно намагався збити кривим цвяшком.

— А що було? Як це було? — допитувався він зацікавлено. — Розкажи! Зараз він нам розкаже історію! — повернувся він до Зосі з переможним виглядом, наче це була його заслуга.

— Ну от... вийшов я прогулятись...

— Напевне, виїхав?

— Ну, нехай виїхав. Іду собі, їду дорогою, раптом з-за дерева виходить високий добродій...

— Ну й що? Ну й що?

— Чемно вклоняється мені...

— Тобі вклоняється? — здивувався Адаць.

— А ти що думаєш, малий? Мені, Ігнатієві Сельському, не кому-небудь. І каже: «Пане, чи не можу я запропонувати вам невеличкий подарунок? Мені саме нікуди діти тридцять злотих...»

— Дурниці! — обурилася Зося.

— Дурниці? А це що?

Ганка й Зося вражено дивилися на монети, які блищали на столі.

— Що це, Ігнасю?

— На квартиру й підметки, — сміявся Ігнась. А вигляд у нього був такий щасливий, наче він зовсім забув у цю хвилину, що це був разом з тим і посвист вітру у

вухах, і схилені над дорогою зелені верби, і дзюрчання річки, і всі невідомі шляхи Польщі, що чекали його в майбутньому.

— Ігнасю! Що ти зробив? — стурбувалася Ганка.

— Убив крамаря внизу, в магазині,— відповів, сміючись, Ігнась.— Що ти на мене так дивишся?

Ганка вибігла з кімнати. Чути було, як вона пересуває речі поруч у комірці.

— Ти продав велосипед, Ігнасю?

— Ну, продав! Що ж із того?

— Нічого,— сказала Ганка. В очах її блиснули сльози.

Вона добре розуміла, якою ціною заплатив Ігнась за підметки Адася, за квартиру, тобто за їх спокій, за дах над їх головами. Вона знала, що це був свіжий подих вітру на обличчі, і шепіт верб, і хлюпотіння річки, і далекі, невідомі, чудесні шляхи всієї країни, якими ніколи вже не поїде сирій велосипед, керований рукою Ігнася.

III. Пожежа

О шостій годині ранку Ганка виходила з дому. До фабрики далеко, а на трамвай ніяк витратити гроші. О сьомій годині вона вже повинна стояти біля машини, яка намотує білу бавовну на великі гудючі шпулі.

О пів на восьму біг до школи Ігнась. Кроки його гриміли по дерев'яних східцях, немов гарматна канонада.

Зося залишалася сама з Адасем. З серйозним виглядом вона надягала синій фартушок і починала прибирати.

— Не лїзь під щітку! Адже мені треба підмести.

— Тільки залиш хоч одну крихту.

— А навіщо? На підлозі повинно бути зовсім чисто. Хлопчик замислився.

— А що буде, коли прийде миша?

— Яка миша, Адасю?

— Така собі, звичайна миша. Що вона їстиме?

— Тут немає мишей.

— Єсть. Коли ти замітаєш, миша пищить. Ти послухай. Вона плаче, що їй нічого буде їсти.

— Ах ти, дурненький! Це щітка так рипить. Треба попросити Ігнася міцніше прибити її до держална, бо вона ледве тримається.

— Щітка? — розчаровано питає Адасть.

— Звичайно, от послухай.

Справді, щоразу, коли Зося міцніше притискала її до підлоги, щітка легенько рипіла. Адасть засмутився.

— А я думав, миша. І що вона буде наша власна, моя й твоя. І ми будемо їй давати крихти. А можна її приручити?

— Звичайно, можна. Адже бувають білі миші, я бачила у кравця в скляній банці. Вони ручні.

— А тепер що ми робитимем?

— Тепер ти підеш в садочок, пограєшся з дітьми, а я побіжу в крамницю.

— Потім я допоможу тобі чистити картоплю. Добре?

— Добре. А зараз підемо. Руки у тебе чисті?

— Ось...

Адасть простяг ручки й широко розчепірів пальчики, щоб видко було, що вони чисті.

— І потім у садку вони все одно забрудняться, — серйозно сказав він.

Вони разом зійшли по сходах.

Сад — це був, власне, великий двір з одним-єдиним кущем бузку. Тут збиралася гратись дівчора з усього будинку. З віконця кімнати на першому поверсі, де жив шведь, сумно дивився на дітей блідий Хаїмок, його син.

— Тільки гляди не забруднись, Адастю!

— Не забруднюсь. Ну, а коли трішечки, так можна буде почистити щіткою. Добре?

Зося не відповіла. Вона швидко пробігла в темну арку воріт і вийшла на вулицю, а через кілька хвилин уже поверталася з кошиком, повним картоплі й капусти. Побачивши її, Адасть побіг назустріч.

— Що купила?

— Все найсмачніше. Тільки побудь ще трохи тут, Адастю, я помию вікно. В що це ви граєтесь?

— В чорне опудало! Ти не боїшся чорного опудала?

— А хто у вас зараз чорне опудало?

— Юзек. А я зовсім не боюся, хоч він і гарчить так страшно.

Зося засміялась і зайшла в сінці. Кумедний цей Адасть! Такий малий і такий серйозний...

Зійшовши на сходи, вона одразу почула, що пахне паленим.

Що це може бути?

Пахло дуже неприємно, на площадці другого поверху дим ятрив очі. Що ж це? На одну мить майнула думка, чи не в них це горить. Але ні, вогонь у них в пічці давно згас. Дим ішов, очевидно, звідкілясь з іншого місця.

Чим вище сходила, тим більше було диму. Тепер вона вже знала: це з квартири Калиновської. Зося жахнулась. В цей час там нікого не бувало дома, крім старої парализованої бабусі, яка завжди лежала в ліжку. У дівчинки затремтіли руки. Вона впустила кошика і підбігла до дверей Калиновських. Крізь щілину під дверима на східці повзли струмки диму.

Що робити? Кричати, кликати на допомогу? Хто ж у цей час буває вдома? Тоб'як, напевне, пішла прати; в усіх квартирах самі тільки діти. Кричати — марна річ.

Зося постукала кулаком у зачинені двері. Звідтіля озався ледве чутний стогін.

Не міркуючи більше ні хвилини, вона натисла ручку дверей і вбігла в кімнату. Ідкий дим ударив їй в обличчя. В кімнаті було майже зовсім темно. Клубочів дим. Тепер він густою хмарою ринув на Зося у відчинені двері.

— Пані Калиновська! Пані Калиновська! — гукнула Зося.

Нічого не бачачи в диму, вона повільно посувалася вперед, простягнувши руки, наче захищаючись ними.

— Пані Калиновська!

Їй відповів кволий стогін. Дівчинка кинулась вперед, спотикаючись об меблі. Нарешті вона наштовхнулась на когось, що лежав на підлозі. Так, це була парализована бабуся. Очевидно, затлілась підлога біля пічки, і хвора сповзла з ліжка, щоб загасити вогонь. Зося почувала запах паленого ганчір'я: на старій, напевне, затлілась одежа. Зося навпомацки добралась до вікна, штовхнула його. Воно широко розчинилось, і сильний протяг підхопив клуби диму.

Стало світліше. Зося остовпіла: яскравий вогник зміївся по кофті Калиновської, яка лежала на підлозі.

На хвилину Зося розгубилась. Що робити? Де тут знайти воду? Як допомогти?

На щастя, вона згадала оповідання з книжки Ігнася. Вмить зірвала з ліжка якусь ковдру і накинула на палаючу кофту. Міцно притискувала руками, приглушаючи вогонь. Зовсім не помічала, що стоїть колінами на трухлявих, гнилих дошках, які не горіли, а тліли гаря-

чим жаром, не почувала опіків на руках. Потім схопила відро, що стояло в кутку, і вихлюпнула воду на підлогу. Засичало. Густі клуби диму й пари шугнули в повітря й знов опали. В кімнаті посвітлішало. В цю хвилину на сходах залунали кроки.

— Ой-ой! Пожежа! — закричала двірникова жінка. За нею біг ще хтось. Почувши голоси, зрозумівши, що вона вже не сама, що небезпека минула, Зося знепритомніла. Вона майже не почувала, як її підняли з підлоги. Наче крізь туман бачила, як двірничиха і служниця з першого поверху несуть на ліжко паралізовану бабусю, як вони пораються в кімнаті, як ллють ще воду на підлогу.

— Бідолахо ти моя, адже в тебе руки попечені. І як тільки, Іоасю, вона не побоялась кинутись у вогонь!

— Тут був дим,— тихенько сказала Зося.

— І дим, і вогонь, і все! Згоріла б зовсім бабуся, коли б не ти! А так тільки й того, що перелякалась... Ну як, пані Калиновська, болять у вас що-небудь?

— Ні... Я тільки від диму вчаділа... Дверцята не зачиняються, давно кажу: полагодити треба. Та де там! Всі пішли, вугілля висипалось...

— Треба було кричати!

— Ох, кричати, кричати... Невже я не кричала? Та хіба мене хто почує? Злізла з ліжка, на руках доповзла до пічки... А там уже нічого не чула... Згоріла б, ніхто б і не знав.

Іоася оглядала Зосині руки.

— Здорово попечені... Дуже боляче?

Але Зося майже не відчувала болю. Не думала про це.

— Нічого. Тільки як тепер приготую обід?

Іоася погладила її по голові.

— Та ти не турбуйся, я допоможу тобі. А зараз треба бігти в аптеку, аптекар дасть тобі що-небудь для рук. Бабуся повернулась на ліжку.

— Панно Іоасю!

Дівчина нахилилась до неї. Бабуся дістала з-під подушки злотий.

— Скажіть, панно Іоасю, аптекареві, щоб він дав хороші ліки, найкращі, які тільки в нього є.

Зося, опустивши очі, слухала благословення і слова подяки. Вона дуже зраділа, коли можна було, нарешті,

піти. Руки тепер дуже боліли, спереду на сукні було пропалено велику дірку.

— Нічого, це можна залатати,— втішала її Іоася.— Молодець ти, дівчино!

Те саме сказав і аптекар, змазуючи опіки лляною олією з вапняною водою. А Іоася щебетала без упину. Йдучи до аптеки й назад, вона встигла розповісти історію про пожежу хазяйці пральні, пекареві, крамарці, хлопчиків з перукарні і ще десятком сусідам. Зося йшла все швидше. Їй було незручно, що всі на неї дивляться й дивуються, наче знов знайомляться з нею, з Зоською Сельською, яка народилась у цьому ж будинку, на цій вулиці, і яку всі знали тут з пелюшок.

Коли вона опинилась, нарешті, у себе в дворі, назустріч їй вибіг Адасть, схвильований, з червоними плямами на щоках.

— Як це було, Зося? Ти не згоріла? А вогонь був великий? Юзек каже, сягав аж під самий дах... А чому руки в тебе зав'язані?

— Зося опекалась,— сказала Іоася.— Тепер, Адастю, ти не повинен пустувати й докучати їй.

— Я буду чистити картоплю.

— Ну от і підемо,— засміялась Іоася,— разом будемо чистити.

IV. Куц бузку

Горіхи перлами біліли по ліщині.
Ожина повилась, прослалась по долині.

Зося поклала книгу на коліна.

— Подумай, Ганко, як там було гарно. Хотілося б мені коли-небудь походити в лісі...

Ганка вдала, що не чує. Лагодила далі свою єдину сукню. Що, власне, могла вона відповісти сестрі? Так, звичайно, десь, може, навіть не дуже далеко, є такі ліси, про які писав Міцкевич. Ліси, де шумлять високі дерева, ліси, повні веселого щебетання пташок, зелені, запашні, чудесні.

Але ніхто з них чотирьох ніколи не бачив лісу; хіба, може, Ігнасеві траплялося заїхати на велосипеді так далеко. Їй, Ганці, ліс був знайомий тільки з книжок. І їй зрозумілий був сум, що звучав у голосі сестри. Правда, мати теж часто розповідала їм про ліс. Адже до того, як

приїхала в місто й вийшла заміж, вона жила на селі. Мама ніколи не забувала села. Приходила з фабрики втомлена, кашляючи від бавовняного пилу; але варт було тільки Адасеві попросити, і вона починала розповідати, як жила в своїх рідних Заенчниках, на високому березі Бугу. Невеселим було, мабуть, це життя сирітки, що робила наймичкою в чужих людей, а все ж таки мати згадувала цей час з хвилюванням. Адась і Зося чудово знали, який вигляд має Буг, як літають над ним білі чайки, як хлопчики й дівчатка збирають чорниці у великих лісах, як на стежці в ялиновій хащі можна зустріти рудого лиса.

«Якщо нам коли-небудь буде житися краще, неодмінно поїдемо на село»,— завжди казала мати.

Але ніколи, навіть як живий ще був тато, їм не жилося так добре, щоб можна було дозволити собі куди-небудь поїхати.

— Ганко, ти не слухаєш?

Голос сестри вивів Ганку з задуми.

— Слухаю, слухаю, Зося... Я тільки так, замислилась...

— Про що?

— Та от про ліс... і взагалі...

— Знаєш, коли б у нас був хоч садок — такий, як на Слизькій вулиці, куди пані Тобяк ходить прати.

Зося підійшла до вікна і глянула у двір. Похмурий, сірий двір міського кам'яного будинку. Єдиним шматочком зелені був тут кущ бузку, який тулився до стіни своїми тоненькими гілками. Тут не було гарно, ні!

Де червоніє цвіт зелених конюшин.

Де гречка, наче сніг, свиріпа, як бурштин...—

продекламувала Зося вірші з «Пана Тадеуша»¹, які запам'яталися їй.

Не всі слова були їй зрозумілі, але, напевне, це щось надзвичайно гарне. Такі квіти, як у вітрині квіткової крамниці в центрі міста.

Ігнась підвів голову від зошита. Звичайно, коли він готував уроки, він зовсім не чув, що робиться навкруги, хоч з гармат стріляй. Але зараз крізь складні розрахунки хитромудрих задач до нього дійшов повний суму голос Зосі.

— Ой-ой, як розчулилась! Адже можна буде на той

рік поклопотатись, щоб тебе взяли в шкільну колонію,— от і побачиш ліс і все там... Подумаеш, звичайнісінька конюшина.

— Еге, легко тобі казати: звичайнісінька конюшина! А чи багато у нас у дворі цієї звичайнісінької конюшини? А в колонію Маня от уже третій рік хоче потрапити, та нічого не виходить.

Зося ладна була заплакати. Вона й сама не знала чому, але саме сьогодні, читаючи «Пана Тадеуша», дужче, ніж будь-коли, відчула свою кривду, кривду міської дитини, відгородженої сірими мурами кам'яних будинків від чудес природи.

— Коли б хоч цей бузок цвів як слід!

— А тобі б хотілось, щоб він зацвів тепер, у листопаді?

— Ні, але навесні...

— А, навесні... І так дивно, що він досі не засох,— зауважила Ганка.

Справді, не легко жилося тут нещасному кущикові бузку. Малята вічно вилазили на його тоненький, кволий стовбур; кожен, хто проходив мимо, смикав його; земля навколо нього була втоптана, тверда, мов камінь. Не раз кинута ким-небудь ганчірка повисала на кущику, ламаючи гілки і заслоняючи навіть ту нікчемну кількість сонячного світла, що доходила до нього.

— А я знаю! — раптом переможно об'явила Зося.

— Що ти знаєш?

— Я зроблю так, щоб навесні наш кущ бузку зацвів, отак, як інші.

— Ти так зробиш? — здивувався Адаць, широко розплющуючи блакитні очі.

— Зроблю. А ти мені допоможеш. Правда, Адацю?

— Допоможу,— відповів серйозно малий, не розуміючи, власне, чим він може допомогти. Може, Зося вигадала які-небудь чари?

Але чар тут не було ніяких. На другий день, прибравши кімнату, Зося взяла братика за руку і пішла з ним на квартиру до двірника.

— Здрастуйте! — сказала вона, чомно уклонившись.

Двірник був не дуже привітний, завжди гримав на дітей.

— Ну, що там?

Зося пояснила йому. Сказала, що хоче доглянути

кущ бузку, обкопати його, зробити це як треба. І дуже просить позичити лопату й граблі.

Двірник незадоволено забурмотів, але пішов у сарай і дав Зосі інструменти.

— Тільки гляди не поламай, а то погано буде!

Ну, звичайно, вона принесе назад, нічого не зіпсує. Закинувши на плече лопату й залізні граблі, Зося пішла в куток двору.

Кущ бузку зблизька мав ще гірший вигляд, ніж зда-леку. Сумно звисали поламані сухі гілки. Рудий пучок насіння, що залишився після єдиної китиці квітів, якій пощастило розпуститися навесні, стримів угору. Тонкий стовбур був кривий, на ньому виднілися сліди чийогось ножика.

— Ну, що ж ми будемо робити? — допитувався Адаць.

— Насамперед треба скопати землю. Бачиш, тверда, як камінь!

-- А я буду згрібати сміття!

— Добре, тільки гляди не поколися граблями.

Адаць глянув на сестру.

— Адже я зовсім не такий уже маленький, я тільки такий вигляд маю,— сказав він, випинаючи губки, і з поважним виглядом почав згрібати сміття.

Чого тільки там не було: черепки від розбитого горщика, іржавий дріт, і уламки цегли, і ганчір'я, і папір! Зanedбаний бузок ріс наче посеред справжнього смітника.

Зося почала копати. Щосили натискала вона ногою на лопату. З неприємним скреготом увіходило вістря в щільно втопаний ґрунт. Зося аж спітніла, поки, нарешті, навколо куща утворилося невеличке кільце скопаної землі. Адаць граблями розбивав грудки.

Мжичив дрібний дощик, і на дворі, коли вони прийшли, було зовсім порожньо. Проте незабаром навколо них зібралась ціла юрба дітей з усього будинку.

Хлоп'ята спершу кепкували з Зосі: от, мовляв, яка садівниця знайшлась! Але потім усі жваво зацікавились: як, справді, врятувати бузок?

— Треба полити його гноївкою, буде краще рости,— з виглядом знавця заявив син слюсаря, Владек.

— Хотів би я знати, де ми візьмемо цього гною,— з гримасою зауважив худорлявий Манек.

Але Владек уже схопив іржаву діряву каструлю, що стирчала із смітника, і вибіг за ворота.

— Знаю! До Мошека-молочника пішов!

— Багато він принесе в дірявій каструлі!..

Проте Владек зумів улаштуватися. Він заткнув дірку ганчіркою і незабаром повернувся, з переможним виглядом несучи гній.

— Дістав! Коли треба буде ще, він дасть мені! Адже в нього чотири корови!

— Фу, як смердить! — скривилася з огидою кравчишина Стефця, яку всі звали Стефуня-лялюня.

— Нічого, нічого! Зате як буде пахнути бузок!

Владек старанно полив гноем кущ і недавно нагостреним складаним ножиком підрізав поламані гілки. Двірників Генек вбив у землю кілок і прив'язав до нього мотузочком кривий стовбур. Загалом усі, навіть ті, хто досі найбільше псував кущ, раптом почали палко за нього піклуватись.

— На зиму добре було б закутати соломою!

— Дурний! Це троянди кутають, а не бузок.

— А бузок хіба не замерзне?

— Бачиш, досі не замерз! Значить, і не замерзне.

— Можливо...— Манек ще не зовсім був переконаний.

— От і готово! — раділа Зося. Їй здавалось, що бузок відразу став зовсім інший.

— Готово! — насмішувато підтакнув Рудек з підвалу.— Можна починати ламати!

Владек вийшов на середину кола, що утворилося навколо куща.

— Хлопці й дівчата, і взагалі всі! — почав він урочисто.— Як собі хочете, але я заявляю вам: коли хто з вас тут потопче землю або навіть одну гілочку зламає, ну, тоді він матиме справу зі мною!

— Диви, який знайшовся! — з викликом буркнув Рудек, але Владек не звернув на нього ніякої уваги.

— Чому б нам не мати бузку? Навесні він буде цвісти, і буде красиво на дворі. Хіба неправда?

— Звичайно, звичайно! — палко підтримала Зося, а за нею й інші дівчатка.

— Владеку! Ти підеш додому? Дощ лле!

Це слюсарева жінка, висунувшись з вікна, сердито гукала сина. Справді, дощ лив щосили. А вони, заклопо-

тані бузком, цього навіть не помітили! Купка дітей швидко розбрелась і розбіглась по під'їздах.

— А завтра вранці, коли я встану, бузок уже цвісти-ме? — щебетав Адаць, хутко біжачи за Зосяю.

— Ні, дурненький! Цвістиме він тільки навесні! Буде ще листопад, потім зима, а потім тільки весна, багато, багато ще пройде неділь.

— А тоді вже напевне зацвіте?

— Напевне! — підтвердила Зося, міцно обіймаючи братика, щаслива з того, що навесні на їх сумному дворі зацвіте веселий бузок.

V. Нещасливий випадок

В той час, коли Ігнась сидить у школі, Зося прибирає і варить їсти, а Ганка працює на фабриці — Адаць грається у дворі. Щодня він оглядає куш бузку: а що, як всупереч Зосиним словам бузок надумається і почне цвісти зараз?

Хоч, правда, ранкові заморозки вже дужчають, і, як каже пані Гобяк, от-от піде сніг.

Все йде добре. Аж ось одного разу трапився нещасливий випадок.

Ще здавна Адася вабить вулиця. Не те щоб піти куди-небудь з Зосяю чи з Ганкою. Це не так цікаво! Адже так він часто ходить. А от самому, як старші хлопчики, і навіть не старші — приміром, хоча б Едек: він зовсім не старший від нього, а вже, кажуть, чіпляється на трамваї. Тільки він, Адаць, завжди був, як сміялися хлоп'ята, «маминим синочком». У сім'ї він наймолодший, хворобливий, і мама завжди страшенно за нього боялась. А тепер сестри. Тим-то він і не такий, як його ровесники, нібито менший за них.

А цікаво на вулиці! Ідуть підводи, інколи промчить автомобіль, а там, за рогом, повзе трамвай, немов великий жук.

Вабить, кличе до себе темна арка воріт. Адаць знає, що робити цього не можна, що Зося сто разів просила його: «Гляди, Адацю, не виходь на вулицю!» Але він не може стриматись.

«Тільки на одну малесеньку хвилиночку!» — думає він

і боязко поглядає на вікно, що там, на горищі. Ану ж як Зося саме в цей час дивиться, що він робить!

Але у вікні не видно руської голівки сестри. Адаць струшує з долоні пісок і виходить.

На вулиці людно: саме базарний день, і з міської площі їде багато селянських возів.

Адаць стоїть і дивиться кругом. Коні в возах різні — гніді, сиві, каштанові. Сам того не помічаючи, хлопчик сходить на брук.

— Гей, малий, бережись! — лунає раптом вигук над самою його головою.

Адаць швидко відскакує і просто під велосипед, що їхав позад нього. Ніхто не винен — ні велосипедист, який так міцно натис на гальмо, що колеса зарипіли по бруку, ні візник, який відразу звернув убік. Але справа від цього не змінюється: Адаць лежить на бруку і зовсім не розуміє, що з ним діється. Наче в тумані йому здається, ніби щось його дивно заколисує, все тіло пронизує гострий біль. Хтось плаче біля нього, хтось голосно говорить щось, але слова не доходять до його свідомості.

З напівнепритомності його пробуджує ще гостріший біль. Над ним схилився якийсь високий пан і обмацує ногу.

— Тихше, Адацю, тихше,— каже Зося, міцно обіймаючи його.

Адаць відчуває на обличчі мокрі краплинки. Але це не дощ. Це Зося плаче. Адаць оглядається навколо. Це вже не вулиця і не їх кімнатка. Крізь великі матові шибки сіється бліде сонячне проміння.

Жінки в білих халатах снують по великій кімнаті.

— Я не хочу сюди! — кричить Адаць.

— Тихше, тихше, це лікарня! — шепоче Зося, злякано дивлячись на лікаря. Її зовсім не хотіли сюди пускати, хоч добросерді санітари швидкої допомоги, що приїхали по Адася, дозволили їй доїхати з братиком до самої лікарні.

Справді, лікар дивиться на неї і каже:

— А тепер іди додому. Малому доведеться зрошувати ногу. Вона зламана. Рани на голові — це дурниці, заживуть через кілька днів. Іди додому і скажи батькові, щоб прийшов сюди.

У Зосі тремтять губи.

— У нас немає тата...

Лікар розгублено погладжує невеличку, підстрижену клином борідку.

— Гм... гм... Ну, добре... Тоді хай прийде мати.

Очі Зосі, ледве встигнувши висохнути, знов наповнюються сльозами.

— І мами у нас теж немає...

Лікар ще більше розгублюється. Він не знає, що сказати.

— Може, Гані прийти? Ганя — це наша сестра, найстарша,— пояснює Зося.

Лікар помітно радіє.

— Ну звичайно, звичайно, хай прийде. А ти біжи додому. З цим молодцем тут нічого поганого не станеться.

Зося несміливо виходить. Ще в коридорі вона чує розпачливий крик Адася.

— Не хочу! Не хочу! Зося! Зося!

Вона біжить з лікарні, а навздогін їй все лине цей розпачливий крик. Що тепер буде? Ця зламана нога... Ганка вже, напевне, вдома, їй вже сказали...

Так, Ганка вже знає. Увечері вона йде в лікарню. Повертається похмура, як ніч. Погані справи з ногою Адася. Хто знає, може, він все життя буде шкутильгати.

І довго тієї ночі ніхто не спить у кімнаті на горищі.

Тяжко Ганці другого дня іти на фабрику. Так хотілося б піти до Адася. Але не можна. Хворих можна одвідувати тільки двічі на тиждень, по обіді.

Швидко крутяться шпулі, швидко намотуються нитки, швидко доводиться Ганці бігати вздовж прядильної машини, щоб зв'язувати порвані нитки. І так день у день, день у день.

І ні на хвилину Ганка не перестає за роботою думати про братика.

Адась лежить і лежить у лікарні. Нога зростається погано. Хлопчик повертається додому схудлий, слабенький, шкутильгає.

— Це пройде,— каже лікар.— Потрібні тільки масаж і електризація.

Ганка в цілковитому розпачі. За час хвороби Адася вони заборгувалися в крамниці, позичили грошей у булочниці, вдома немає ні гроша. Значить, Адась залишиться кульгавим на все життя.

Всі неприємності, всі прикrostі, пережиті раніше, раптом бліднуть і стираються в Ганчиній пам'яті. Все це були дурниці, дрібниці, не варті уваги.

Вона забуває про перші дні праці на фабриці, коли поверталась додому змучена і така втомлена, що не могла заснути, а від безупинного стукотіння машин у неї нестерпно боліла голова. Забуває про хвилювання, пережиті, коли Зося опекла руки. Що значить все це в порівнянні з тим, що Адає, мамин улюбленець, ніколи вже не буде такий, як інші діти, ніколи він не зможе бігати, а злі хлопчиська будуть сміятися з нього!

Ганка блідне, худне. Під очима з'являються червоні кола від частих сліз, які вона потай проливає ночами, ховаючи обличчя в подушку, щоб не бачили молодші.

— Щось не гаразд із тобою, Ганко,— каже шпульниця Кор, яка працює з нею по сусідству.

Ганка опускає руки. Запалими очима дивиться на товаришку.

— Братик...

Слова застрягають у неї в горлі. Але добрі очі Кор дивляться на неї так співчутливо, що ніяковість швидко минає. Похапцем, у перервах між зв'язуванням ниток, Ганка розповідає їй все. Про батька, про матір, про сестру, про братів там, у кімнаті на горіщі. Кор слухає.

— А це, знаєш, недобре, що ти ніколи нічого не розповідала,— нарешті зауважує вона.

— Навіщо? — сумно запитує Ганка і знов біжить вздовж верстата, ловить нитки, похапцем зв'язує їх тремтячими пальцями. Треба бути дуже уважною, не можна, щоб у неї ще вивертали тепер, коли так тяжко, коли кожен злотий потрібніший, ніж завжди.

Товаришка більше нічого не говорить. Вона так само, як і Ганка, поринула в роботу.

Через два дні хтось стукає у двері їх кімнатки. Ганка відчиняє.

Це Кор і Ковальська, та, що працює за ткацьким верстатом.

— Ось ми зібрали поміж себе — шпульниці, верстатниці й укладальниці. Всі жінки на фабриці. Це тобі на ті масажі.

Ганка стоїть, мов скам'яніла. Безтямними очима дивиться на жінок, наче бачить їх уперше в житті. А це ж ті самі, поруч з якими вона щодня працює на фабриці. Та

сама Кор, з сивиною на скронях, і та сама весела худа Ковальська.

— Ну, що ж ти стоїш? Полічи й бери!

Руки у Ганки мов дерев'яні. Вони ніяк не можуть простягнутися по гроші. Бачачи це, Кор кладе їх, на-решті, на стіл. Дрібні стерті монети, півзлотки, злоті — гроші, зароблені тяжкою працею на фабриці, випрядені з шпульт бавовни, витиснуті тяжкою рамою верстатів, набряклі задухою фарбарні, просякнені бавовняним поро-хом, часто здобуті ціною хвороби і каліцтва.

— Як же так... Як же так... — беззвучно повторює Ганка.

Але Кор енергійно махає рукою:

— Та не стій же ти, любя моя, як стовп! Нещастя з людьми трапляються, то як же не допомогти одне одно-му? Та ще на фабриці на одній роботі стоїмо, все з тією ж самою бавовною. Що ж це було б?

Губи Ганці беззвучно ворухнуться.

— Та ти без церемоній! Справа звичайна — одне од-ному допомагати! А коли з кимсь іншим трапиться що-небудь, то й ти, як настане кращий час, допоможеш! Це ж не крадене, це ж не милостиня. Від щирого серця дае-мо. Ділимося по-братерському.

У Ганки тремтять руки. Вона не знає, що робити. Грубий голос робітниці звучить у цю хвилину як голос матері.

— Адже все-таки людина людині не вовк.

Ганка кладе руку на гроші. Та ж це здоров'я Адася, кінець нещастю.

— Як мені...

— Та не дякуй ти, не дякуй, нема за що! Сьогодні ми тобі, завтра ти нам допоможеш. Звичайна справа!

Вони виходять. Ганка довго стоїть за столом. От і немає більше турботи! Про неї потурбувалися всі — і шпультниці, і верстатниці, і навіть ті, з пакувальної, з якими вона ніколи й не зустрічалась. Вони зрозуміли її горе, як сестри. Допомогли. І Ганці здалося, що вона живе у великій сім'ї. Всі жінки, що працюють там, у гур-коті машин, у бавовнянім поросі — все це її сестри. Та й тут, у будинку, є багато хороших, близьких людей.

І їй стало радісно, що в неї так багато рідних сер-дець, так багато дружніх рук, така величезна сім'я лю-дей праці. Інколи втомлені, роздратовані, вони могли

навіть зачепити її, навіть скривдити. Та коли з ким-небудь станеться нещастя, відразу видно, скільки доброти й тепла криється в кожному з них. Виявляється, що всі люди праці — брати.

VI. Хаїмок

Адась потроху одужує. Спочатку він ходить на костурах, потім — спираючись на палицю. І, нарешті, може сам вийти на подвір'я.

— Дивись тільки, Адасю, обережніше, дивись, обережніше! — просять його Ганка і Зося.

— Та я ж обережно,— широко розводить Адась руками,— я ж завжди обережно. Це той був не обережний, той, що їхав на велосипеді.

І знов, як раніше, Адась грається у дворі. Тільки тепер ворота не ваблять його. Надто сумно скінчилося його самостійне знайомство з вулицею.

Двір, або, як називають його діти, «сад»,— найголовніше місце для всіх дітей будинку. В інших будинках бувають справжні садки, бувають на вулицях скверики, в яких можна гратися. Звідси до парку далеко, вулиця брудна, нудна. А в будинку сила-силенна дівори. По дерев'яних галереях, що тягнуться вздовж усіх поверхів, безупинно лунають дитячі кроки. Вдома матері дратуються:

— Не плутайся під ногами!

— Не мороч мені голову!

— Ішов би ти, нарешті, у двір!

Матері втомилися від тяжкої праці, змучені вічними злиднями, невідступною думкою про те, як звести кінці з кінцями, чи буде завтра що покласти в горщик. Тут недовго й стусана дістати, якщо навернешся невчасно на очі. І тому найкраще, коли дома робити нічого, вибігти у двір. Тут зустрічаються всі діти з усіх поверхів обох під'їздів. Точніше — не всі: Хаїмок, син шевця, тільки з вікна дивиться на веселі ігри дітей.

У дворі є пісок, в якому граються найменші. Там багато місця, є де побігати, поскакати, погратись. Двірників Генек уміє вилазити на дах сарая і стрибати звідти, інші не зможуться. Вони надто малі, бояться. Генек —

найстарший, тобто не найстарший з усіх дітей в будинку, але старший серед тих, що граються в дворі. Адже більші хлопці, як, наприклад, Ігнась, двору не визнають.

— Це для малюків,— кажуть вони, вирушаючи на незабудовані пустирі, далеко за парк.

Малюки дуже вдоволені з цього. Куди краще гратися без великих хлопців. Ті дражнять їх, і починаються бійки.

З того часу як Адась після хвороби почав гратися в дворі, Зося весь час підбігає до вікна подивитися вниз, як він там. І Ганка, хоч яка змучена, часто, повернувшись з фабрики, сходить вниз і дивиться, чи не надто втомлюється Адась, чи не надто він напружує ледве загоєну ногу.

І тоді вона бачить у вікні шевця бліде личко Хаїмка і його великі чорні очі, що з сумом дивляться на дітей. Хаїмок дивиться, як вони бігають. Ворушить губами, коли Генек починає лічилку: «Ентлички, пентлички, червоні столички, на кого попаде — той шукати піде».

— А чому Хаїмок не грається з вами? — запитує Ганка, коли задиханий братик підбігає до неї.

— Знаєш, він хворий, йому не можна,— пояснює Адась.

Але через кілька днів, коли Ганка повертається з фабрики, вона застає Хаїмка в дворі. Діти граються, а він боязко стоїть біля стіни і дивиться на них широко розплющеними очима.

— Чому ти не граєшся? — запитує Ганка.

— Він не вмє бігати,— хутко пояснює Стефця, але в цей час озивається Генек:

— Ми не хочемо гратися з ним.

Ганка начебто не чує, що сказав Генек.

Вона бере Хаїмка за руку.

— Ти не вмєш швидко бігати?

— Я довго хворів. Мені не можна,— тихо відповідає Хаїмок і низько схиляє голову.

— От бачите, Хаїмок був хворий, от чому. Зовсім як Адась,— адже він теж лише кілька днів бігає так само, як ви. Але ти, напевне, вмєш робити щось інше, правда, Хаїмок?

Хаїмок переступає з ноги на ногу, щось обмірковуючи.

— Я знаю казки... всякі... І різні історії теж... Коли

я лежав у лікарні, мені сестра приносила багато книжок з бібліотеки. То я пам'ятаю.

Двірників Генек уже не випинає зневажливо губи. Він слухає. Слухають і інші, уважно слухають, що каже Хаїмок. Ганка стискає в своїй руці руку хлопчика, наче бажаючи підбадьорити його.

— І можеш їх розповісти?

Сумне личко Хаїмка яснішає.

— Можу, можу. Адже я дідусеві завжди розповідаю, бо він сліпий і не може читати.

Коло дітей змикається тісніше. Тепер і Хаїмок у цьому колі. Він уже не самотній.

— Про Алі-бабу знаєш? — запитують його.

— Про Алі-бабу теж... А недавно я читав про диких гусей, і як один хлопчик літав з ними...— несміливо каже Хаїмок.

Дитячі очі спалахують цікавістю. Тут, у дворі, єдина книжка — старий календар. Але в найцікавішому оповіданні нема останньої сторінки, і ніяк не можна дізнатися, чим воно закінчується. А цей Хаїмок, подумайте, каже, що читав багато книжок.

Ганка кладе руку на плече хлопчиків. Це немов надає йому сміливості. Він почуває себе безпечніше.

— І ще... я можу зробити сонячного годинника. Тільки це не зараз... це опівдні треба робити, коли є сонце.

— І можеш дізнатись, котра година? — розпитують Генек і Сташек, ті двоє, які раніше більш за всіх дражнили Хаїмка.

— Побачите завтра,— каже Ганка,— а тепер грайтеся, не все ж вам бігати. Можете гратися у фарби або в золоту кулю...

Розваг багато. Ганка йде нагору. Хаїмок залишається з дітьми. Спочатку він — червона фарба, потім він тримає золоту кулю. А потім загадує дітям кумедні загадки. На дворі вже не так гамірно, а ігри все цікавіші...

Адась повертається додому задоволений.

— Знаєш, він нам розповідав про хлопчика, якого карлик обернув на карлика. І знаєш, він нам розповідав про диких гусей і про гусака, який полетів з ними,— знаєш, такий свійський гусак. Ще він нам розповідав про таких ворон, і ще розповідав про лисиць, знаєш?

У Адася палають щоки, так все це було цікаво.

— А завтра він нам зробить сонячного годинника.

І ми завжди будемо знати, котра година. І він сказав, що Генек завжди бив його, а він на нього не сердиться, і годинник буде для всіх, і для Генека теж.

Ганка усміхається. Малий в захопленні вимахує руками. Він страшенно схвильований. Навіть Ігнась підвів голову од книжки і слухає. Увечері, коли Адає уже спить, хтось стукає в двері. Це швець, батько Хаїмка, приніс чоботи Ігнася. Він прибив до них підметки.

— Скільки вам заплатити за це? — запитує Ганка.

— Скільки заплатити? — швець стоїть на порозі і дивиться червоними, запаленими очима на Ганку. — Нічого не треба. Я хотів вам, панно Ганко, подякувати за мого хлопчика.

Ганка червоніє.

— Чому ж?.. Що ж тут?..

Згорблений швець похитує головою.

— Мені так було боляче, так боляче! Він у мене хворий, кволенький такий. І завжди йому хочеться у двір, до дітей. То діти його дражнили. Цей Генек двірників бив його, і вони не хотіли з ним гратися. А він приходив додому і плакав, чому вони не хочуть з ним гратись. А тепер прийшов такий веселий, бо весь вечір грався з дітьми.

— Так і повинно бути, — каже збентежено Ганка.

— Повинно бути, повинно бути, — повторює швець, — а не було. Тільки сьогодні.

— І Хаїмок уміє дуже добре гратися, — додає Ганка.

— А чому б йому не вміти добре гратися? Він гарний хлопчик, слухняний хлопчик, а вони його так дражнили...

Ганка стоїть і не знає, що ще сказати цьому згорбленому, сумному чоловікові.

— Спасибі вам, панно Ганко, за мого хлопчика. Тепер зовсім інакше буде, коли він зможе погуляти у дворі. А то раніше він все в кімнаті, а у нас тісно і шкірою смердить. І він від цього кашляв щодалі більше. То коли вам, панно Ганко, треба буде для себе або для брата підметки поставити, я поставлю. Адже і вам, панно Ганко, теж, видно, не легко, — говорить швець, оглядаючи кімнатку. — Так я вже піду. І ще раз спасибі вам за мого хлопчика.

— Нема за що, — тихо каже Ганка.

— Ой-ой, — хитає головою швець, — є за що та ще й

як! Адже діти завжди дражнили мого хлопчика. А ви, панно Ганко, пояснили їм,— тепер вони з ним граються і бачать, що він такий самий, як і всі, і казки знає, і грається вміє.

Швець пішов. Ганка посміхнулась. Як добре, що маленький Хаїмоқ більше не стоятиме самотньо біля сарая, бо діти гратимуться з ним. Тому що всі трудящі люди — брати.

«А хто сказав це саме ще дуже недавно?» — подумала вона. Слова про братерство трудящих прозвучали в її вухах, як щось дуже знайоме. І тільки трохи згодом згадала свої недавні думки, все передумане за той час, коли вона була в такому розпачі, а люди врятували її, і коли завдяки їх допомозі Адаць не залишився калікою, а став знову веселим, здоровим хлопчиком.

VII. Бабуся Калиновська

— Що ж це буде з Калиновською? — сумно вигукує на сходах пані Тобяк, тримаючи своїм звичаєм руки під синім, смугастим фартухом.

— А що сталося? — дивується гладка булочниця Матильда.

— То ви нічого не знаєте? Адже дочку відвезли в лікарню, дітей забрали родичі кудись на Довгу вулицю, а стара лишилась одна, як палець! А вона і з ліжка встати не може. Як же вона буде жити?

Матильда тільки тяжко зітхає.

— Коли б у мене був час,— продовжує пані Тобяк,— я б забігла до неї, прибрала б трохи, та де там, ледве ледве із своїми справами впораєшся, як прийдеш з того прання...

Голоси сусідок змовкають. Зося довго стоїть на сходах. Слова пані Тобяк лунають в її вухах.

Так, справді, адже тоді, під час пожежі, від якої в Зосі ще й досі рожеві шрами на руках, бабуся рачки підповзла до пічки. Цілими днями вона лежить у ліжку. Що ж тепер буде?

Зося тихенько підходить до зачинених дверей і стукає.

— Заходьте,— відповідає знайомий голос.

Зося заходить. Так, бабуся Калиновська лежить у ліжку. З-під темної, зав'язаної під підборіддям хус-

тинки вибиваються пасма сивого волòсся. На старій ковдрі лежать зморщені маленькі руки.

— А, це ти, Зося? Підійди, підійди, дитинко! Що там у вас чути?

Зося розповідає їй про Ганку, про Адася, про те, як добре вчиться Ігнась, і в той же час оглядається навколо. Брудно тут, похмуро, зовсім не так, як у них в кімнаті. Їх кімнатка невеличка, але така затишна і чистенька.

За пічкою стоїть відро з вугіллям, але в кімнаті, мабуть, давно не палено. Страшенно холодно.

Калиновська протестує, коли Зося починає топити, але потім лежить уже зовсім тихо і дивиться, як Зося порається біля печі.

— Бачиш, Маня моя захворіла, і я лежу тут самінька...

— Я тут у вас поприбираю. І одразу стане краше. На обід теж треба що-небудь зварити.

Так це почалось. Увечері Зося розповідає Ганці про Калиновську.

— Це добре,— каже Ганка.— Обід ти зможеш варити разом з нашим, а потім відносити їй. Менше буде клопоту. Окремо варити — більше піде, а так вона з нами прохарчується.

Зося радіє. Другого дня вона бере з собою Адася. Так холодно, що надворі гратися не можна.

І от — як дивно! — виявляється, бабуся Калиновська теж приїхала з села, як мама.

— Любенька ти моя, адже всі сюди з села колись приїхали шукати кращої долі,— пояснює їй Калиновська.

Адасеві хочеться запитати, чи знайшла Калиновська кращу долю. Але Зося вчасно смикає його за рукав.

І ще виявляється, що бабуся Калиновська дуже любить дітей та що вона знає багато цікавих казок і вміє бути веселою й сміятися разом з Адасем.

Старенька сидить, спершись на подушку. Адаць — біля неї на стільці.

— Ану, Адасю, скажи, що це таке: в лісі росло, листям трясло, в село попало — відразу заграло?

Адаць думає, думає. Нарешті радісно вигукує:

— Корова!

Калиновська тихенько сміється беззвучним сміш-ком.

— Це корова в лісі росла?

— Дерево!

— Ну чого ж це дерево заграло в селі?

Адась не може відгадати.

— Та контрабас же!

— Який контрабас?

Бабуся перестає сміятись.

— Правда, де ти міг бачити в місті контрабас? А на селі музиканти на ньому на весіллях грають.

Так звичайно закінчується розмова з Адасем.

Бабуся Калиновська зітхає.

Та ось Калиновська влаштовується зручніше на ліжку, і починається інше. Зося завжди нетерпляче чекає цих розповідей. Старенька багато-багато пам'ятає. Кожен рік, кожен місяць, прожитий за її довге життя, розгортається в розповідях старої жінки, як ниточка з клубка. І ниточка ця не одного кольору — то вона тягнеться сіра й сумна, то заграє раптом всіма барвами. І Зосі здається дивним, як це одна людина могла пережити так багато.

— Коли ми жили на іншій квартирі, на Слизькій вулиці... Почекай, скільки ж тому років буде? Ого-го, немало років... Була я тоді вже не дуже молоденька, але й стара ще не була. Я тоді на ткацькій фабриці працювала, біля ткацького верстата...

— Як Ганка,— несміливо зауважує Зося.

— За верстатом стояли ми з ранку до вечора, а майстер був суворий, ох, і суворий! Ні словечком перекинутись, ні перепочити не давав! І фабрика була зовсім інша, не такий величезний будинок, як потім побудували. І працювало не стільки людей, як тепер, а роботу все-таки легше було одержати, ніж тепер. Так, про що це я хотіла розказати?.. Ага... Чоловік мій теж робив, у прядильні...

І бабуся Калиновська починає свою розповідь про цей давній час.

— І от каже мені одного разу мій Ян, чоловік мій, значить. Так, мовляв, і так, Малгосю,— мене Малгожатою звати,— треба, каже, віднести дещо в одне місце. Я відразу догадалась, що це може бути. Бо то був такий час, коли робітники з царською владою воювали.

На третій Всесоюзній конференції прихильників миру. Москва, 1951 р.

— А солдати у вас були? — запитує Адаць. Він дуже мало розуміє з усіх цих оповідань.

— Які там солдати! У царя солдати, а в нас нічого-сінько — хіба що свої руки. А на фабриці, де ми з чоловіком працювали, кожен робітник такий був лютий на царську владу, що ну! І мій теж робив там різні справи, тільки я не випитувала — знала, що таємне це. А за ним уже стежили, підглядали, рознюхували, треба було стежитися. А тут саме треба зброю перенести в одне місце. Ну, я взяла й понесла.

Взяла це я мішечок, іду собі потихеньку, наче так, нічого особливого. А по тілу у мене так мурашки й бігають. Від тягаря і жаху всю в піт кидає. І все мені здавалось, що хто на мене погляне, так відразу вже й знає: ого, Қалиновська зброю несе!

— І що? І що?

— Та нічого. На місце як слід принесла й залишила. Тепер, коли я лежу в ліжку, ногою ворухнути не можу, то мені дивно навіть, як подумаю, невже це я та сама, що колись із Слизької вулиці через усе місто із зброєю йшла!

Бабуся замислюється на хвилинку.

— А ще колись... жив у нас парубок, молодий такий, веселий...

Мов найцікавішу казку, слухала Зося ці старовинні історії, які бабусі Қалиновській здаються зовсім недавніми й близькими.

Різнобарвною мозаїкою розгортається довге життя. Весілля на селі. Молода дівчина, яка цілу ніч танцює до нестями. Гуркотливі верстати ткацької фабрики і схилена над ними молода жінка. І нарешті ця похмура, занедбана кімнатка, і бабуся з паралізованими ногами, яка лежить у ліжку. І всі ці три жінки — все одна й та сама Қалиновська.

Зося дивиться на зморшкуваті, тремтячі руки, на покрайне зморшками обличчя. Кожна така зморшка — слід, який життя, проходячи, відклало на рожевому колісці личку молодій дівчині.

Трудне і тяжке було це життя. Спочатку спина гнулася над глинястою ріллею, лився з обличчя піт у сінокіс і жнива. Потім — праця на фабриці. Той час, коли ткаля йшла вулицею, несучи важкий мішок із зброєю для боротьби з гнобителями. Трьох дітей вигляділа

Калиновська, «вивела в люди», як казала вона. А тепер, коли вона лежить безпорадна, хвора, біля неї немає нікого.

— Так, Маня завжди ставилась до мене краще від усіх. Коли вона в лікарні, ніхто вже за мене не потурбується. Сини виїхали, одружились, один у Франції працював на шахті, гірником був. Там його в тій шахті й завалило, в чужій землі лежить. А другий на селі хазяйнує.

— То чому ж він вас не забере до себе?

— Що ж... Йому, певне, самому нелегко живеться... То вже я якось перебідую, переживу ті роки, що мені залишилися. Не хочу, щоб він знав про мою біду. Нашо мені, старій, в онука хліб від рота відривати...

У Зося сльози блищать на очах. Вона дбайливо поправляє ковдру на бабусиних ногах.

— А ти, люба дівчинко, і всі ви хороші — про бабуся турбуєтесь. Нелегко, нелегко жити на світі людині, коли вже вона не може працювати...

Зося не знає, що сказати. А як хотілося б їй потішити стареньку! Її маленьке серце обурюється з такої несправедливості.

Адже ця Калиновська так тяжко працювала все своє життя не для себе — для інших, для цих дітей, яких вона «вивела в люди». Невже за це вона не має права на спокійний куток, кращий, ніж ця тісна комірчина, і догляд, кращий, ніж той, що має, бо, власне, не має ніякого.

Але Калиновська не вміє довго сумувати. Незважаючи ні на що, в ній збереглося ще багато бадьорості.

— Ех,— каже вона, махнувши рукою,— нічого сум наводити! От краще я розповім вам, як мене раз хлопчиська в селі налякали.

Адась швидко кидає трісочки, з якими грався біля печі, і підбігає до ліжка. З попереднього оповідання він мало що зрозумів. А от такі історії — це для нього. Він прихиляється до ліжка і слухає.

— Вийшла це я раз увечері, бо почула якийсь скрип на дворі, та й батько каже: «Стайня, напевне, не замкнена, треба б замкнути...»

Калиновська все розповідає й розповідає. У кімнаті чисто й затишно. Весело палає вогонь у печі.

Дивлячись на обличчя дітей, що сидять біля неї, ста-

ренька забуває про свій смуток і турботи, і тягар багатьох років неначе спадає з її плечей.

А через два тижні приїжджає з села син пані Калиновської і забирає її з собою на село. Видно, хтось із сусідів повідомив, як живе бабуся. І діти випроводжають її на вокзал, усі разом. Пані Калиновська довго цілує Зося на прощання.

— Дякую тобі за все, моя дитинко, я ніколи-ніколи не забуду, яка ти добра була зі мною.

VIII. Звичайний ситець

Повертаючись з фабрики, Ганка зупинилась перед вітриною. В яскравому світлі лампочок рябіли за склом різнобарвні матерії. Були тут і однотонні, з квіточками, і в горошок, і в смужку, і з різними візерунками.

Поруч з Ганкою зупинилось двоє дівчаток.

— Яка тобі найбільше подобається?

— Сама не знаю... Ось ця, в горошок, гарна... Он та, з червоними маками, дивись!

— Ну, це ж звичайний ситець,— з гримаскою відповіла інша.

Ганка відійшла. Але почуті слова довго звучали їй у вухах. І особливо чітко пригадалися вони їй наступного дня, коли вона пройшла за високу браму фабрики і взялась до своєї звичайної роботи.

«Звичайний ситець»,— сказала та дівчинка, напевне, вона зовсім не уявляла, що значить «звичайний ситець».

Так само, як не розуміла цього й сама Ганка, коли мати розповідала їй, як там на фабриці. Тільки власними очима треба побачити, що таке цей ситець.

Ганка була якось в кіно, коли йшов фільм про негрів. Дивлячись на картини, що швидко миготіли на екрані, Ганка дізналась, як ростуть на полях кущі бавовни, як з дозрілих бурих коробочок висипається білий бавовняний пух, як збирають його у великі кошики негри — чоловіки, жінки й діти. Видно було, як там, мабуть, гаряче — екран палав сонячним блиском, на небі не було жодної хмаринки. Під цим гарячим небом, під палючим промінням сонця негри збирали бавовну, з їх обличчю струмував піт. Потім вони складали бавовну в величезні паки, і кораблі везли їх далеко-далеко. В порту

вантажники перевантажували важкі паки в поїзди, і бавовна мандрувала далі. Нарешті високо навантажені п'ятитонки підїздили до воріт фабрики. Тут уже не потрібно ні кіно, ні екрана. Ганка сама знала, що відбувається далі з бавовною.

М'яку бавовняну вату хутко тіпали руки дівчат, розчісували хитромудрі машини, і механічні самопрядки, які обслуговувала Ганка, витягали її в довгу-довгу нитку, що так часто обривалась. Нитка намотувалась на гудючі шпулі, щоб потім перейти у ткацький цех. Там гуркотіли рами верстатів, над якими протягом восьми годин гнулися чоловіки й жінки. З ткацької готові куски матерії ішли в фарбувальню, в кімнату з цементною підлогою, де в казанах кипить фарба і все вкриває густа пара. Потім ще сушарня, потім пакувальня, і тільки після всього цього «звичайний ситець» вирушав у крамниці, де руки продавщиць розкладали його у вітрині, щоб він принадажував очі перехожих своїми кольорами і блиском.

«Скільки ж довелось мені зв'язати кінців, щоб напрядлося ниток на одну ситцеву сукню?» — думала Ганка. Але вона знала, що рахувати даремно — нитки обривалися так часто. А скільки разів доводилося робітниці схилитися над рамою ткацького верстата, скільки вогкості вдихати у фарбувальні, скільки рухів проробити в пакувальні, щоб, нарешті, з фабрики вийшов готовий кусок тканини.

Ганка на хвилину випростала спину і окинула поглядом цех. У повітрі кружляв білий бавовняний пил. Мало допомагали надто маленькі вентилятори, що гули біля самої стелі: пил був дужчий за них, не всмоктувався повністю, не вилітав увесь. Все, навіть волосся та обличчя робітниць, були якісь бліді й сірі від цього пилу, що ятрив очі й осідав у легенях.

«З'їсть тебе бавовна», — згадала Ганка гіркі слова одної з старих робітниць. І справді, всі мали такий вигляд, наче бавовна з'їдала їх.

«У кожній ниточці є моя праця, крихітна часточка мого життя», — думала Ганка, швидко зв'язуючи обірвану нитку. — Неправду казали ті дівчата — за ситцем на працюєшся не менш, ніж за шовком!»

За цими думками вісім годин минали швидше, ніж звичайно. Голосно загула фабрична сирена.

— Кінчати працю! — голосно проказав майстер, що проходив цехом, і наче від дотику чарівної палички, відразу замовк стукіт машин. Дивно звучала тиша у звиклих до безперервного шуму у вухах — саме вона й здалася лункою.

Хвиля людей вилася крізь великі ворота фабрики. Ганка швидко повернула вбік, хоча подруги і вмовляли її трохи пройтися з ними. Так, у них, можливо, і є змога погуляти, але Ганка завжди поспішає додому. Що там з дітьми? Чи не сталося з ними чогось поганого? Ніколи не могла вона забути тієї хвилини, коли дізналася про нещастя з Адасем. Але дома все було гаразд. Ігнась готував уроки, Зося лагодила панчохи, Адась грався з прибудним кошеним, що припленталось якомсь за Зосяю з вулиці та так і оселилось у кімнатці на горищі.

— Іж швидше! — сказав Адась. — Ти мені щось обіцяла.

— Що обіцяла? — не могла пригадати Ганка.

— Вчора ти мені обіцяла. Ні, не вчора, а коли був дощ і ти мене не хотіла пускати на подвір'я.

— А! Пам'ятаю, пам'ятаю.

— От бачиш! Сама казала: коли обіцяють, треба виконувати.

— Добре, добре! Тільки яку ж тобі казку розповісти? — замислилася Ганка, бачачи, що Адась з нетерпінням тупцює біля її стільця.

— Яку хочеш. Тільки довгу-предовгу, як до кінця вулиці.

— Лагодити горщики, каструлі лудити! Пяяти, лудити, горщики лагодити! — долинуло раптом знадвору.

— А-а... лудильник! А в блакитному казанку дірка! — скрикнула Зося, підбігаючи до вікна.

За хвилину по сходах зачовгали важкі кроки.

Лудильник узяв казанок і хотів був вийти пяти на сходи. Але на вулиці було холодно, і Ганка запропонувала йому залишитися в кімнаті. Він присів на табурет біля пічки і взявся за роботу. Адась забув про казку і з цікавістю дивився, як працює лудильник.

— Латку поставимо, і казанок буде як новий, — сказав він.

— А дріт у вас навіщо?

— А це, щоб горщики обтягати. Коли глиняний

горщик трісне, він уже нікуди не годиться. А я його обтягну дротом — довше, ніж новий, триматиметься.

Адась глянув на діряві стоптани чоботи лудильника і замислився, чи можна чоботи теж дротом обтягнути.

Лудильник помітив погляд хлопчика.

— Що, на чоботи дивишся? Ну, ні, чобіт дротом не обтягнеш! А ці відслужили. Довгу доріженьку пройшли.

— Ви здалека?

— Так, хлопчику, здалека,— сказав слюсар, не виявляючи, проте, охоти продовжувати розмову. Запаяв казанок, взяв гроші й пішов.

За хвилину на сусідньому дворі знову залунало його голосне:

— Лудити, п'яти, горщики, каструлі лагодити!

Адась знову згадав обіцянку сестри.

— Ганко, а казка?

Ганка дуже втомилась, їй не хотілося зараз говорити. Але треба ж було якось забавити упертого братика.

— Ну, от тобі казка. Був собі казанок. Зробили його на фабриці і відвезли у крамницю. Стояв потім казанок на плиті, варили в ньому суп і картоплю. Та от зробилася в казанку дірка. Затужив казанок, що його викинуть на смітник. А тут прийшов лудильник і полагодив казанок. І завтра Зося зварить в ньому суп!

— Е... це зовсім не казка! — обурився Адась.— І це зовсім нецікаво!

— Нецікаво? А от коли б не лудильник, то завтра не було б супу. Зосю, що ти хочеш завтра варити?

— Затірку... Ні, затірка вчора була. Борщ, чи що?

— От бачиш! Борщ, ти так його любиш! А коли б не лудильник, не було б борщу!

Адасеві це сподобалось.

— А коли б не вугляр, не було б вугілля,— сказав він.

— Вугляр тільки розносить вугілля. А добувають його в шахтах шахтарі.

— А яка найголовніша?

— Як це найголовніша? — не зрозуміла Ганка.

— Ну, найголовніша з усіх, ну, з усіх як є робіт.

— Все головне,— повільно сказала Ганка.

І раптом, якось зовсім по-іншому глянувши на свою маленьку кімнатку, вона пригорнула до себе братика.

— От глянь: пічник зробив пічку, столяр — стільці,

стіл, шафу; муляр змурував стіни з цегли, маляр пофарбував стелю й стіни, робітники на фабриці зробили лампу, в друкарні надрукували книжку, по якій вчиться Ігнась. Подумай тільки, скільки людей працювало, щоб ми могли вкупі сидіти тут, за столом.

— А я не працюю!

— Ну, ти ще малий. От виростеш, теж будеш працювати.

— А на твоїй фабриці ти що робиш?

— Я, знаєш, зв'язую нитки, коли обірвуться. А коли б не було ниток, не було б тканини. А коли б не було тканини, у що б ми одягалися?

Ганка посміхнулася. Їй самій тільки зараз спало на думку, що її робота також важлива. Так само важлива, як і всяка інша, як усяка праця, вкладена в речі, що нас оточують, якими всі користуються, часом навіть не розуміючи того, що в них є частинка людського життя, зусиль, напруження, праці.

ІХ. Ялинка

Адась не знав, що таке тиждень.

— Це від неділі до неділі,— пояснила йому Зося.

Але й це не дуже допомогло. Зовсім як з різдвом — щодня Адась чекав, що от завтра вже буде ялинка.

— Стільки цих тижнів минає, а їх усе ніяк не меншає! — сердився він. — А можна влаштувати ялинку зараз?

— Ні, не можна,— відповіла Ганка і сумно замислилася.

Минулого року у них була ялинка, і мама навіть спекла пиріг з повидлом. Але що буде тепер? Хоч як ощадно хазяйнувала Зося, але їм ледве-ледве вистачало на найпотрібіше. А маленькому братикові так страшенно хотілося ялинки і всього, що він запам'ятав про неї з минулого року! І в Ганки не вистачало мужності сказати йому, що від ялинки цього року напевне доведеться відмовитись.

— Генек каже, що у них буде ялинка аж до стелі. А Стефця робить у школі зірку, геть усю із золота. Вона каже, що повісить її на самій верхівці. Тільки у неї не

буде такої великої ялинки, вона не хоче. Вона каже, що більше любить малесенькі.

Ганка нічого не відповіла.

В суботу, коли вона йшла на роботу, Адаць, який звичайно ще спав у цю пору, прокинувся і сів на ліжку.

— Ганко!

— Що? Спи, спи, ще рано!

— Ганко! Ти мені більше не купи цукерків! Добре?

Ганка здивувалась. Що сталося з маленьким ласуном? Він завжди так чекав суботи, коли одержував пакуночок з м'ятними цукерками.

— А ти мені дай ці гроші, що на цукерки. Даси, Ганко?

— На що тобі гроші?

— Я зараз не скажу. Це буде таємниця. А ти даси?

— Дам, дам,— заспокоїла вона.

І ввечері срібна монетка на двадцять грошів опинилася в Адацевій руці.

— І ти не скажеш, на що вони тобі?

— Ні. Зараз я скажу тільки Зосі. Без неї не вийде. А потім ти теж побачиш. Тільки це страшенний секрет, тому я зараз не можу сказати.

Ганка не питала більше. А в понеділок Адаць і Зося пішли в крамницю.

Перед ними на прилавок виклали цілий стос різнокольорового паперу. Адаць весь тремтів від хвилювання, доторкаючись до цих райдужних чудес.

— Ось цей, цей! Глянь, який гарний!

— Спочатку роздивися все, а потім виберемо,— порадила Зося Адацеві, бачачи, в якому він захопленні від кожного аркушика і кожен готовий купити.

— Червоний треба неодмінно взяти...

— А цей зелений?

— Ні, краще, мабуть, не брати. Надто темний. Його не буде видно на ялинці.

— А цей рожевий?

— Добре. І жовтий, і блакитний.

— А от цей ще. Це який?

— Жовтогарячий. Ну й досить. Так, ще білий!

— І ще який?

— Більше у нас грошей не вистачить, Адацю. Аркуш паперу коштує три гроші, а в нас залишилось тільки два.

На ці два гроші крамарка додала кілька золотих паперових зірочок. Адаць стрибав з радості!

— Ну, ходімо, ходімо швидше! Ми все зробимо, тільки Ганці, гляди, нічого не кажи! Це буде сюрприз!

Вдома вони відразу взялися за роботу. Тобто, власне, за роботу взялася Зося, Адаць своєю надмірною ретельністю тільки заважав їй.

— Чому ти так ріжеш?

— Так треба. Це буде гірлянда.

— Червона? Адже так у нас зовсім нічого не залишиться червоного!

— Не вся буде червона! Дивись, вона буде із шматочків, кожен іншого кольору.

— А ти їх склеїш?

— Звичайно, от зараз заварю клейстер.

— А що ще зробимо?

— Парасольки. Знаєш, їх роблять з паперу і папличок.

— Гарні?

— Дуже гарні! От побачиш.

— А чому ти так ріжеш?

— Не заважай! Так треба.

Адаць на хвилину заспокоюється. Але довго не витримує.

— Переріжеш! Ой, переріжеш!

— Не переріжу! А коли будеш мені докучати, то я зовсім нічого не буду робити. От і все.

— Ну, ну, не буду більше! А можна, я настружу папличок для парасольок?

— Тільки не вріж пальця. Їх треба робити ось так.

— Такі тонесенькі?

— Це ж не справжні парасольки.

Вони працювали довго і ретельно.

Перед тим як мала прийти Ганка, вони все поклали в картонну коробку з-під Адасевих черевиків і заховали під ліжко.

— Нічого не скажу! Нічого не скажу! — наспівував Адаць, поки Ганка їла свій запізнілий обід.

Зося непомітно штовхнула братика в бік.

— Чого ти мене штовхаєш? Адже я нічого не кажу.

— А про що ти маєш казати? — запитала Ганка.

— Ні про що! Це сюрприз. Я ж тобі казав, пам'ятаєш. Ну, ти й нічого не повинна знати. Дізнаєшся потім,

коли все вже буде готове. І я навіть не скажу тобі, в який це буде день.

Ганка сміялась. Страшенно важко було Адасеві зберігати цю свою таємницю. Але вона й не думала допитуватися.

Важче було з Ігнасем. Повернувшись із школи, він почав шукати молоток, що кудись подівся. Він хотів полагодити двері. Вони розсохлись, і крізь широку щілину внизу в кімнату сильно тягло із сходів.

Ігнась нахилився і заглянув під ліжко.

— Туди не можна! Не чіпай нічого там! — пронизливо скрикнув Адає, підбігаючи до брата.

— Ти збожеволів, чи що? Чого галасуєш?

— Туди не можна! Там... секрет!

— Дуже мені потрібні твої секрети! — пробурмотів Ігнась, відсуваючи картонну коробку.

— Не можна! Не чіпай!

Але було вже пізно. Зашелестіла гірлянда, і Ігнась побачив усі різнокольорові скарби, що лежали в коробці.

— Це на ялинку! — з плачем закричав Адає.— Це був сюрприз.

— Не плач, Адає! — втрутилася Зося.— Адже Ігнась теж допоможе.

— Але ж ялинки не буде,— сказав Ігнась.

Адає навіть зблід.

— Як це не буде? І гірлянда вже є, і парасольки, і кошачок...

— А ялинки самої немає.

— А потім буде. Ганка сказала.

Ігнась стояв, щось міркуючи.

— Ну як же, Зося? Як ми це влаштуємо?

— У Ганки, може, буде трохи грошей?

Ігнась заперечливо похитав головою.

— Звідки? Адже ми ще за вугілля винні.

Адає гірко плакав. Як це? Мала бути ялинка, і вони так добре все обміркували, а тут раптом нічого не вийде.

— Та годі тобі ревити! Може, що-небудь придумаємо!

— А що?

— Секрет! Я скажу тобі, коли все буде готове! — засміявся Ігнась, щось міркуючи.

На другий день після школи він пішов на базарну

площу. Там уже лежали купами, навалені одна на одну, запашні зелені ялинки. Хлопчик пройшов вздовж крамниць, що виблискували від виставлених на вітринах ялинкових прикрас, і звернув у густу алейку, утворену ялинками, які стояли на землі. Він швидко знайшов пана Гжегожа, батька одного з його товаришів.

— А ти що тут робиш? Ялинку вибираєш? — запитав пан Гжегож, обтісуючи дощечку для ялинкової підставки.

— Та ні, де там! Я хотів би заробити...

— Заробити... Гм... Мабуть, що й можна. Так, так, кожному хотілося б провести свято не гірше від інших.

Пан Гжегож замислився.

— Купить хто-небудь, ти міг би віднести. Та тільки он ті хлопці проженуть: вони тут з самого ранку стоять, — сказав він.

Ігнась оглянувся. Кілька обдертих, змерзлих хлопчаків тупцювали в грязюці, переступаючи з ноги на ногу, щоб зогрітись, і вичікували, чи не купить хто ялинку та не накаже віднести її додому.

— А чи не зумів би ти приладновувати підставки?

— Чому не зуміти? Дома я все роблю.

— У мене, бачиш, рука одморожена, то мені важко. А Віцек хворий, не може допомогти. От я тобі й заплатив би кілька грошів, — багато, звичайно, не дам. На ялинках який там заробіток! Ну, і ялинку, коли схочеш, собі вибереш.

Ігнась зрадів. Це було краще, ніж відносити додому ялинки, як ті хлопчаків. Вони, напевне, хотіли заробити на шматок хліба. А він як-не-як ситий, — добре, що йому не доведеться відбивати у них заробіток!

До свята залишався, може, тиждень. Щодня після обіду Ігнась біг на площу. Обтісував підставки, вставляв у них ялинки, припасовував. Інколи щастило й ялиночку віднести, і тоді заробіток збільшувався. Увечері він допомагав перекупкам прибирати рундуки — за це йому дещо перепадало. Навчання від цього трохи занепало, але Ігнась потішав себе тим, що це ж недовго триватиме і після свят він все надолужить.

Адасеві він приніс аркуш срібного паперу, який йому подарувала одна перекупка, і Зося склеїла велику зірку на верхівку.

— Як у Стефці! — радів Адаць.

А Ігнась тихенько про щось радився з Зосею потай від Адася.

Ганка дуже дивувалася, що ніхто з дітей ні слова не каже про ялинку. Думка про ялинку дуже засмучувала її. Та що ж зробиш! Минулого року... Так, минулого року все було інакше. Але тепер треба собі сказати, що в той час, як у інших засвітяться свічки на ялинці і сім'я сяде за святковий стіл — у них цей вечір нічим не відрізнятиметься від інших вечорів.

Вона дивувалася, що Адась більше не рахує тижнів і днів, що Зося чимось дуже заклопотана, а Ігнася ніколи немає вдома... Але їй ніколи було багато про це міркувати. Вона трохи застудилася — легеньке, приношене пальтечко погано захищало від зимових морозів — і почувала себе погано. Прийшовши з роботи, вона здебільшого відразу лягала спати.

Напередодні свята всі чомусь прокинулися раніше, ніж звичайно. Навіть Адась був уже на ногах, коли вона виходила з дому.

— Сьогодні я повернуся раніше,— сказала вона.— Ми працюємо тільки до дванадцятої. Потім треба буде допомогти булочниці, вона мене просила.

Діти багатозначно зирнулися. Але Ганка не помітила цього. Швидко вийшла з кімнати і зачинила за собою двері, певна, що Адась зараз розплачеться. А чим вона могла його потішити?

А в кімнаті тим часом закипіла робота.

— Адасю, ти допоможеш мені прибирати! Ігнасю, дай мені ці гроші, я куплю все, що треба. Ти зараз ідеш?

— Так. Сьогодні найбільше буде народу. Ще можна буде дещо заробити.

— І ялинку принесеш? — турбувався Адась.

— Принесу, принесу! Я вже вибрав її вчора і відставив набік.

Він насунув шапку і помчав униз так, що сходи загули.

— Зараз ми з тобою поприбираємо, а потім я піду до крамниці.

— Зі мною?

— Ні, сьогодні всюди, мабуть, така тіснота, що тебе зовсім задушать. Я швиденько все куплю й принесу. А ти нікуди не виходь.

- А я ще понаклеюю зірочки на парасольки.
- Добре. Клейстер там, у горщику.
- Всі зірочки були вже давно наклеєні, коли повернулася навантажена Зося.
- Що ти купила? Що купила?
- Багато всього. От зараз розберемо.
- Ой-ой, що це так пахне?
- Оселедці.
- Оселедці будуть?
- Аякже! Налий води в миску, треба їх вимочити.
- А що ще буде?
- Смажені оселедці, і капуста з грибами, і галушки з маком.
- А мак є?
- Звичайно. Всього потрошку, а буде справжнє свято, як торік.
- А пані Қалиновську покличемо?
- Ні. Ти хіба не знаєш, що приїздив її син і забрав її до себе?
- Та невже? То про це ви з Ганкою вчора говорили? Як це було?
- Треба було слухати, от і знав би. А зараз дай мені он той горщикок, треба розтерти мак.
- Чим?
- Качалкою.
- Робота кипіла... Годині об одинадцятій прибіг на хвилинку Ігнась. На плечі він ніс малесеньку, але густу зелену ялиночку. Адає аж заверещав з радощів.
- А от вам і свічки. Десять штук. Коли прийду, приладнаю їх дротинкою до гілок.
- Свічки були кручені, різнокольорові.
- Знаєш, Зося, у нас буде зовсім справжнє свято!
- Звичайно, справжнє! А ти думав — ні? Візьми ганчірку й витри стіл, вся клейонка брудна.
- Тільки б Ганка не прийшла надто рано!
- Не прийде, не бійся. Я вже просила булочницю затримати її довше.
- Весело тріскотів вогонь у печі. Клекотіла капуста в казанку, смачні пахощі грибів линули по всій кімнаті, коли на сходах залунали кроки.
- Це Ганка!
- Зося вибігла на сходи.

— Ганю. Ганулечко, ми тебе дуже-дуже просимо — не заходь ще додому! Іди відразу прямо до Матильди!

— Ну, добре. Тільки я хотіла відпочити трохи.

— Любенька, дорога, золотенька, ти там і відпочинеш! Зараз не можна! Будь ласка, Ганнусю! Я тебе так прошу!

— А то весь сюрприз зіпсується! — запищав Адаць.

І хоч-не-хоч Ганці довелося повернутись.

«Що це може означати? — думала вона. — Напевне, Зося влаштувала якийсь розкішний обід. Але з чого? Адже я їй не залишала грошей більше, ніж завжди...»

Вона теж улаштувала дітям сюрприз — купила цукерків і пряників, хоч її й мучив сумнів, що потім не вистачить грошей прожити наступний тиждень. Але все ж таки свято...

Уже темніло, коли Ігнась постукав у двері квартири булочника, де Ганка кінчала прибирати.

— Ганко! Ходім!

Булочниця подякувала Ганці і дала їй велику здобну булку.

— От вам на свято!

Ганка, вдоволена, ішла по сходах. У Ігнася був дуже таємничий вигляд.

— Що це ви там робите? — запитала його Ганка.

— Та нічого.

— Як це нічого? Чому ж ви не хотіли пустити мене до кімнати?

Ігнась не відповів. Вони були вже нагорі. Двері широко розчинились — і Ганка, мов укопана, зупинилася на порозі. На комоді стояла ялинка, гарно прикрашена різнокольоровими гірляндами. Стіл був висунутий на середину кімнати. На блюді лежали два смажені оселедці.

— Що це?

— Ялинка! Ялинка! — радісно підстрибуючи, вигукував Адаць. — Справжня ялинка!

І дійсно, ялинка була справжня. І справжні подарунки: шарфик для Ганки, хустинка для Зосі і панчохи для Адася.

— Тільки Ігнась нічого не одержав! — засумувала Зося.

А Ігнась сміявся. Він запалив свічки на ялинці, і в маленькій кімнатці на горищі залунали звуки веселої пісні.

Це був, справді, найвеселіший день у кімнатці на

горищі, найвеселіший з усіх днів, прожитих дітьми після смерті матері. Зараз вони наче забули про своє сирітство, про всі турботи і працю. Потріскували свічки, пряники хрумтіли на зубах, у пічці палав вогонь, було так затишно і добре!

— У нас справжнє свято! — сказав Адаць, даючи приблудному кошеняті шматок смаженого оселедця. — Хай і воно знає, що сьогодні свято!

Х. Візок

На другому поверсі жив старий Ян, який торгував фруктами. Але останнього часу Ян був хворий, а його візок стояв у замкненім на залізний засув сарайчику в кінці двору. Генек, проте, зумів туди пробратись.

— Хлопці, давайте влаштуємо гру.

Його відразу оточив гурт хлоп'ят. Тепер, коли було холодно і йшов сніг, матері не випускали малюків у двір, і там гралися старші хлоп'ята. Часом вони здійсмали такий галас, що двірник вибігав з палкою і розганяв їх, голосно лаючись. Вони розбігались, мов злякані горобці, а за хвилину, тільки-но висока постанть двірника зникала в сінях, гра починалася знову.

— Ідіть сюди, я вам щось покажу.

Хлопці, а з ними Ігнась, з цікавістю підійшли. Що там ще вигадав Генек?

— Гляньте!

Старі двері сарайчика добре підгнили, і засув погано тримався в трухлявому дереві. Замок висів на ньому, але варто було злегка потягти, щоб двері відчинились.

Обережно, оглядаючись, чи не бачить їх двірник, хлоп'ята один за одним пролізли в темний сарай.

— Тільки тихше! Батько зараз піде з двору, тоді нам ніхто не заважатиме.

Вони навшпиньки просувалися в темряві. Цікаво там було. По кутках валялися цілі купи всякого лахміття; біля стіни, прихилені до неї, стояли різні інструменти; праворуч від дверей стирчали дерев'яні частини старого столярного верстата, яким ніхто вже не користувався, а навпроти стояв візок продавця фруктів.

— Тихше! Батько виходить з дому!

Хлоп'ята на хвилину завмерли на місці. Ігнась бачив

крізь щілинку в дощаній стіні, як двірник вийшов з двірницької і оглянувся навкруги. Він, очевидно, здивувався, що ніде не видно хлоп'ят, які щойно галасували у нього під вікном. Йому, проте, не спало на думку заглянути в сарайчик. Він постояв хвилину і рушив до воріт.

— Ну, тепер ми можемо все оглянути! — радісно закричав Генек.

— Слухай, Генеку! Навіщо твоєму батькові це свердло? Я б узяв його собі...— промовив Стефек, риючись в інструментах.

— Не чіпай! От задав би тобі батько, ой-ой! Він недавно тільки купив це свердло!

В сараї по кутках висіло павутиння, все було вкрите товстим шаром пороху. Давно вже сюди ніхто не заглядав.

— Ой-ой! Тут щось ворушиться! — скрикнув пронизливо Франек, син слюсаря.

— Іди ти, дурню! Що тут може ворушитись?

— Заворушилось, щось заворушилось!

— Це дишель від візочка, я наступив на нього,— пояснив Ігнась.

Всі засміялись. Адже на хвилину їм і справді стало якось моторошно. Надто вже незвичайний вигляд мав цей запорошений, повний усякого лахміття сарай.

— А що, коли взяти цей візок?

— Навіщо?

— Покатаємося по двору!

— Правильно! Ану, Ігнасю, потягни за дишель!

Колеса візочка загрузли в якомусь ганчір'ї. Хлоп'ята з зусиллям зрушили його з місця.

— Ну, тепер гоп через поріг!

Поріг був високий. Візочок підскочив, від сильного поштовху покотився вперед і опинився на дворі.

— Візок ще добрячий! — оглянув його з виглядом знавця Франек.— Можна покататись!

— Сідай!

Франек охоче скочив у візок. За ним ще двоє.

— Гайда, коти!

Хлоп'ята із сміхом тягли візок. Все більше і більше було охочих покататись, все менше і менше тих, що хотіли тягти.

— Гей, хлопці! Сядьмо всі! Треба розігнатись, відштовхнутись, потім візок сам уже поїде.

Шестеро хлоп'ят скочило у візок. Від сильного поштовху він покотився вперед і ткнувся дишлем у стіну сарая. Щось затріщало.

— Зламався!

— Нічого подібного! Ну, ще раз!

— Задасть вам Ян, якщо поламаєте,— зауважила Стефця, що саме проходила через двір.

— А ти не втручайся! Це не для дівчат! — гукнув їй у відповідь Манек.

Стефця здвигнула плечима й пішла своєю дорогою, в крамничку по сіль.

Її зауваження, проте, трохи прохолодило захват хлоп'ят.

— А що, коли він раптом вийде?

— Е-е, не вийде. Адже він хворий. У нас крізь стіну чути, як він кашляє.

— Хто їде? Сідай! — командував Генек.— Поспішайте, а то батько скоро повернеться!

Знов заторохтіли колеса по очищеному від снігу двору і знов дишель вдарився в стіну будинку.

— Добре, що не попало в шибку! — зауважив Франек, бо дишель вдарив мало не біля самого віконечка підвалу.

— Тільки в ньому щось тріснуло,— стурбовано сказав Стефек.

— Е, нічого не помітно! Ну, гайда!

Цього разу візок звернув якось убік, нахилився, навантажений купою хлоп'ят; Генек перелетів через низенький борт неглибокого візка, а з колеса звалився обід.

— Ой-ой, що тепер буде?

— Та нічого! Прокотимось ще раз, а потім замкнемо візок знову в сарайчик, і що нам хто зробить?

— Дишель теж тріснув.

— Подумають, що розсохся.

— А Стефця розкаже.

— Не розкаже. Побойться.

— Ну, гайда!

Кульгавий візок рушив з місця, нахилившись набік.

— Стоп!

В цю хвилину в дверях, що вели до флігеля, з'явилася худорлява постать. Хлоп'ята завмерли. Це був старий Ян, власник візочка.

Перший отямився Генек. Він скочив з візочка і миттю

опинився на вулиці. За ним Франек. Але інші хлоп'ята, й серед них Ігнась, стояли, мов остовпілі.

Старий, покашлюючи, повільно йшов до них. З-під густих брів дивилися маленькі темні очі. Сива щетина давно не голоної бороди стирчала в усі боки.

Ніби не помічаючи хлоп'ят, він нахилився і почав оглядати візок.

— Колесо нікуди не годиться, і дишель тріснув...

Він обернувся і, приклавши руку до рота, хрипким голосом гукнув у темні двері сіней:

— Гелю! Гелю!

По сходах затупотіли черевики. З сіней вибігла маленька восьмирічна дівчинка, внучка Яна. Побачивши мовчазну купку хлоп'ят і розбитий візок, вона зупинилася, нічого не розуміючи.

— Підійди-но сюди, Гелю! — промовив Ян і закашляв дужче.— Підійди-но й поглянь. Це наш візок?

— Так, наш,— відповіла перелякана дівчинка.

— Дідусь возить на ньому фрукти, ходить по вулиці і гукає, щоб люди купували яблука й цитрини, і заробляє на тебе й на себе?

— Так...— нерішуче підтакнула Геленка, не розуміючи, в чому річ.

— А тепер дідусеві ні на чому буде возити яблука. Візок розбитий. А на ремонт у дідуся немає грошей, і він не зможе продавати фрукти, щоб купити тобі хліба. І що ж буде?

Маленькі губки Геленки здригнулися.

— А чий візок? Дідусів. А вони не спитали — можна чи ні. Взяли, як свій, і поламали, задля пустої забавки. А ти знаєш, Геленко, хто так робить?

Дівчинка мовчала.

— Так робить людина дуже зла й нечесна. Взяти чужу річ і зіпсувати! Ходім додому.

Ігнась стояв весь червоний від сорому. Він ладен був крізь землю провалитись. Хоч би цеглина впала з даху і вбила його, тільки б не чути цих спокійних, суворих слів старого. Коли б той хоч гримав, лаявся, як це частенько, навіть без достатніх причин, робив двірник. Та ні, старий не гарячився, і тим гірше почували себе хлоп'ята. Вони воліли б навіть, щоб він побив їх. Це було б краще, ніж спокійні слова, болючіші від ударів.

Уже стихли на сходах кроки старого і його внучки, а хлоп'ята все стояли і дивились на розбитий візок.

— Все через Генека! — не витримав Стефек.

Але ніхто йому не відповів. Адже вони всі разом витягали візок з сарая, і всі катались на ньому, а Генек зовсім не був ні старший, ні розумніший від усіх, і вони зовсім не повинні були неодмінно його слухатись.

— Хлопці... — нерішуче почав Ігнась.

— Ну, що?

— Як-небудь треба це зробити...

— А як? Є в тебе гроші?

— Треба поговорити... Батько Франека нам допоможе, і двірникові теж скажемо, і іншим...

— Щоб нас усіх відлупцювали як слід?

— Ну що ж, хай відлупцюють, — тихо проказав Ігнась, — але так залишитись не може.

Тихо прослизнули у двір Франек і Генек. Вони теж, хоча нічого не сказали, відчували, що краще дістати прочуханку, тільки б полагодити якимось цей нещасний візок.

Ігнась поволі повертався в свою кімнатку.

«І як це нам надало?» — з гіркотою подумав він. А перед очима його все стояла худорлява постать старого, який без гніву й люті дивився на розбитий, зіпсований візок.

ХІ. Жилетки

Одного разу рудий Віcek — учень кравця Пентельки з другого поверху — з поважним виглядом зійшов вниз і наклеїв у під'їзді записку. На записці величезними літерами було написано:

ХТО ХОЧЕ ЗАРАБИТИ ХАЙ ПРИХОДИТЬ У ДРУГИЙ ПОВИРХ
КВАРТИРА 21

Відразу перед об'явою зібралась купка дітей. Віcek відступив на крок і споглядав здалека свій твір.

Хлоп'ята уважно прочитали, що там було написано. Що з помилками — це дарма. Всі знали, що Віcek — сирота і йому доводилось самому заробляти на себе. Коли ж йому було навчитися правильно писати?

— Слухай, Віцеку! А ми теж могли б?
— А чому ні? Адже написано ясно: хто хоче заробити.
— Значить, і діти теж?
— Теж.
— А що це буде за робота?
— Іди нагору. Майстер тобі скаже.
— А дівчатка теж чи тільки хлопчики?
— Дівчатка ще краще. Коли хлопці хочуть — теж можуть.

Більше од Віцека нічого не дізнались. Він повернувся на п'ятах і так само поважно, як прийшов, подався назад.

— Ти бачив об'яву?
— Бачив.
— Ну й що?
— Хто знає, яка там робота!
— Може, це Віцек надумався покепкувати з нас?
— Е, тільки йому й діла, що жарти! Майстер звелів йому написати. Значить, робота є.
— Треба б піти...

З цим усі були згодні: треба піти й довідатись, в чому річ. Але якось ніхто не міг зважитись піти першим. Діти купкою стояли перед дверима, з-за яких долинав стук швейної машини.

— Постукай...

— Ти постукай!

— Ага, ти перший прибіг, то перший і заходь!

Нарешті Зося зважилась. Вона постукала тихо, обережно.

— Заходьте! — відповів кравець Пентелька, кашлянувши. Він завжди так покашлював.

Двері рипнули. Зося зайшла, а за нею в дверях юрбилися інші — і Стефа, і Геленка, і Генек, і Сташек.

— З приводу об'яви? — запитав офіціальним голосом Пентелька, знов кашлянувши.

Зняковіла Зося боязко кивнула головою.

— А шити вмієш?

Обличчя в усіх дітей відразу витяглися. То це, значить, треба шити. Ну, звичайно, можна було відразу догадатись, який заробіток може дати кравець.

— Вмію, — тихо відповіла Зося.

Звичайно, вона вміла! Хіба мало їй доводилося лагодити й латати Адасеву одєжу.

Тоді Пентелька почав пояснювати їй. Він одержав велике замовлення на жилетки. Адже Пентелька не шив цілих костюмів і не приймав самостійно замовлень. Він одержував від великих фірм матеріал для пошиття сотні, двох, трьох сотень жилеток. Нічого іншого, самі жилетки. В сусідньому будинку жив другий спеціаліст, що шив штани, третій — піджаки. Так складався цілий костюм. У великій крамниці потім продавалися ці костюми, і ніхто з покупців не знав, що жилетку шив у своїй крихтій кімнаті Пентелька, штани — Маеранек, а піджак — сухотний Ястшомб із підвалу.

Так от тепер Пентелька одержав замовлення на жилетки. Треба було пошити їх багато-багато. Приготувати багато костюмів до весняного сезону. А помічник у Пентельки був тільки один — рудий Віцек. Він міг не встигнути. І тому майстер хоче, щоб діти допомогли йому, пришивали б гудзики.

— Нічого більше, тільки гудзики і пряжку ззаду. А за одну жилетку кожен одержить...— Пентелька підняв угору палець, і всі завмерли, чекаючи, — кожен одержить гріш.

Це було небагато — гріш. Але ж усі знали, що Пентелька за пошиття цілої жилетки одержує п'ятнадцять грошів. Значить, на гудзики, по справедливості, не припадало більше.

— Тільки треба пришивати міцно, гарно, рівнесенько. Тому, хто пришиє погано, більше не буду давати.

Зося згодилась. Надвечір у неї завжди залишалося трохи часу. Кілька грошів здадуться, а гудзики можна пришити швидко.

— Тільки щоб не забруднити, не облили чим-небудь, руки перед роботою помити, — повчав Пентелька, відраховуючи Зосі десяток жилеток, гудзики, голку й нитки.

Слідом за Зосею підійшла нерішуче Геленка.

— Гм... Така маленька...

— Але я вмію шити! — запротестувала Геленка. — А дідусь хворий, то мені треба заробити...

Пентелька похитав головою і дав Геленці п'ять жилеток. Знову рипнули двері. Це заходили інші діти.

— Ех, чи пан, чи пропав! — зважився раптом Сташек.— Давайте ваші жилетки! Віцек може шити, ну то й я спробую!

Зося швидко побігла нагору. Поклала купку жилеток на стіл, засилила нитку в голку.

Це було не так легко, як їй здавалось. Насамперед треба було відзначити місце для гудзиків. Треба було рівно покласти жилетку і за готовими вже петельками відміряти і позначити крейдою, де повинен прийтись гудзик. Потім пришивати. Матеріал був цупкий, жорсткий. Голка насилу проходила, нитки рвалися. Гудзиків треба було пришивати по шість штук. За півгодини Зося заробила один гріш — пришила гудзики і пряжку ззаду до однієї жилетки.

Пальці боліли від того, що вона втикала голку в цупкий матеріал. Вона з жахом дивилася на купку жилеток, що лежала на столі. Коли ж вона заробить десять грошів? Доведеться шити до самого вечора, а треба ще заштопати панчохи Адаसेві.

За дверима залунали кроки. Це йшла Стефця.

— Ти багато пришила? До однієї? Я теж до однієї. Знаєш, я, мабуть, віддам їх назад. Цілий день довелося б просидіти за десять грошів. А ця дурна Геленка плаче-заливається — не пришила навіть ще до однієї гудзиків, а всі пальці собі поколола.

Ігнась підвів голову од книжки.

— А я вам щось пораджу.

— А що?

— Так ви нічого не зробіте. Зберіться всі докупі. Улаштуймо майстерню. Побачите, як піде робота!

Дівчатка глянули на нього недовірливо.

— Що це ви так витріщили очі? Кажу вам, скличте всіх ваших жилетників, то я вам покажу, як працюють.

За хвилину кімната була повнісінька. Виявилось, що ніхто не встиг зробити більше, ніж по одній жилетці. Майже всі думали відмовитися від роботи.

— Стіл висунути на середину! — командував Ігнась.— Зохо, ти будеш відзначати, де пришивати гудзики. Стефка, Сташек, Марися пришивають гудзики, Генек і Яська — пряжки. Адаць і Геленка будуть засилять нитки в голки. Сідайте по порядку. Перша — Зося. Так. Відзначай і відразу ж перекидай жилетку далі. Адаць і Геленка — отут, з другого боку, засиляйте нитки і кла-

діть голки на стіл, щоб кожен брав, не гаючи часу. Сюди поставте коробку з гудзиками, а сюди — пряжки! Живо!

Весело закипіла робота. Зося швидко робила білі позначки на темній матерії.

— Швидше! Швидше! Я пришиваю уже п'ятого гудзика!

— А я шостого!

— Зохо, поспішай!

— Адасю, довші нитки!

— Треба одмірити так, щоб кожної нитки вистачило на три гудзики. Довше не годиться — буде плутатись.

— Стоп! — закричав раптом Генек.

Всі зупинились.

— Що сталось?

— Працюємо, працюємо, а як же буде? Адже тепер невідомо, хто скільки заробив?

— Всі однаково.

— Ні! Адже один шиє, інший відзначає, а третій тільки нитки засиляє...

— Ну й що ж із цього? Бачиш, як тепер швидко йде! Яка купа жилеток вже готова!

— Треба зробити так: будемо ділити заробіток нарівно, бо всі працюють однаково.

— А чи справедливо це буде? — заперечив Сташек.

— Звичайно, справедливо! Всі працюють — всі заробляють.

Знову взялися до роботи.

А Ігнась, що допомагав Зосі відзначати, на хвилину відірвався від роботи і написав на клаптику паперу:

ВЕЛИКА АРТІЛЬНА ШВЕЙНА МАЙСТЕРНЯ

І повісив цю записку на двері кімнати.

А ввечері виявилось, що треба ще раз іти по жилетки: всі, взяті опівдні, були вже готові.

XII. Геленка

От уже три дні Геленка не приходять у «швейну артіль»: її дідусеві погіршало.

— Слухайте, — сказав Сташек, пришиваючи останнього гудзика до жилетки. — Як же ми будемо тепер ділити заробіток? Адже Геленка вже три дні не працює з нами. Скільки ж це з неї доведеться вирахувати?

Генек узяв папірця, олівець і почав рахувати. Виходило небагато — адже і весь їх заробіток був невеликий. Та навіть ці кілька грошів були для Геленки великою втратою.

— Зовсім негарно з нашого боку буде обминути Геленку, — рішуче заявила Зося. — Адже як вона хотіла шити з нами, але не може відійти від дідуся.

— Як же ми зробимо?

— Може, так: коли хто захворіє або не з своєї провини не прийде шити, той все одно матиме право на заробіток.

— Звичайно! Так буде справедливо. Адже коли Віцек був хворий, так Пентелька не викинув його, а давав йому квартиру і стіл, хоча Віцек і не працював.

— Що ж, ми будемо гірші від Пентельки?

— Ну, добре, не галасуйте, згоден, згоден!

— Треба сказати Геленці, що ми так вирішили, а то вона, напевне, там плаче.

— Я побіжу до неї.

— Біжи. Тільки швидше повертайся! Дивись, яка купа жилеток, а вже вечір.

Стефа пішла і повернулась несподівано швидко.

— Там щось дуже погано з Яном. Народу скільки набігло.

— То ти не сказала Геленці?

— Ні. Там повнісінько сусідок, а Геленка дуже плаче. Булочниця каже, що це вже кінець.

Діти притихли.

— Що ж Геленка буде тепер робити?

Запанувало мовчання. Зося раптом згадала день після похорону матері. Адже ж їх було четверо, і Ганка була велика, могла працювати на фабриці. А що буде з Геленкою? Така ще маленька — і зовсім одна в світі!

Мовчки скінчили вони роботу і розійшлися по своїх домівках.

Вранці всі вже знали, що старий Ян цієї ночі справді вмер. Ніколи більше він не покотить по вулицях свій візок, не буде продавати цитрини й яблука. А візок полагодили. За це, правда, Генеківі перепала чимала порція стусанів.

Тепер візок стояв у сараї в дворі. Але що з цього? Він уже ніколи більше не знадобиться старому Янові.

Всі жаліли Геленку, але найбільше від усіх цікави-

лася її долею купка дітей, об'єднаних спільною працею в «швейну артіль».

— Пам'ятаєш ту маленьку Маню, в якій мати померла? Я її якось бачила. Ходить старцювати.

— Адже в неї є бабка!

— Ну й що з цього? У бабки теж немає ніякої роботи, і Мані доводиться заробляти. Бабка виганяє її на вулицю.

Діти притихли. Все це було зовсім невесело. Що буде з маленькою Геленкою? Вона така ласкава, така слабка. Дідусь так завжди турбувався про неї...

— А як буде з похороном?

— Похорон на громадські кошти. Булочник казав.

— Мій батько навіть ходив у цій справі,— з поважним виглядом заявив Генек.

Діти, правда, і без того знали, що двірник найзначніша персона в будинку.

— Ми повинні всі піти на похорон.

— Звичайно!

— А може, ми взагалі вирішимо: якщо в кого-небудь з членів нашої артілі хто-небудь помре, то ми всі йдемо на похорон.

— Ти збожеволів! Тобі хочеться, щоб завжди хто-небудь вмирав? Чи не влаштувати нам замість артілі похоронне товариство?

Ніхто не засміявся, всім було сумно. Адже там, по сусідству, сиділа поруч з мертвим дідусем маленька Геленка, яка залишилася зовсім одна в світі. Шиття посувалося погано. Купка готових жилеток зростала дуже повільно. Адає встигав сам засилати нитки в голки, хоч завжди вони робили це вдвох з Геленкою.

Нудно тяглися дні до похорону. А після похорону всі знов зібралися в кімнаті на горищі. Але якось ніхто й не думав братися до роботи.

— Що буде з Геленкою?

В кімнаті запанувало мовчання. Стефка схлипувала. Очі й ніс у неї зовсім почервоніли: вона плакала весь час і на похороні.

Рипнули двері. Зайшов Сташек, що запізнівся.

— Добре вам тут сидіти, а там Геленка стоїть на сходах і плаче.

— На сходах?

— Булочниця хотіла її взяти після похорону до себе,

але Геленка сказала, що не хоче. А тепер їй, напевне, важко зайти в кімнату, бо там нема дідуса. Стоїть і плаче.

Діти розгублено зирнулися.

— Треба що-небудь зробити.

— Що ж зробиш?

— Не можна ж так.

Всі почували, що так не можна, і сиділи безпорадні, пригнічені.

— Куди вона подінеться?

— Хазяїн сказав, що поки не знайдеться новий пожилець, вона може залишитися в квартирі. А охочі на цю діру не швидко знайдуться. Це ж найгірша кімната з усіх.

— Ну й що ж, вона може там жити? А що вона їстиме?

Діти знов замовкли.

Раптом устав Вітек, який звичайно був наймовчазливіший від усіх.

— А я вам щось скажу. Артіль зростає, так?

— Ну й що ж із того?

— А тут стає все тісніше. Ганка повертається з фабрики ледве жива, а ми тут галасуємо, Ігнасеві заважаємо, займаємо весь стіл. Їм стільки турбот з нами...

— І зовсім немає турбот,— перебила Зося.

— Не базікай! Моя мама вчора казала, що не розуміє, як це Ганка може терпіти такий вічний гамір у хаті. Так от, чи не можна влаштувати так: будемо працювати в Геленки. А за те, що вона дасть нам приміщення, будемо віддавати їй частину заробітку.

— Дуже його в тебе багато!

— Багато не багато, але не всім з нас справді так уже потрібен цей заробіток. Генек, наприклад. У вас є квартира, батько одержує платню, а ти заробляєш на всякі дрібниці. Коли ти будеш одержувати трохи менше, нічого страшного не трапиться.

— Я теж...— пробурмотіла соромливо Стефця.

— Ну, от бачите! Як-небудь це можна влаштувати. А садівник обіцяв нам теж заробіток навесні. Значить, вирішуємо: наша артіль бере Геленку на своє утримання. Згода?

— Булочниця теж допоможе. Що для неї значить дати щодня шматок хліба?

— У нас теж іноді що-небудь можна буде...

- Всі допоможемо!
Обличчя проясніли.
- Не дамо Геленці старцювати! Як-небудь зробимо.
- Зосю, збігай по Геленку. Скажемо їй!
- Якось весело стало в кімнатці. Не було більше турбот про Геленку, про її долю.
- А впраємось ми? — висловив сумнів Генек.
- Звичайно. Хіба нас мало? Ціла купа!
- Дивіться, як добре вийшло з цією артиллою! Коли б не це, кожен робив би поодинці, ну й що толку?
- Нічим би не допомогли ні Геленці, ні самим собі!
- Звичайно, колектив — не одна людина!
- Мій тато завжди так каже. Тому він і в спілку записався. Всі робітники там, на його фабриці, у спілці. Щоб усі разом, спільно...
- Заплакана Геленка з'явилася в дверях. Але Зося, очевидно, вже розтлумачила їй, в чому річ: бліда усмішка з'явилася на губках дівчинки.
- Не реви, Гелько. Ти тепер дочка артилі!
- Опікунів у тебе — до чорта і ще трішки,— заявив Генек.
- Ну от і добре! На зароблені сьогодні гроші купимо гасу і вже з завтрашнього дня переносимо майстерню до Геленки!
- Веселий галас долинав з кімнатки на сходи. Дружина слюсаря і покоївка лікаря зупинились на площадці і прислухались. Вони вже знали, в чому річ. У домі всяка новина ширилася з блискавичною швидкістю.
- Дивіться, Іоасю, що малюки вигадали!
- Пустуни, пустуни, а непогані, виявляється, дітлахи. Правда?
- Я думаю, і дорослі пожильці допоможуть.
- Напевне. Всі — так усі. Щоб нам перед дітьми не було соромно!
- Отже, доля Геленки була вирішена. Піклування про неї взяли на себе «артільна» групка дітей і весь будинок.

ХІІІ. Лист

Цієї зими було стільки всяких турбот і роботи, що навіть весні діти чекали не з таким нетерпінням, як

звичайно. Але одного разу Адасть, задихавшись, прибіг нагору.

— Бузок, бузок!

— Що бузок?

— На бузку бруньки, чуєш? На нашому бузку!

Зося побігла вниз так швидко, що Адасть ледве міг встигнути за нею. Захлюпотіла, розбризкалася з-під ніг весняна грязюка.

Нещасний, засохлий куц бузку вирішив, очевидно, віддячити дітям. Бурі гілки на ньому були вкриті бруньками, великими блискучими зеленими бруньками.

— Отут зараз будуть листочки...

— Ще не зараз. Бруньки не такі великі!

— Великі! Ти б хотіла, щоб були такі, як на каштані?

Зося розсміялась і ніжно погладила рукою кривий стовбур бузкового куца.

— Любий!

— А пам'ятаєш, як з нас сміялись?

— А все-таки допомогли нам. І тепер уже все не так, як було.

Справді, все було зовсім інакше. Адже між тим днем, коли Зося й Адасть вирішили потурбуватись про бузок, і цим ранком, що вже пахнув весною, трапила-ся така важлива подія, як заснування «артілі». І це зовсім змінило життя всього будинку чи певніше всіх дітей в будинку.

— Ну, значить, скоро весна.

— За тиждень?

— Не знаю. Буває так, що стає тепло, а потім знов піде сніг і вдарить мороз.

— А тепер так не буде,— заявив рішуче Адасть.

— Тому що ти не хочеш?

— Ні. А тому, що пахне справжньою весною.

Пахло, справді, найбільше смітником і кухонними покидьками, а крізь них дійсно пробивалися інші пахощі, пахощі чогось свіжого, молодого. Може, це був сніг, який танув уже по-справжньому, а може, й справді весна?

— Я піду по Геленку і покажу їй, щоб вона перша побачила. Тільки, Зося, він справді зацвіте?

— Напевне зацвіте. Треба його обкопати і ще раз полити.

— Знову цією гноївкою?

— Знову.

Адась зморщив носик і пішов по Геленку. А потім чутка про бруньки на бузку поширилася всюди, і щохвилини вниз збігав хто-небудь з дітей глянути на кущ.

— Вранці, коли ми дивилися, вони були менші,— серйозно говорив Адась.

— Іди ти, дурнику! За кілька годин вони вирости, чи що?

— Ну да, вирости. А чого ж на тій фуксії, що подарували Ганці, квітка розпустилася за одну ніч?

Щодня набрякали бруньки — і не тільки на бузку.

Всюди, де росло яке-небудь деревце або миршавий кущик, видно вже було провісників зелені. Навіть біля стін у дворі теж почало пробиватися зелене пір'ячко нової молодогої травички.

І саме в той час, коли Генек перестав працювати в «артілі», бо «весною неможливо нічого робити», сталися дві події.

Першу передбачали й чекали: монастирський садівник звернувся до «артілі». Садівник був уже старий, а монастирський сад великий, і старому важко було з ним упоратись. «Артіль» повинна була допомогти. Це було куди веселіше, ніж пришивати гудзики. Діти згрібали граблями гниле листя, вирівнювали стежки, копали грядки і клумби, підпушували на них землю, перемішували добрива. Старий садівник ходив, наглядав, казав, що й як треба робити, і бурчав.

Оце й була перша подія. А друга була зовсім несподівана.

Прийшов лист. Лист був адресований Ганці. Ганка пізно поверталася з фабрики, і лист лежав на столі кілька довгих годин. Адась оглядав його з усіх боків.

— Звідки він може бути?

— Прийде Ганка і прочитає.

— А не можна зараз?

— Ні. Адже він адресований Ганці.

Адась зітхав і ходив круг столу. На самій середині столу лежав білий пухкий чотирикутний конверт, на якому великими літерами була написана адреса. Вгорі — прізвище, нижче — назва міста, вулиці, номер будинку.

Коли залунали, нарешті, Ганчині кроки, Адасть вибіг за двері, на сходи.

— Швидше йди, швидше! Лист!

— Який лист?

— Тобі! Листоноша приніс! Я поклав на стіл, він там лежить! І ми не знаємо, від кого!

— Зараз, зараз побачимо! Дай мені передихнути.

Ганка взяла в руки конверт і довго розглядала його. Лист у кімнатці на горищі не був частим явищем. Здається, навіть взагалі з дня смерті матері вони не одержали жодного листа. Ганка обережно розірвала конверт, витягла аркуш паперу.

— «Люба Ганнусю і любі дітки!»

— Читай вголос, вголос!

— «Люба Ганнусю і любі дітки!»

— А від кого лист?

— Чекай, я ж повинна прочитати!

— Ну читай!

— «Люба Ганнусю і любі дітки! Пишу вам ці кілька слів, бо всяко буває в житті і доля людська ходить різними шляхами».

— Що ходить різними шляхами?

— Доля... Не заважай!

— «От і я зараз, на старості, дочекалася. Живу на селі з сином і хазяйную потрошку. Бо я повинна ще вас повідомити, що не знаю чому — чи то від цієї радості, чи то від турбот про мене, але сталося так, що ноги мої видужали і після стількох років я можу ходити, тільки трохи ще спираюсь на паличку. І от я собі думаю: хай Адасть і Зося, адже їм завжди так хотілося подивитися на село, приїдуть на свята до нас. Двадцять злотих на дорогу посилаю, бо знаю, що у вас грошей не вистачає і що, напевне, вам так само тяжко живеться, як і тоді, коли ви потурбувалися про мене, стару, і ділилися зі мною останнім шматком. Любі дітки, ніколи я цього не забуду, і дуже хотілося б, щоб Адасть і Зося приїхали, адже їм так хотілося бачити село. А весна вже починається, і в нас тут дуже добре, і я думаю, що вам схочеться приїхати. Тебе, Ганнусю, я не запрошую, знаю, що ти ходиш на фабрику і не можеш виїхати, а діти хай приїдуть. Не бійся, Ганнусю, це не так далеко, і їм тут буде добре.

Хоч розкошів ніяких не буде, самі знаєте, що ніде легко не живеється. Але повітря й сонечка буде досить, а ми радо поділимося всім, що в нас є».

— І все?

— І ще написано, як треба їхати, щоб вам не заблудити.

— А від кого це?

— Ой, який ти дурний! — розсердилась, нарешті, Зося.— Від кого це може бути? Від бабусі Калиновської!

— Правда, від бабусі Калиновської! — засоромився Адаь.

Але ж те, що було написано в листі, було таке прекрасне й несподіване, що це могла б написати і добра казкова фея, яка виконує бажання дітей.

— А де ж гроші, про які вона пише?

Ганка уважно оглянула конверт.

— Немає. Напевне, вона їх надіслала переказом. Прийдуть, значить, завтра. Пам'ятаєш, коли дядько прислав гроші, вони завжди йшли довше, ніж лист.

— Ну, як же бути?

Ганка, розмірковуючи, опустила руку з листом на коліна.

— Як бути? Поїдете!

— А хто буде їсти варити?

— Ми з Ігнасем якось самі впраємось.

— То Ігнась не поїде?

— Адже бабуся Калиновська його не запрошує. Надто багато вас було б, ціла трійка.

— І потім Ігнась був уже на селі, на велосипеді.

— А тепер у нього нема велосипеда.

— Нічого не зробиш. Ігнасеві, в усякому разі, легше буде кудись вибратись, коли він схоче. А з вами — важче. То вже треба їхати, коли трапляється нагода. І бабуся Калиновська справді зрадіє.

Адаь з цього дня ходив сам не свій. На село! Як там, у цьому селі? Він мучив Зосю запитаннями.

— А водопровід там є?

— Нема.

— А ми там побачимо справжнього лелеку?

— Може й побачимо. Адже весна, і вони, напевне, прилетіли.

— А що там ще буде?

— Побачиш... Недовго вже залишилось чекати: всього три дні.

— Краще було б лягти спати і прокинутись, коли скінчаться ці три дні.

Але три дні минули швидко. Тремтячи від хвилювання, їхали Адасть з Зосою на вокзал. Проводжали їх Ганка й Ігнась.

— Тільки будьте обережні! Я попрошу кондуктора, і він вам скаже, де сходити. І не виглядайте у вікно, а то може що-небудь влетіти в око. І не загубіть хусток і грошей. І кланяйтесь бабусі Калиновській.

Пара шипіла. Поїзд загудів. Адасть сидів, уткнувшись носом у шибку.

— Дивись, дивись, які маленькі хатки!

— О, вода! А над водою — міст!

— Ой-ой, які тут дерева! Це ліс!

— Зося, Зося, глянь яка маленька корова! Багато багато маленьких корів.

— Вона не маленька, Адасю. Корови пасуться далеко, і тому так здається.

— Зося, Зося, тут зараз станція! Це вже наша станція?

— Ще ні. Ганка повиписувала мені всі станції. Ще три.

Зелені луки, вузьенькі річки, сизі ліси миготіли за вікнами. Діти проїздили крізь незнайомий світ, де не було фабричних димарів, кам'яних будинків і вулиць, не було нічого з того, що вони звикли бачити все життя.

Паровоз засвистів. Зося схопилася з лави.

— Це вже, напевне, наша станція!

Цієї хвилини ввійшов кондуктор.

— Тут вам сходити, панночко.

Він був такий люб'язний, що допоміг зняти з полиці клумачка. Діти зійшли.

В обличчя війнуло теплим, весняним повітрям. Десь тут, мало не над самим будинком невеличкої станції, високо в блакитному небі виспівував жайворонок.

— Ходім, Адасю, ходім! Потім усе роздивимось.

До них підійшов кирпатий хлопець з батогом у руці.

— Ви до нас приїхали?

— До вас?

— Ну, до Калиновських.

— Так, це ми.

— Ну, то ходімо.

XIV. Підвода чекає

Діти пішли за підлітком. За станцією стояв візок, в який була запряжена невеличка кудлата конячинка.

— Це ваша конячка?

— Наша. Ну, сідайте.

Адась благально глянув на Зося.

— Я на козла, добре?

— Сідай, сідай! Тільки обережно, щоб під колесо не звалився.

Козла — це був просто старий мішок, набитий соломою, яка вилазила з дірок, колюча й гостра. Адась умотився на мішку, і хлопець цмокнув на коня. Кінь рушив. Візок почав підскакувати по вибоїстій дорозі. Незабаром вони звернули в сосновий ліс. Як дивно було тут навкруги, зовсім інакше, ніж у місті! Широка зелена просторинь, і ліс за нею — там були високі сосни й пахло травами й живицею. Ген-ген угорі над полем кружляв жайворон, виспівуючи свою пісеньку. Повітря було чисте, без диму, без запаху бензину. Зосі од цього повітря навіть трохн паморочилася голова.

А потім ще треба було переїздити поромом через річку — і Зося дуже злякалась, що пором перекинеться і віз, конячка й вони всі впадуть у воду, глибоку й шумливу. Але все обійшлося щасливо. Вони переїхали на той берег, і хлопець показав батіжком на пагорок.

— От ми вже й удома. Там, скраю біля тих дерев, наша хата. Вже там, певно, бабуся виглядають нас. Вони все боялися, щоб ви станції не проїхали.

Село було зовсім невеличке. Обабіч дороги тяглися низенькі хати, вкриті поруділою кошлатою соломою.

— Он-он, дивіться, бабуня дріботять назустріч.

Зося й Адась поцілували зморщену руку старої. Бабуня Калиновська ріжком хустки витирала сльози.

Син пані Калиновської весело привітав дітей. Він був худий, високий, і дітям здалося, що він уже зовсім старий. На засмаглому обличчі його було багато зморщок. Він був дуже схожий на матір.

Гостей хутко покладали спати, бо після довгої подорожі очі в них ніби злипалися самі і вони майже не розуміли того, що їм кажуть. Але Зося у напівсні довго ще чула, як пореається на подвір'ї господар, як риплять

двері невеличкого хлівця, як Франек — онук Калиновської, котрий їх привіз, рубає січку в повітці.

Настав ранок. Він почався золотим промінням сонця на сосновій підлозі й туркотінням голубів у голубнику під стріхою. Франек показав їм пташине гніздечко в кущах, а потім вони ловили рибу вудкою. Правда, спіймати не пощастило нічого, але сидіти в очеретах над блискучими від сонця хвильками було чудово. Тут усе було чудове — білі проліски серед торішнього листя, і золотий куросліп над струмком, і котики на вербах, які вже почали викидати листя. А ще був справжнісінький лелека, якого вони бачили досі лише на малянку. Він сидів на клуні в Калиновських.

Зося й Адасть хутко познайомилися з усіма сільськими дітьми. Вони були інші, ніж ті діти, яких вони знали досі.

Уся дівтора бігала босоніж, хоч ще було досить холодно, особливо вранці та ввечері. Багато з них взагалі не мали ніякого взуття. Спали вони на мішках або голій соломі — і всі працювали, навіть такі малі, як Адасть: допомагали в полі, пасли корови, гуси, пололи грядки на городі.

Так, на селі було дуже гарно, але Зося хутко переконалася, що жити тут зовсім не легше, ніж у них у місті. І в Калиновських хата теж була маленька. Розбита шибка у вікні була заклеєна папером, а хліб, який пекла бабуня Калиновська, був темний і з остюками. Але Зося бачила, що старенька задоволена.

— Аякже, моя дитино, — адже син мій рідний, і внучок теж — певно, що вкупі краще, ніж самій. Та й я, хоч і стара вже, допомогти щось можу, бо невістка вмерла, а їм важко без хазяйки, певно, що важко. Але що вам про це думати, ви собі грійтесь на сонечку, бігайте, щоб пам'ятали, як воно є на селі.

Дні минали хутко. Адасть засмаг на весняному сонечку, щічки його порожевіли. Він пас корів разом з сільськими дітьми, навчився сільських пісеньок і співав їх кумедним тоненьким голоском.

Все було для нього нове — і жаби в річці, і лелека, який поважно походжав на довгих ногах на березі, і черепашки в білому піску над річкою. Це був новий, інший світ, зовсім не схожий на те, що вони знали.

XV. Повернення

Коли Зося й Адасть повернулися з села, місто здалося їм на диво сірим і похмурим.

— Ой, поглянь, Зося, який двір! Раніше він мені здавався зовсім іншим.

— Раніше... Адже раніше ми не знали, як хороше на селі.

Справді, двір був сірий і похмурий. У промінні весняного сонця він здавався ще бруднішим і сумнішим, ніж був насправді. Облуплені стіни рябіли, наче поточені хробаками. Ще дужче чути було кухонні пахощі, що долинали з розчинених дверей. Вони увійшли в темні сени. На них війнуло вогкістю і холодом.

Мовчки підіймалися діти нагору по рипучих східцях. Ганки ще не було вдома. Їм відчинив зрадлий Ігнась.

— Уже приїхали? Чому ж ви не писали? Я б виїшов на вокзал.

— Ми хотіли зробити вам сюрприз,— відповіла Зося, оглядаючись у кімнаті, немов опинилась тут уперше.

— Як тут все змінилось! — здивовано зауважив Адасть.

Але насправді нічого не змінилось. Це була та сама маленька кімнатка на горищі, в якій вони жили стільки років. Невеличке віконце, що виходило в двір, пропускало мало світла.

Підлога подекуди трохи прогнила. Стіни були брудні, в плямах.

— Як тут сумно! — сказала Зося.

Так, тепер все їм тут здавалося сумним. Адже вони побачили, що може бути інакше: що теплий вітерець може віяти над зеленими полями, що може дзюрчати й хлюпотіти прозора вода річки, що в садочку під вікнами можуть пробиватися з землі червоні пагініці півоній і листочки нагідок.

— Ух, які пишні пани знайшлися! — сміявся з них Ігнась.— Поїхали на три тижні, і вже їм все не подобається.

— Зовсім ні, Ігнасю,— пояснила йому Зося.— Тільки ми одвикли: там усе зовсім по-іншому.

— Ну, потім розкажете про це. Зараз я вам скип'ячу чаю. Ви, напевне, зголодніли. Побіжу зараз по хліб, вдома нічого немає.

— Не треба ходити. Ми привезли дещо від Калиновських.

Зося розв'язала вузлик і поклала на столі круглий буханець чорного хліба, білий сир, фаянсове горнятко, повне жовтого масла, і пиріг, останній святковий пиріг. Якого бабуся Калиновська приховала на дорогу дітям.

— А там ще що в тебе?

— Це для Ганки! Бабуся Калиновська сама ткала. Це покривало на ліжку, а можна й на стіл. Воно лягне. Ігнася не дуже цікавила гарна тканина.

Його більше цікавив хліб, величезний шматок якого він одрізав собі й намазав свіженьким маслом.

— Чудово! То це ви там увесь час об'їдалися такими смачними речами?

Зосі стало соромно.

Йй не хотілося пояснювати братові, що це масло бабуня Калиновська збирала для них на подарунок зо два тижні, бо самі вони їли його лише на великі свята. А борошно для хліба бабуня просівала, щоб не було в ньому остюків та полови.

Але ж весь цей час вони були на селі, бігали по луках, в той час, як Ігнась із Ганкою жили, як завжди, і клопоталися вічно про ті самі нестатки.

— На вакації ти повинен туди поїхати. Бабуся Калиновська сказала, що завжди буде рада, коли хто-небудь з нас приїде.

— Ну, до вакацій далеко! Може, мені пощастить потрапити в шкільну колонію.

На хвилину вони замовкли, уминаючи хліб з маслом і сиром. Але Зося все оглядалася навколо, і якась думка не давала їй всидіти спокійно.

— Ти не смійся, Ігнасю, але тут справді дуже негарно. Чи не можна б це якось влаштувати?

— Ну, що ти влаштуєш? Переїдеш у палац?

— Навіщо в палац? Можна й тут влаштувати якось інакше...

Ігнась сам був не дуже винахідливий, але коли хто-небудь подавав йому ідею, він радо хапався за неї. Майструвати він любив, і робота горіла в його руках...

— А знаєш, мабуть, воно й справді можна. Тільки що і як?

В цю мить залунали кроки по сходах. То поверталася Ганка. Привітання і розповіді про те, як було в Кали-

новських, перервали мало не на весь вечір розмову про оновлення кімнати. Та кінець кінцем дійшли й до цього. Ганка охоче згодилась.

— Тільки ж ви знаєте, що мені зовсім ніколи. Робіть самі, що хочете. За той час, що вас не було, я заощадила трохи грошей і дам їх вам.

Зося кинулася сестрі на шию.

— Дорога моя, золота, нам зовсім небагато треба! Побачиш, як ми придумаємо, влаштуємо!

-- Добре, добре, тільки не задуши мене,— сміялася Ганка.— Ну, а тепер спати, бо в Адася зовсім очі злипаються.

Вони лягли. Зося довго не могла заснути. Обмірковувала, зважувала, що зробити, щоб їх кімнатка мала якийсь інший вигляд.

Вранці вона швидко схопилась на ноги, але все одно довелося чекати, доки повернувся Ігнась із школи. Тільки тоді можна було почати нараду й підрахувати, що можна зробити на ті гроші, які дала їм Ганка.

Кілька днів підряд діти працювали з величезним завзяттям. Виявилося, що це не так легко, як їм здавалось.

Зося зовсім стерла собі коліна, поки їй пощастило пофарбувати світлою фарбою підлогу. Зате кімната мала зовсім інший вигляд. Ігнась побілів стіни вапном. Це не було так гарно, як фарба, що нею фарбують стіни малярі, але все-таки стало чисто й біло, а більше нічого їй не треба.

Вони вимили шибки, пофарбували віконні рами. Зося накрила стіл лляною тканиною, привезеною від Калиновської, а Ігнась роздобув десь глиняне горнятко і поставив на стіл букет пролісків, по які ходив далеко за місто.

— Ну, от бачиш, не треба зовсім ніяких палаців, адже тепер тут чудово!

В усьому будинку знали про нові події в кімнатці на горіщі. Першою прибігла Геленка і, розкривши від подиву рота, зупинилась на порозі.

— Ой, як тут гарно!

За Геленкою прийшли інші. Всім одразу впало в око, що підлога шойно пофарбована.

— Силу-силенну грошей це вам, напевне, коштувало! — зітхнув рудий Вітек.

— Коштувати — коштувало. Зате немарно витратили ці кілька злотих.

І знов усі дивувались, похитували головами, заглядали в усі кутки.

— Ой-ой-ой! Тепер страшно буде сюди приходити. Коли б чого не забруднити,— пожартував Генек, двірників син.

— Я тобі дам бруднити! Тепер тут завжди буде лад,— похвастала Зося.

І справді, тепер легше було підтримувати лад у кімнаті. Раніше розпач брав, коли глянеш, бувало, на підлогу; не хотілося протирати шибок, бо все одно вони залишалися в брудних, облізлих рамах. А тепер кімнатка сяяла і виблискувала. Щоразу, коли Ганка поверталася з фабрики, вона вже в дверях посміхалась: так тут було затишно й мило.

Булочниця Матильда, незважаючи на свою огрядність, піднялася по сходах і дивувалася всьому, що встигли зробити діти. Потім повернулась до себе вниз і незабаром прислала з Іоасею, лікаревою покоївкою, гарну вишивану скатертину на комод і картину на стіну. Ігнась обережно вбив цвяшок в саму середину стіни і повісив картину. Відійшов на кілька кроків і помилювався наслідком своєї праці.

— Гляньте, хіба не гарно?

Справді, було гарно. На картині були намальовані білі берези на пагорку.

— Це нам нагадуватиме село,— зраділа Зося.— Ада-сю, ті берізки біля горбочка, де ми шукали скарб, адже зовсім такі, як ці, правда?

— Може,— зітхнув Адаць.

Він згадав запашне тепле повітря, що струмувало над полями, підбіг до вікна і широко розчинив його.

— Як тут зовсім інакше пахне!

— А тобі хотілося б, щоб пахло, як на селі. Нічого не зробиш: цього не буде, цього не зміниш ніяким лаком і ніякою фарбою.

— Ну-ну, годі! І так тепер все зовсім по-іншому.

Вони тільки тепер відчули й зрозуміли; інакше живеться в кімнатці, що так покращала. Якоюсь легше було Ігнасеві готувати уроки, коли перед очима не стирчали у нього облуплені, брудні стіни. Зосі веселіше було ва-

рити обід, коли вона бачила, як змінилася кімната завдяки їх власній праці.

Але більше за всіх пишався Адаць. Він запрошував по черзі всіх поглянути на їх кімнатку. Одного разу йому пощастило навіть зтягти сюди самого двірника.

— Правда, у нас тепер гарно? — запитав він з гордістю.

Двірник похитував головою і дивувався так само, як і всі.

XVI. Іменини

— Яке завтра число? — запитав Ігнаць, заклопотаний думкою про майбутню шкільну екскурсію.

Ганка підвела голову від шитва й глянула на календар. Але не відповіла.

— Що з тобою?

— Нічого... Завтра мамині іменини.

У кімнаті настало мовчання. Раніше, коли мати була жива, якось не думалось про її іменини. Але тепер, коли її вже не було з ними, здалось надзвичайно важливим, що завтра якраз її іменини.

Ганка взяла в руки фотокартку матері, ту саму, перед якою колись сама собі давала урочисту обітницю, що не віддасть братів і сестру в чужі руки, що все зробить, аби забезпечити їх. З фотокартки дивились добрі, розумні очі матері на худенькому, зів'ялому обличчі.

У Ганки заблищали на очах сльози. Як це було давно! Страшенно давно! А не минуло ж і року з того дня, коли вони йшли за труною.

— А пам'ятаєш, ще давно-давно у нас на іменини були гості, і дядько прислав мамі тоді шарф. Пам'ятаєш?

— Який шарф? — зацікавився Адаць.

— Ти, Адацю, не пам'ятаєш. Ти був тоді зовсім маленький... А може, тебе навіть ще й зовсім не було... — пригадувала Ганка. — Тоді тато запросив гостей, а дядько прислав подарунок — шовковий шарф.

Вона обірвала. Йї пригадалось, яка весела, радісна була тоді мати, який молодий вигляд вона мала. Правда, це було ще до батькової смерті — найтяжчого періоду в їхньому житті, який залишив стільки зморщок на обличчі матері.

— Знаєш що, Ганко? — заговорила нерішуче Зося.

— Що?

Але Зося замовкла. Так тяжко було висловити те, що вона почувала, що почували вони всі троє.

На сходах залунали голоси.

— Скільки у мене турбот з цим Генеком, дорога моя, витримати неможливо! Такий неслухняний хлопчисько, просто лихо. Якщо так піде далі...

Це двірничиха мила сходи і, користуючись із нагоди, розмовляла з однією квартиранткою. Вона, як завжди, скаржилась на свого пестуна-сина. Але в кімнатці на горіщі всім одночасно подумалось те ж саме:

«А на нас навіть сердитись нікому. Ми вже не počуємо маминого голосу, хоча б суворого, докірливого».

Мати ніколи не сварилась на них. Одним словом, однією усмішкою вона вмiла залагодити всі сварки й суперечки. Коли вона була жива, вони цього якось не помічали. Тільки тепер зрозуміли, якою була їх тиха, зморена працею мати, що любила їх усім серцем.

Вони не розмовляли про це. Надто було тяжко. Але кожен думав про це не раз, крім Адася,— він був ще надто малий, щоб багато пам'ятати і розуміти.

Найболючіші докори сумління відчував Ігнась. Він згадував стільки поганих вчинків, про які жалкував та яких уже не можна було виправити. Він пригадав, як заходив у кімнату в брудних чоботях і на чисто вимитій мамою підлозі залишалися чорні сліди. Як грубо відповідав, коли мати сердилась, що він не приходив із школи відразу додому. Як лазив по парканах і рвав одержу, а матері доводилося потім пізно вночі сидіти при чадній лампочці і латати, хоч у неї були слабi очі, а доводилося вставати дуже рано, щоб бігти на фабрику. Мов живі, стояли перед ним тепер добрі сірі материні очі, червоні від напруження.

«Як я міг! Як міг! — повторював він у думці.— Коли б знати, коли б можна було почати все ще раз спочатку!» Коли б смерть матері була тільки жахливим, тяжким сном, він зовсім інакше поведився б, прокинувшись.

Але це не був сон, і той час неможливо повернути. Всі провини його перед матір'ю залишилися неспокутуваними, і важко про них забути.

— Що ми влаштуємо мамі на іменини? — безтурботно запитав Адася, якому надокучило довге серйозне мовчання сестер і брата.

Справді, можна чим-небудь відзначити день іменин матері. Як це нікому ні разу не спало на думку, коли мама була ще жива, коли можна було прийти привітати, принести подарунок на знак любові й турботи.

— Підемо на кладовище,— тихо проговорила Ганка.

— Я зайду тоді до нашого садівника! — з запалом скрикнула Зося.— Він обіцяв мені колись, що, як зацвітуть нарциси, дасть мені. А вони вже цвітуть.

Мовчки лягали вони спати, захоплені єдиною думкою — думкою про матір. Лампа згасла.

— Адасю, ти пам'ятаєш ту казку про матір, яка шукала свою дитину?

— Так.

— Це ти з книжки Андерсена ², правда?—пригадала Ганка.

І виявилось, що всі вони знають казку про те, як померла дитина і мати пішла вимолювати її у смерті. І віддала своє прекрасне волосся, і віддала очі, щоб тільки дістати назад свою дитину. Якось зовсім по-іншому розуміли тепер вони цю казку. Вони розуміли, що в ній говориться про кожну матір. Її автор хотів сказати, що мати готова для своєї дитини на найбільші жертви, на найбільші страждання.

— Яка сумна казка! — промовив сонним голосом Адаць. А за хвилину вони почули його глибокий рівний подих. Він спав.

— А знаєш...— заговорила знову Зося.

Ігнась запротестував:

— Давайте спати. Завтра треба рано вставати.

Обидві сестри знали, що Ігнасеві зовсім не так уже хочеться спати, але він не хоче, щоб вони говорили про маму. Це надто хвилювало його, а він соромився сліз, що підступали до очей, хоч у темряві ніхто їх не міг бачити.

І вони всі лежали тихо, поки заснули.

Вранці перша схопилася Зося.

— Вставайте! Гляньте, яка чудова погода!

Справді, небо було блакитне, без єдиної хмаринки, і теплий вітер грався білою завіскою. У таку годину легко вставати, швидше минає сонливість.

— Швидше, швидше! Дорогою ми ще зайдемо до садівника.

Адаць радів, що вони поїдуть трамваєм. До кладови-

ща було далеко, і хоча старші діти з охотою пройшлися б, заради Адася доводилося їхати трамваєм. А поїздка трамваєм була для Адася великою подією, незважаючи на те, що він уже одного разу їздив залізницею до бабусі Калиновської.

Садівник дав Зосі великий букет нарцисів, а коли дізнався, в чому річ, викопав кілька кущиків квітучих братків і дав дівчинці.

— Нарциси зав'януть, а братки ще цвістимуть,— сказав він.— Тільки як ви їх посадите?

— Посадимо, посадимо! — запевнила Зося.— Адже ми бачили, як ви це робите.

— Зовсім не однаково — бачити чи самому зробити. Треба саджати не надто глибоко, але так, щоб усі корінці були вкриті землею. Ямку викопати як слід, а не аби-як,— повчав садівник.

Все це Зося давно вже знала. Вона чемно подякувала і побігла.

— А тепер — на трамвай!

Над огорожею кладовища звисали віти, вкриті молодими листочками. На всипаних піском алейках не було майже нікого. На могилах цвіли проліски, братки, нарциси.

— Як тут добре! А он там пташка співає. Чуєте?

— Напевне, у неї там гніздечко.

— Гніздечко? На кладовищі?

— А чому ж ні? Тут тихо, спокійно, їй добре. Чуєш, як виспіває?

Пташка заливалась веселим щебетанням. Тихо шелестіло листя на березах. Діти розмовляли пошепки, тут було якось так урочисто. Мамина могила була далеко, у відлеглій частині кладовища, за алеями, вздовж яких височіли пам'ятники з мармуру і пісковика. Вони довго блукали, бо всі ділянки були схожі одна на одну. Нарешті дійшли.

Мамина могила стояла самотня й занедбана серед інших могил. Вони тут не були від самого похорону Геленчиного дідуся. Якось не було часу, і вони не подумали про це. Їх прикро вразив вигляд жовтої глини, на якій лежало поруділе ялинове гілля.

— На тих могилах стільки квітів! — сказав Адася. Дівчатка відчули в цьому докір. Так, вони були вин-

ні. Забули про те, що треба було б з початку весни по-турбуватись як слід про мамину могилу.

— Це нічого, ми зараз все влаштуємо,— заметушився Ігнась, помітивши, як здригнулися губи у Ганки.— Давай, Зохо, твої квіти.

Вони викопали рядочком кілька ямок, посадили кушчики братків. Ніжні оксамитні пелюстки заголубіли на жовтій глині.

— Вони дивляться, як оченята,— зауважив Адась, і Зосі відразу пригадалася та казка, про яку вони говорили вчора ввечері.

— Он на тому кущику квіти блідо-голубі, як мамині очі.

— Це наш подарунок мамі на іменини, правда? — радів Адась.

Так, Адась був ще малий. Він ледве пам'ятав маму, а батька зовсім не пам'ятав. Він не відчував свого сирітства так боляче, як вони. Незабаром він став розглядати квіти на сусідніх могилах, а потім, задерши голову вгору, почав стежити за дроздом на дереві.

А старші довго стояли мовчки над прикрашеною квітами могилою. Говорити не хотілося, але всі трое знали, що думають про одне: про маму, якої вже немає, про те, що могли ставитися до неї краще, коли вона була жива. Але цього вже не можна виправити, і вони ніколи вже не зможуть сказати мамі, як її люблять, які вдячні їй за все, що вона для них зробила, і як жалкують зараз багато-багато за чим.

— Треба частіше сюди приходити. Треба посадити який-небудь кущик або що інше, що зеленіло б цілий рік.

— Я спитаю садівника, він порадить.

Знов замовкли. До них підійшов Адась і почав докучати:

— Поїдемо! Я вже все тут бачив.

Зосі хотілося присоромити братика, але вона стрималась. Що він може розуміти? Надто він ще малий. Тільки коли підросте, зрозуміє, що мати любила його найбільше в світі і що ніколи-ніколи не буде нікого, хто любив би його так, як мати.

XVII. Шофер

Ігнась не поспішав. Він тихесенько йшов вулицею і думав про те, що сказав йому в школі Янек Рудавський. Справа, звичайно, стосувалася голубів. Голуби Янека були відомі в усій школі. Відомо було, що Янек більше ні про що не думає, крім своїх трубастих, турманів, поштових та як вони там ще називаються. Янек міг нагледіти собі голуба на іншому краю міста і, нагледівши, не заспокоювався, аж доки йому не щастило його придбати. Не раз він спізниювався до школи через те, що траплялося якесь лихо з голубами. Кожен, хто ходив до Янека у віддалену маленьку вуличку, знав, що його нема чого шукати вдома. Він стояв десь у дворі, задерши голову вгору, і стежив, як зграйка птахів лине у височині, виписуючи кола над будинками.

І от тепер цей Янек продає своїх голубів. Всіх. Куплених протягом кількох років, придбаних з величезними труднощами.

— Переїжджаємо. Там не можна тримати голубів. Будинок великий і дуже пристойний. Батько буде там двірником.

Янек розповідав усе це спокійно, але губи в нього тремтіли. Товариші слухали з подивом. Як це — Янек Рудавський без голубів? Це не вкладалося їм в голову.

— Вчора я вже майже всіх розпродав. Залишилася тільки пара павиних, тих, що тобі того разу так сподобались. Може, візьмеш?

— У мене нема грошей,— відповів Ігнась.

— Багато я не прошу. І повірю тобі в борг. Коли в тебе будуть гроші, віддаси, мені шкода продавати їх абикому.

Ігнасеві згадалося, як того разу, коли він був у гостях в Янека, голуб настовбурчившись ходив по краечку даху, розпустивши віялом хвіст, як кумедно він туркотів, як поглядав униз круглими смішними очима. Як добре було б мати парочку таких! Тільки де їх тримати? Двірник, напевне, не дозволить. І все одно,— треба ж щось заплатити за того голуба. А звідки взяти грошей? Що з того, що Янек готовий повірити в борг. Колись однаково ж доведеться платити.

Ігнась глибоко замислився і не дуже помічав, що діється навколо.

Раптом над самим вухом він почув якийсь окрик. Ревнув автомобіль, і хлопчик тільки тоді усвідомив, що цей гудок уже лунає не в перший раз. Він відскочив набік і злякався. Величезна темна автомашина, мало не зачепивши його плече, круто звернула вбік. Залунав гуркіт і дзвін.

— Шмаркачу, як ти ходиш! — гримнув шофер.

Тут тільки Ігнась зрозумів, що сталося. Він ішов не тією стороною, що треба, і ліз просто під автомашину. Водій звернув в останню хвилину, і машина налетіла на наріжний ліхтар; в'їхала на тротуар і зупинилась, стукнувшись у скляні двері крамниці. Весь тротуар був зашпаний скалками скла.

Відразу стали збігатися люди. З крамниці вибігла бліда, як полотно, жінка і почала грозити шоферові кулаками.

— Як ти їздиш? Гляньте, будь ласка, на тротуар заїхав! Усі шибки повибивав!

— І ще чіпляється до хлопчика!

— Щастя, що нікого не було на тротуарі! Убив би на місці!

— Вся вулиця їхня! Ім байдуже, як вони кого й переїдуть!

Людей збиралося дедалі більше. Шофер вийшов з пошкодженої автомашини і витирав обличчя рукавом. Скалки розбитого скла подряпали йому щоку. Вузенькою цівочкою текла кров.

— Коли ти сліпий, то йди старцювати, а не машиною керувати.

— Мало не переїхав хлопчика!

— Де поліція? Покликати поліцая, хай складе протокола!

— Треба провчити такого, хай знає, як треба їздити!

Переляканий Ігнась стояв позаду юрби. Ніхто не звертав на нього уваги. Розлючені жінки грозили шоферові кулаками.

— Відберуть шоферські права. Кінець бравій їзді! — промовив хтось.

— Адже хлопець сам під машину ліз,— намагався виправдатись шофер.

— Так, так, якраз! Скільки нас тут є, всі засвідчимо, як була справа! Хлопчисько тут ні при чому. Ішов собі як треба, а тут ні сигналу, нічого.

Ігнась не розумів, що діється. Адже все це неправда. Підійти й сказати, що винен він, а не шофер?

В цю хвилину він побачив синій мундир поліцейя, що наближався до нього, і злякався. Юрба захвилювалася. Люди почали підбігати до поліцейя. Про Ігнася всі забули.

«Піду додому»,— подумав хлопчик і нахилився, щоб підняти розсіпані книжки. Він оглянувся ще раз назад. Шофер стояв перед поліцейем. Червона смужка крові текла в нього по щоці. Поліцей записував щось у себе в книжці, а з юрби долітали безупинні вигуки й пояснення. Ігнась прискорив ходу. А що, коли його покличуть, почнуть розпитувати! Хто знає, може доведеться заплатити за шибки, за ліхтар, за пошкоджену автомашину,— де він візьме на все це гроші? Краще, мабуть, піти.

Спочатку він ішов звичайною ходою. Але чим далі відходив від місця події, тим дужче поспішав. Наприкінці просто біг... І так, задихавшись, втомлений, примчав додому.

— Що сталося? — запитала Зося.

Він сів за стіл і намагався їсти, але борщ не ліз йому в горло. Тільки тепер по-справжньому переживав те, що сталося. Величезне чорне крило автомашини було біля самого його носа. Адже, коли б шофер не звернув в останню хвилину, було б зовсім інше. Швидка допомога, лікарня, і хто знає, може, навіть і щось гірше.

А тепер Ігнась сидить собі спокійно вдома і обідає, а там шофера, напевне, поліцей одвів у тюрму. Адже всі люди свідчили проти нього, як це, зрештою, буває майже завжди в таких випадках на вулиці. Завжди винен шофер, велосипедист, вагоновод, а люди не замислюються над тим, чи не винен буває в такій пригоді сам перехожий.

Ігнась відклав ложку.

— Ти що, не будеш їсти?

— Не хочеться щось.

Він розгорнув зошит і почав готувати уроки. Але й це не йшло. Він не міг зосередити увагу: весь час поставало перед його очима бліде закривавлене обличчя шофера, обурена юрба, розбиті двері крамниці і поліцей, що старанно записував свідчення у величезну записну книжку.

Ігнась важко зітхнув. Що ж йому, власне, треба зробити? Можливо, і його там уже шукають? Але навряд чи знайдуть. Це було в чужому кварталі. Ніхто там його не знає. Скажуть, хлопчик — і все. Хіба мало хлоп'ят ходить по місту, коли кінчається навчання в школах! А коли б навіть і запитали, можна й не признатись. Ніхто там не звертав на нього особливої уваги: шофер був надто вражений тим, що сталося, перехожі цікавилися шофером і розбитим склом, а не ним, справжнім винуватцем аварії.

«Я можу спокійно взятись за уроки», — сказав сам собі хлопчик, але це якось не виходило. Обличчя шофера, брязкіт розбитих шибок — все було надто живе в пам'яті і настирливо лізло в голову, не даючи змоги думати про щось інше.

Зося й Адасть мало звертали уваги на брата. Але Ганка, повернувшись додому, відразу помітила, що з ним щось не гаразд.

— З тобою щось сталося?

Ігнась якусь хвилину вагався: сказати чи ні? Але його надто мучила ця подія. Він розповів.

Ганка схопилася із стільця.

— Ми повинні зараз же йти в поліцію. Розкажеш все, як було.

Ігнась зблід. В поліцію? Але Ганка мала рацію. Руки в нього злегка тремтіли, коли він знімав з вішалки кашкета.

— Нічого, не бійся. Кажи сміливо. Адже у того можуть відібрати шоферські права, посадити в тюрму.

Ішли мовчки. В Ігнася підламувались ноги. Хай би сталося щось — перешкодило б їм дійти до поліції. Краще б його вже переїхала автомашина.

— От тут, — спокійно промовила Ганка.

Вони зійшли. Ігнасеві в очах миготіли чорні тіні. Він навіть не помітив чергового поліцей.

— В якій справі?

Ганка штовхнула брата в бік, але Ігнась не міг видувшити з себе жодного слова. Вона заговорила замість нього:

— Ми з приводу нещасного випадку з автомашиною на Широкій вулиці. Брат хоче дати свідчення.

Черговий пильно глянув на хлопчика і дістав із шухляди чистий аркуш паперу. Записав ім'я, прізвище.

Ігнась опанував уже себе і тремтячим, але ясним голосом розповів усе. Як він думав про голубів і зовсім не дивився кругом. Як шофер давав гудки, як намагався його об'їхати. Перо бігало по папері, поліцай випитував подробиці. Потім подзвонив кудись телефоном.

— Правильно, все збігається. Шофер посвідчив те саме. Але свідки щось кажуть зовсім інше.

Ігнась повторив ще раз, як було все, як зібралися люди і кричали на шофера, хоч той був зовсім не винен.

Нарешті, поліцай сказав, що вони можуть іти. Напрочуд гарно й легко стало на душі в Ігнася. Яка розумниця ця Ганка! Адже, власне, треба було з самого початку так зробити. Підійти до того поліцає на вулиці і сказати, що шофер каже правду. І що винен він, Ігнась. Хоч, правду кажучи, винні голуби Янека Рудавського.

Через три дні до них прийшов шофер. Очевидно, в поліції йому дали адресу Ігнася. На щоці в нього було видно червону вузьку смужку — слід нещасливого випадку. Шофер подав Ігнасеві руку, як дорослій людині.

— Молодчина ти, хоч і не вмєш ходити по вулиці. У мене жінка, четверо дітей. Коли б ти не заявився, у мене б відібрали права, а тоді хоч з мосту та в воду! А так, неприємності, звичайно, будуть, та це вже не те. Молодчина!

Дуже славний був цей шофер. Він просидів досить довго. Розмовляв з дітьми. Розказував, як водити машину. А на прощання сказав Ігнасеві:

— Моя стоянка там, на Широкій. Коли схочеш покатись, приходь.

XVIII. Нова квартира

Уже давно ходили по всьому будинку ці чутки, але діти якомсь не звертали на них уваги. Ганка остовпіла, коли булочниця зупинила її на сходах.

— Ну як? Переїжджаєте, чи що?

Ганка не розуміла, в чому річ.

— Чому ми повинні переїжджати?

— Хіба ти не знаєш? Поверх надбудовують. Обидві ці кімнати під дахом будуть зносити.

— Зносити?

— А що ж ти думаєш? Як же їм інакше надбудовувати? Спитай двірника, він тобі скаже.

Ганка швидко збігла у двір. Двірник тільки кивнув головою.

— Аякже, надбудовують поверх. Хазяїн все збирався, все збирався, уже здавалося, що з цього нічого не вийде, та от і зібрався. Що йому ці дві кімнатки? Цілий поверх надбудовує. Кілька приміщень улаштує, відразу комірного побільшає.

— А ми? — глухо прошепотіла Ганка.

— Ну що ж, доведеться переїжджати. Поки час ще є, то я вам і не казав. Навіщо вас засмучувати? Я говорив з хазяїном, щоб як-небудь це улаштувати. Але жодного приміщення нема вільного. Доведеться вам пошукати. Вам і тій дівчинці.

— Геленці?

— Ну да, Геленкою її, здається, звать. Я тут нічого не можу зробити, — додав двірник, уперто дивлячись кудись убік, щоб не бачити, як жалібно здригаються губи Ганки, як тремтять у неї руки.

Вона повернулась і поволі пішла до себе нагору.

Тихо рипнули двері кімнатки. Їхньої кімнатки. Стільки часу вони тут жили, стільки пережили лихого й доброго... А тепер треба звідси виїздити.

Сестри і братів не було вдома. Зося пішла з Адасем гуляти. Ігнась побіг до якогось товариша. Ганка сіла біля столу і дивилася на чисто побілені стіни, на картинку з березами. Як це може бути, що скоро ця кімнатка вже не належатиме їм? Що доведеться покинути все це, залишити сусідів; з якими зійшлися так близько в хвилини горя і радощів? Не зустрінеш уже більше на сходах товстухи Матильди. Не задзвенить тоненький голос Іоасі, покоївки лікаря. Не залунають голоси знайомих дівчор.

Залунали швидкі кроки на сходах. Це повертались Адась і Зося.

— Ганко, яка гарна погода! Кажу тобі, в парку просто...

Зося обірвала потік своїх слів.

— Що сталось, Ганко?

— Нічого. Нам доведеться переїхати.

— Пе-ре-ї-ха-ти? — протяжно повторила здивована Зося.

— Я не переїду! — заявив Адась так категорично, що старша сестра посміхнулась.

— Нічого не вдієш, треба — то й треба. Завтра почну підшукувати нову квартиру.

Діти стояли, мов приголомшені. Вони так звикли до своєї маленької кімнатки. Їм ніколи й на думку не спадало, що доведеться коли-небудь її залишити.

На другий день з'явився двірник з запискою від хазяїна. Так, тепер уже не було сумнівів — треба підшукати нову квартиру.

— Тільки щоб така, як ця, — загадав Адаць.

Ганка почала довгі мандрівки. Це було не так легко. На воротах висіли записочки: «Здається кімната...» Вона підіймалась по сходах, оглядала. Здебільшого, проте, досить було зайти до двірника і запитати, яка платня. Сума була така велика, що Ганка відразу ж поверталась і виходила. І жодна з кімнаток, які вона оглядала, не була схожа на їх кімнатку на горищі. Все це були крихітні комірочки, майже зовсім темні, з вікном, що виходило на брудну дерев'яну галерею, з залізною пічечкою, на якій ніяк не звариш обіду, — похмурі, низенькі кімнатки. Ганка виходила з них остаточно пригнічена.

Щодня ходила вона на ці розшуки. Ігнась допомагав їй. І обоє помітили дивний факт: у своїх розшуках вони щораз більше віддалялись від великих широких вулиць і наближались до низеньких будиночків у передмістях. Там, у центрі міста, взагалі нічого було й питати. Квартири були дорогі, і їм навіть неохоче відповідали на запитання. Досі вони вважали, що живуть далеко від центру, тепер виявлялося, що доведеться, мабуть, перейти кудись далі.

Нарешті, одного разу Ігнась повернувся з переможним виглядом.

— Є, є! Знаєш, саме біля того будинку, де раніше жив Янек Рудавський!

— Під самим дахом, як тут? — з цікавістю допитався Адаць.

— Ну, коли тобі неодмінно хочеться, то можу сказати, що під самим дахом. Бо над нами немає більше ніяких квартир. Але не так, як тут, а зовсім низько, як у двірника.

— Як же це може бути — високо й низько, все відразу? — здивувався Адаць.

— А хіба я тобі сказав, що високо? Будинок одноповерховий.

— А-а... Ну, і як же там?

— Навіть красиво. Є садочок і неподалік така полянка. Трохи нагадує село.

Адась зітхнув.

— Але так, як тут, у нас уже не буде...

— Чому? — зауважила Ганка.— Там може бути теж зовсім непогано.

Але сказала це без усякого переконання. Вони так любили свою кімнатку на горищі, що ніхто з них не міг собі уявити, щоб можна було жити десь інде.

У них трохи покращав настрій, коли вони пішли всією сім'єю оглядати нову квартиру. Хазяйка, дружина мільяра Бугая, зустріла їх дуже приязно.

— Вже як-небудь ми тут зійдемося. Адже мій цілу зиму не працює. В кращі роки збудували собі будиночок, ну, от тепер і приробляємо. В садочку ви можете влаштувати собі грядки, але це на той рік, зараз уже пізно.

У Зосі засміялися очі, коли вона побачила в садку яблуньку і кущики півонії.

— Дивись, Адасю, півонії, як у Калиновських!

Вони повернулись додому трохи втішені і почали думати про переїзд. Та тільки тепер діти відчули, як вони звикли до цієї кімнатки, до цього будинку.

— А знаєш, Ганко, ми ж будемо сюди інколи приходити.

— Звичайно, будемо приходити. Хоча б подивитись, як цвіте наш бузок.

— Коли б не забули про нього діти, як ми виїдемо,— турбувалася Зося.

Кривий кущ бузку віддячив дітям за їхні турботи, як тільки міг. На кількох гілках розпустилися запашні квіти, і діти, що жили в будинку, стояли цілими годинами, милуючись на справу своїх рук.

— Ні, не забудуть! Всі так радіють, що він цвіте.

— Подумай, скільки змінилось за цей час. Бабуся Калиновська виїхала й одужала. Ми їздили на село,— перераховувала Зося, все більше дивуючись, скільки подій сталося в їхньому житті з літа.

І свідком всього цього була кімнатка на горищі. Коли настав час упорядковувати все, переглянути, що треба викинути, а що взяти з собою, діти весь час натрапляли на дрібниці, що викликали спогади.

— Дивіться, тут, у кутку, гудзик від жилетки! Це ще коли шили в нас.

— Ось у шухляді кольоровий папірець. Пам'ятаеш, Адасю, це, напевне, від тих парасольок для ялинки.

— Ігнасю, отут ще вапно, яким ти білив стіни.

І так одне за одним. Треба було це викидати, а шкода, бо їм здавалося, що вони викидають частку життя, яке пройшло в цій кімнатці.

— Ми ж не можемо забирати з собою всяке сміття, — заявила Ганка. Але й сама довго тримала в руках якусь чорну, засохлу стеблинку — напевне, від тих квітів, якими вони прикрасили портрет мами в день її іменин.

Та найгірше було, коли почалися розмови з сусідами. З Геленкою не доводилось прощатись — на новій квартирі у них була кімнатка й невеличка кухонька, і вони вирішили, що влаштуються там разом з Геленкою. Але інші... Навіть двірник, звичайно такий суворий, тепер запропонував їм допомогти перенести речі вниз та перевезти їх на нову квартиру. Булочниця Матильда зітхала так тяжко, наче пахкотів ковальський міх. Прийшов і батько Хаїмка й довго стояв у дверях.

— А звідти теж приносьте мені черевики, коли треба буде, — тихо сказав він. — Я вам полагоджу.

Іоася прибігла й подарувала Ганці свою шовкову блузку.

— Вона мені вже вузька, а тобі ще придасться, — сказала Іоася з сльозами на очах.

А найбільше від усіх — діти... Вони юрбилися біля дверей, заважали, плутались під ногами.

— Я до вас прибіжу в неділю, — обіцяв Генек. — Адже там у тебе, напевне, будуть голуби? — допитувався він у Ігнася.

— Не знаю, можливо, — відповів Ігнась, якому зараз було зовсім не до голубів.

— Сумно, як на похороні, — сказала Стефуня-лялюня й раптом розплакалась. А за нею й інші дівчатка.

Ні, зовсім невесело було покидати кімнатку на горіщі і всіх цих людей, з якими діти так зжилися.

ХІХ. Біля порога

У маленькому будиночку, з одного боку сіней, жили муляр з дружиною і маленькою Цесею, з другого — Ганка з братами, сестричкою та Геленкою.

Тут було майже як на селі. На яблуню в садочку сідав зяблик і виспівував. Він співав так голосно, наче хотів збудити дітей, які заспалися надто довго.

— Цьвірр, цьвірр, цьвірр, тю, тю, тю, туюю... — заливався зяблик веселою пісенькою. І Ганка схоплювалась з ліжка.

— Ой, невже так пізно?

Але ще зовсім не було пізно. Тільки ранок тут, на околиці, починався раніше, ніж у дворі великого кам'яного будинку. Приємно починався день, який провіщав співом зяблик. Адась відразу ж біг через сіни у квартиру Бугаїв.

— Цесею, вставай!

Дворічна Цеся піднімала голівку й весело сміялась. Вона дуже любила Адася. Адасеві було приємно, що тепер він не найменший в домі, що хтось є менший від нього — Цеся. І майже весь день просиджував у квартирі сусідів чи в садочку. Цеся гралася в піску. Адась доглядав її, наслідуючи Зося.

— Дивись, Цесею, не забрудни платтячка.

— Обережно, не врж пальчика, тут скло.

Цеся мало звертала уваги на ці слова, але Адась був дуже гордий, бо сусідка інколи навіть просила його:

— Адасю, доглянь Цесею, мені треба побігти в крамничку.

У Зосі було тепер куди більше часу. Не доводилося стежити за меншим братиком. Тут не ходили трамваї, не їздили автомашини. І, нарешті, він міг гратися у себе в садочку.

Час від часу дівчинка зникала кудись з дому.

— Куди ти йдеш, Зося?

— Зараз повернуся. Мені треба в одній справі. Грайся тут з Цесею.

— Ми будемо робити паску з пісочку.

— Добре. Робіть. А коли схочеш їсти — хліб на полиці.

І йшла. Поверталася червона, щаслива, але нікому не казала ні слова.

Ганка взагалі не знала про її таємничі мандрівки. Ігнась ними не цікавився. У нього тепер було мало часу. Наближався кінець навчального року. Але це було не те, що завжди. Тепер Ігнась закінчував останній клас. У вересні він уже більше не піде до школи.

— А коли скінчиш школу, що будеш робити?—допитувалася Зося.

— Це вже моя справа, що я буду робити. Побачиш, коли прийде час.

— Секрет?

— Може, й секрет. А в тебе нема ніяких секретів?

Зося почервоніла. Невже Ігнась догадався про щось?

Але це було сказано просто так собі. Ні, Ігнась нічого не знав. Знала, можливо, хіба тільки Геленка. Але Геленка мало бувала тепер удома.

Вона заявила, що не буде дурно їсти хліб, який так тяжко заробляла Ганка.

— Що ж ти можеш заробити, така маленька? — намагалася розраяти її Ганка.

Але Геленка не здавалася:

— Я маленька, але можу ж і я на що-небудь придатись. Дідусь завжди казав, що треба працювати.

— Роби, як знаєш. Тільки пам'ятай: не сумуй, коли нічого не знайдеш. Нам дуже добре з тобою.

Геленка шукала. Радилася з сусідкою.

— Спробуй-но ти, люба, збігати на Кам'яну вулицю, тут поруч, до Совинської.

— Це хто така?

— Швачка. Вона казала якось, що їй потрібен хто-небудь на допомогу. Дітей у неї двоє, і роботи чимало. Їй треба когось узяти. Може, вона нікого ще не знайшла.

Геленка з завмерлим серцем побігла на Кам'яну вулицю. Швачка Совинська відірвалася від своєї машинки.

— Так, справді, мені потрібен хтось на допомогу, приглянути за дітьми і трохи допомогти в шитті. Але ж ти, дитинко, надто мала.

Геленка випростала свою маленьку постать, намагаючись виглядати якомога вище.

— Я дуже сильна. І шити трохи вмю, і дітей люблю... Совинська замислилась.

— У тебе миле личко, тільки я трохи боюсь — не впоратись тобі...

— То ви мене візьміть на спробу. Побачите, я все зроблю, все зумію.

— А батьки дозволили тобі ходити до мене?

— У мене немає батьків,— тихо сказала Геленка.

І якось відразу Совинська перестала роздумувати. Вони домовились, що Геленка буде приходити о сьомій і залишатися до вечора.

— Ти могла б, власне, ночувати тут, тільки, мабуть, буде трохи тіснувато.

— О, в мене є де жити... Ми там усі вкупі. Мені там краще.

Вона швидко побігла із своєю новиною додому.

— А чи не буде тобі надто важко? — турбувалася Ганка.

— Впораюсь! А ця Совинська дуже мила. У неї таке добре обличчя! І діти теж славні. Хлопчик схожий трохи на Адася, тільки менший.

Так Геленка почала свою роботу. Вона була задоволена. Заробляла вона не багато, але її годували й платили кілька злотих, а інколи, коли вона відносила готову роботу, їй платили і за це. Час від часу вона силоміць клала Ганці в долоню зароблені гроші.

— Це моя частка за квартиру. Чому я повинна жити дурно?

Після довгих благань і умовлянь Ганка, нарешті, згоджувалась. Їй було нелегко — заробітну платню на фабриці знизили, а витрати зростали. Через рік доведеться віддати до школи Адася. Зося надзвичайно швидко вистигла з усіх своїх платтячок, Ігнасеві підметки вимагали ремонту. І так одне до одного. Не встигнеш заткнути одну дірку, а вже з'являється інша.

Але найбільше її турбував Ігнась. Досі було відомо, що в червні починаються вакації, а у вересні — новий навчальний рік. Було відомо, що треба подбати про книжки, зошити, а більше нічим не доводилося сушити собі голову.

А тепер Ігнась закінчував школу. А що далі?

Ганка часто зустрічала підлітків, таких, як Ігнась, котрі, закінчивши школу, не могли одержати будь-яку роботу, не мали грошей на те, щоб продовжувати освіту, і цілими днями били байдики, палили цигарки,

зроблені з підібраних на землі недокурків, грали під парканами у карти, звикали блукати по вулицях і красти.

«Ігнась — хороший хлопець, це правда, але що буде, коли він сидітиме без усякої роботи?..» — сумувала Ганка, думаючи про брата.

Він був здібний, вчителі дуже хвалили його. Але про те, щоб він продовжував учитись, не могло бути й мови. Вона розуміла, що не може із свого заробітку допомагати братові. Добре, що вистачає і на те, що є — на кімнатку на околиці міста, харчі й одяг, хоч з одягом однаково завжди було скрутно.

Вона не починала розмови з ним, бо не бачила ніякого виходу. Що вона може порадити? Але ж порадити повинна вона, старша сестра.

Засмучувала її й Зося. Тепер, коли сусідка наглядала за Адасем, у Зосі вже не було так багато роботи. Коли Адась піде до школи, роботи буде ще менше. Взяти сестру на фабрику вона не хотіла. Тепер та ще мала, а згодом...

Ні, на фабриці надто важка робота. Шкідлива. Адже Ганка сама завжди покашлювала від цього бавовняного пилу, який вдихали легені щодня протягом багатьох тижнів, місяців. Вона бачила, як швидко втрачають сили і здоров'я робітниці прядильної. Хазяїн фабрики зовсім не турбувався про те, щоб знешкодити працю. Це було зовсім не те майбутнє, якого вона бажала сестрі. Але що робити? Адже треба якось забезпечити майбутнє Зосі, дати їй в руки якусь професію. І знову згадала про гроші — звідки взяти їх на навчання?

Словом, труднощів було багато. Найлегше було з Адасем: доки він не скінчить школу, не треба думати про його долю.

— Ви щось поганий вигляд маєте, панно Ганко, — зауважувала сусідка. — Що це з вами? Адже діти, слава богу, здорові?

— Та вони здорові, але хіба тільки про здоров'я доводиться турбуватись?

— Здоров'я — найголовніше. Так і знайте. Все інше — дрібниці.

Добре їй казати, але це все-таки не дрібниці. І Ганка схиялась під вагою взятої на себе відповідальності. Адже вона обіцяла матері, давала обітницю після її смер-

ті, що потурбується про молодших братів і сестру, що заступить їм матір. Це було не так легко, і Ганка не одну ніч проплакала, не знаходячи хоч якого-небудь виходу із становища.

Але виявилось, що Ігнась думає про себе сам. Одно-го разу за вечерею він несподівано почав розмову.

— Я говорив з сусідом. Коли скінчиться навчання в школі, я піду до нього на будівництво.

— Навіщо?

— Як навіщо? Працювати помічником.

— Що ти, Ігнасю? Ти ще надто малий!

— Нічого подібного! Та ти не турбуйся — як бере мене,— знає, що робить.

— Значить, ти будеш муляром? — з цікавістю запитав Адасть.

— Ні. Відразу не можна стати муляром. Спочатку буду помічником, а потім муляром. А може, ще й ким іншим, якщо мені пощастить. Тільки це не скоро.

— Ким? Ким? — наполягав Адасть, нетерпляче вистрибуючи круг столу.

— Пожежником.

— Пожежником? — здивувалася Ганка.

— А що, хіба погано? Я бачив, як горіло на Цегляній. Дитину знесли по сходах. Жінку врятували. Людей рятують. Будинки їх рятують. Тільки треба ще почекати, поки я буду вже зовсім дорослий.

— Це небезпечно... Недавно в газеті писали про те, як пожежник обгорів.

— Так, а скількох людей він врятував?!

— Ганко,— втрутилася нерішуче Зося.— Я теж повинна тобі щось сказати.

— А ти що? Що сталося?

— Нічого не сталося... Тільки я...

— Що?

— Бачиш, я думала про себе... Дома я вже не так потрібна, а коли Адасть піде до школи...

— Ну, кажи швидше!

— Бачиш, я... у мене... є посада в лікарні! — випалила раптом Зося.

— В якій лікарні?

— На Загурній... Там дитяча лікарня... Я говорила там з однією... І вона мені сказала...

— Що сказала?

— Ти не сердься, Ганко, тільки я уже говорила з директором і з лікарями... І я...

— Та кажи ж, нарешті! — не витримав Ігнась.

— І мені обіцяли з осені посаду санітарки в цій лікарні.

Ганка глянула з подивом.

— Як це?

— Та так... Я думала, треба ж як-небудь... І коли я там буду працювати... біля хворих дітей... Так я думала...

Ганка обняла сестру. Сльози заблищали у неї на очах.

Увечері вони вийшли в садок. Пахли квіти. Хтось вдалині грав на гармонії. Було тихо, гарно.

— Значить, Ігнасю, ти будеш рятувати людей і їх добро.

— Ти, Зохо, допомагатимеш рятувати хворих дітей.

— А я що? — втрутився Адаць.

— Твій час ще попереду.

— А ти, Ганко, що?

— Ну що ж, братику, я працюватиму далі на фабриці, — тихо і якимось сумно відповіла Ганка.

— Адже ти даєш людям одяг, робиш тканини для перев'язок, на пелюшки немовлятам, на плаття дітям, на все... на все...

— Правильно! — заспокоюючись, згодилася Ганка. — Кожен з нас робитиме корисну роботу.

Пахли квіти. Слух пестила далека музика. Навколо було тихо, ясно, напрочуд радісно. А вони сиділи мовчки, без слів, начебто дивлячись у своє майбутнє — важке майбутнє дітей робітників у країні, де правлять фабрикант і капіталіст.

Оповідання про вогонь

Ти живеш у своєму будинку або в хаті, і взимку, коли надворі тріщить мороз, напевне, з приємністю слухаєш, як горять сухі поліна в печі, і придивляєшся, як весело миготить за дверцятами ясне полум'я. Восени ти, може, розпалюєш у полі вогнище і печеш у попелі картоплю або грушки-гнилички. А мама варить на плиті в кухні обід. І ти знову чуєш, як весело тріскотять дрова в печі. Можливо, тобі здається, що так само жили всі діти завжди і повсякчас та що людина завжди мала до своїх послуг вогонь, який зогрівав її, освітлював у темряві, вогонь, на якому варили страву.

Тим-то я хочу розповісти тобі про твого пра-пра-пра-прадіда, про твого предка, який жив багато-багато тисяч років тому та який ще не знав вогню. Я хочу розповісти тобі про первісну людину, яка дуже довго не мала вогню.

Погано жилося первісній людині, коли їй не служив вогонь. Її мучив холод дощової пори, і вона не вміла від нього захиститися. Вона їла сире м'ясо та коріння рослин, яке викопувала з землі, і, звичайно, це було зовсім не так смачно, як, може, комусь здається.

Але найгіршою була темрява, коли людина не бачила нічого, але почувала, що звідусіль можуть примітити її пильні очі хижих звірів, які бачили і в темряві. І з тієї хвилини, коли заходило ласкаве сонце, серце первісної людини обіймав жах. Вона прислухалася до нічних голосів, а жах підіймав їй волосся на голові. Часом вона схоплювалась, почувши десь далеко низьке, страхітливе гарчання звіра, який виходить на лови.

Вона обливалася потом, почувши обережні кроки великих лап по сухому листі первісних хащів. Тремтіла,

коли шелестіли над нею крила нічних птахів. Адже в неї не було дзьоба та кігтів і вона не мала очей, які могли б пронизувати темряву.

Отож дуже погано почував себе наш предок однієї темної ночі, коли хмари вкрили небо й яскраві спалахи почали розтинати темінь. Він сидів, скулившись, і затуляв очі, щоб не бачити цих блискавок, затакав вуха, щоб не чути грому... Але це не дуже допомагало. Лише одне втішало його, що й хижі звірі бояться бурі так само, як і він, і, напевне, не вийдуть цієї ночі на полювання. Правда, це була невелика втіха, бо блискавка й грім були найстрашніші за все. Адже первісні люди зовсім не розуміли, що діється навколо,— не знали, звідки береться грім, чому прорізують небо блискавки.

І раптом небо начебто розітнулося навпіл. Чоловікові здалося, що зараз завалиться увесь світ. Йому легко могло так здатися, бо він не мав уявлення, яка велика земля, і думав, що ліс, у якому живе, і є цілий світ. А грім справді вдарив дуже гучно, десь зовсім близько. От він змовк, прокотившись широкою луною, але блискавка не згасала. Чоловік почував це, хоч очі в нього були затулені долонями. Та коли нарешті зважився глянути, що побачив, що на лісовій галявині видно, мов удень. Навпроти стояло самотнє дерево — зараз воно палало високим стовпом вогню. Видно, в нього вдарила блискавка.

В першу хвилину чоловікові схотілося втекти від цього велетенського тріскучого вогню, який проймав його жахом.

Та глянувши на лісову гушавину, яка здавалася ще чорнішою проти ясно освітленої галявини, він уявив собі всі пазури й ікла, які там чигають на нього, й залишився на місці, хоч зуби йому цокотіли від жаху.

Так чоловік сидів до ранку, дивлячись на золотий вогонь, аж поки перегорілий стовбур з грюком не впав на землю і полум'я перестало здійматися високо вгору. Тоді чоловік зважився обережно підійти ближче. На нього війнув легенький вітерець, і він відчув на обличчі приємне тепло, начебто в сонячний день. Витяг уперед руки, і вони поволі почали зогріватися. Наш предок побачив також, що десь зникли комашки, які завжди роями кружляли над поляною, і зрозумів, що їх, мабуть, відігнало димом. Тоді він спробував підійти ще ближче

і побачив, що з ним нічого не сталося. Він став біля вогню і, повертаючись на всі боки, почав грітисся.

— Видно, ти зовсім не такий страшний, як мені здавалося,— мовив до вогню.— Мені зараз так тепло, як ще ніколи не бувало, відколи почалися дощі. Та й комашня не кусає так, як завжди.

Потім він придивився до вогню і зрозумів, що багаття починає згасати. Його охопив страх. Він підняв з землі обгорілу гілку і кинув її в червоний жар. Вогонь радісно затріщав, і гілка спалахнула ясным полум'ям.

«Ах от воно як,— замислився чоловік:— Отже, ти потребуєш їжі так само, як і я».

І поспіхом почав збирати гілки та сухий мох і підкидати їх у багаття. Вгору знову знялося високе полум'я.

Тоді наш предок з зусиллям притягнув великий стовбур дерева і поклав його у вогонь. Тепер багаття не могло вже згаснути так швидко. Оглянувшись навколо, він побачив, що яблука, які висіли на гілках дикої яблуні, чомусь зморщилися і потемніли.

«Що це зробилося з яблуками?» — подумав чоловік і зірвав одне.

Відчув якийсь приємний незнайомий запах і, поміркувавши трохи, відкусив шматочок. Ах, яким воно здалося смачним — адже дикі яблука, які він їв досі, були кислі й терпкі. Зрештою, ти, мабуть, добре можеш це собі уявити, бо напевне куштував колись маленькі тверді кислички.

— Ах, це надзвичайно! — мовив чоловік.— Які смачні стали яблука!

Раптом йому щось спало на думку. Він підбіг до дерева, на якому ще звечора повісив шматок м'яса дикої кози, що її вполював учора. Він повісив це м'ясо на гілці, щоб до нього не добралися вовки або інші хижі звірі, яких повно було в лісі. Чоловік поклав м'ясо на камені серед жару і вже за хвилину відчув дуже приємний запах. Так він уперше покуштував смажене м'ясо, яке здалося смачнішим за все, що він будь-коли їв у житті. Тобі це м'ясо, напевне, здалося б зовсім несмачним, бо воно було обгоріле, а всередині зовсім сире, але ж наш первісний предок знав досі лише сире м'ясо.

Попоївши, чоловік глянув на вогонь і мовив:

— Я думаю, що сьогоднішньої ночі сталася найкра-

ща річ, яка тільки могла зі мною статися. З цієї пори я завжди їстиму тільки печене м'ясо та печені яблука, і мені буде тепло дошової пори, і комахки не будуть мене їсти. А за це я годуватиму вогонь смолистими гілками й пильнуватиму, щоб він ніколи не згасав.

Аж до вечора просидів наш предок біля багаття і був дуже задоволений з цього. А коли стало темно, він почув кроки й побачив на краю галявини, в чагарнику, зелені очі хижих звірів. Здавалося, що вони зараз стрибнуть на нього, і чоловік навіть заплющив очі від страху. Та згодом побачив, що жоден звір не зважається наблизитись до нього, й зрозумів, що хижаки бояться переступити коло світла, яке падає від багаття. Тоді наш предок весело засміявся і сказав:

— Це й справді щедра плата за сухі гілки та мох, якими я тебе годую, о вогонь! Відтепер наді мною ніколи не матиме влади нічний жах та нічна тривога.

Вогонь стріляв веселими іскрами, і чоловікові зовсім не хотілося спати. Він сидів цілу ніч і підкидав сухе гілля з приготованого ще звечора запасу, щоб полум'я не гасло. А коли прилітали комахи, він підкидав у вогонь жменьку вогкого моху, і їдкий дим відганяв їх.

Потім чоловік вибрався з хащі й привів на поляну весь свій рід, щоб усі могли погрітися та покуштувати печеної страви. Так тривало багато часу.

Але одного дня, коли наш предок пішов на полювання і забрів далеко в гущавину, раптом почалася велика злива. І він, повертаючись із здобиччю, вже здалеку почув — сталося щось страшне. Не чути було веселого тріскотіння вогню, хоч, ідучи на полювання, мисливець підкинув у нього великий оберемок гілля. На галявині не видно було червоного багаття. Вогонь згас.

Наш предок в розпачі кинувся на землю, почав стогнати й плакати. Знову буде холодно їм усім, знову вони їстимуть сире м'ясо, і знову запанують над ними нічний жах та нічна тривога!

Настали лихі дні. Звиклі вже до тепла люди мерзли ще дужче, ніж раніш. І вночі боялися темряви ще більше, ніж досі. Вони чекали грози, але грози не було. Та коли б навіть гроза й пришла, це все одно не дуже б їм допомогло, бо рідко траплялося, щоб блискавка запалила дерево.

Отже, люди ходили нещасливі й злі. А найбільше той

наш предок, який перший знайшов вогонь. Адже він уже звик до тепла, до безпеки серед темної ночі, до печеної їжі.

— Може, піти б пошукати, чи не знайдеться де якесь запалене грозою дерево в лісі,— казав він собі. А проте добре знав, що цього бути не може, бо якби дерево й справді горіло десь, його напевне уже давно б згасила злива.

Він зривав з дикої яблуні терпкі кислі яблука, від яких щеміли зуби, і йому здавалося, що вони кепкують з нього. Гриз сире закривавлене м'ясо, і йому здавалося, що й воно кепкує з нього. А коли він, опустивши голову, ходив і шукав чогось їстівного на галявині, комашня налітала на нього й жалила до крові, і в її дзижчанні йому теж вчувалося глузування.

Одного разу наш предок вирушив до річки наловити риби. Та на березі наступив на гострий камінь і покалічив собі ноги. Адже він не знав, що таке черевики, і завжди ходив босий. І хоч шкіра на підшві була у нього дуже загрубіла — але камінь був такий гострий, що прорізав її наскрізь.

— Все проти мене,— буркнув чоловік і, взявши в руку камінь, який його покалічив, з люттю жбурнув той камінь геть від себе.

Але ж це був надзвичайний камінь — то не був ні м'який вапняк, ні пісковик, ні навіть уламок граніту. То був блискучий коричневий кремій. І коли він упав поміж інших камінців, яких було багато на березі, і вдарився об них — на мить блиснула маленька іскра.

Мисливець кинувся на коліна на гостре каміння, не відчуваючи навіть, що воно боляче ріже тіло. Але ніде не було й сліду іскри — начебто він і не бачив її зовсім. Та мисливець добре знав, що йому не примарилось, що він і справді бачив блискучу золоту іскринку. Він глибоко замислився. А потім узяв знову кремій в руку, вдарив ним об інші кремінці — й знову блиснула іскринка. Так він півдня просидів на узгір'ї, крешучи іскри та сподіваючись, що знову пощастить здобути вогонь.

Проте вогню не було. Були тільки дрібні веселі іскринки, які з'являлися і відразу згасали. І наш предок сердився, і плакав, і обливався потом, крешучи кремій об кремій, але вогню все не було.

Раптом одна з іскринок впала на стебло сухого моху,

який ріс купкою поміж камінням, і мох затлівся справжнім, хоч і слабеньким вогником.

— Дурний я, дурний,— мовив собі мисливець.— Серджуся і мучуся даремно, замість поміркувати хвилинку. Адже вогонь, так само, як і я, потребує поживи і не може жититися камінням.

І він знайшов два великих кремінці, пішов на галявину, назбирав сухого моху, сухих стеблинок трави та маленьких, смолистих гілочок і над ними почав бити креміль об креміль. Іскри падали й згасали. Але мисливець кресав уперто й наполегливо, аж поки від якоїсь іскринки затлівся мох, від нього затлілася суха трава, від трави дрібні гілочки, і от маленький вогник вже палав біля його ніг — і наш предок з великої радості підскочив угору і закружляв навколо цього вогника в радісному танку, який потім назвав танком вогню. Він переможно загукав, і цей вигук покотився луною по первісній пуші, і, чуючи його, звірі, які йшли таємними стежками, зупинилися і дивувались — чому це гукає людина, яка завжди намагалася, щоб її ніхто не почув.

Мисливець забрав обидва кремінці і повернувся на свою галявину. Там він розпалив вогнище на давньому місці і скликав увесь свій рід. І всі грілися біля вогню й раділи.

А ввечері великий сивий вовк, який уже два дні чатував на людину, злякано відступив, побачивши високе яскраве полум'я, що здіймалося вгору. Скрегочучи зубами, він повернув у гущавину й побіг геть, бо нічого в світі так не боявся, як вогню. Його дикі нащадки, ті вовки, які живуть тепер, і досі страшенно бояться вогню — так само, як і всі дикі звірі. Це тільки собака любить лежати біля затопленої печі й примруженими очима дивитися на вогонь, та свійський кіт теж любить муркотіти біля нього.

— Мені знову тепло, і я знову відчуваю себе в безпеці,— мовив собі наш предок і підкинув хмизу у вогонь. Але навіть у ті перші дні і гадки не мав, скільки користі принесе йому вогонь.

Минав час, і люди стали здобувати полум'я не тільки з кремінців, але і з сухих паличок, тручи їх одна об одну. І вже не боялися, що вогонь згасне од вітру або дощу.

Але вогонь приніс нашим предкам ще й іншу користь.

На ювілейній сесії Всесвітньої Ради Миру. *Стокгольм, 1959 р.*

Вони випалювали стовбури дерев і робили собі човни, з яких можна було ловити рибу по всій річці. Вони брали дерев'яні оцупки й випалювали їх, роблячи собі ступки, в яких дуже зручно було товкти дике зерно на борошно.

Вони обпалювали на вогні свої дерев'яні списи,— і списи ставали від того міцнішими, не ламалися. й не розщеплювалися під час полювання.

А потім люди навчилися ще й ліпити з глини горщики та глечики і, ставлячи їх у вогонь, переконалися, що від того вони стають міцними й блискучими.

І ще багато користі приніс вогонь людям. І тепер, дивлячись на веселе червоне полум'я, важко й уявити собі, як це багато тисяч років тому наш пра-пра-пра-прадід міг жити без вогню.

Оповідання про постіль, завісу і скіпку

Одного дня первісній людині спало на думку оселитися в печері, вхід до якої чорнів у скелі край дороги, що вела з галявини до річки.

— Глянь,— сказав наш предок своїй дружині,— адже нам буде там набагато краще. Вітер не віятиме нам в обличчя, дощ не литиме нам на голову, і не треба буде завжди стеретися небезпеки. Ми будемо сидіти в печері, а біля входу розпалимо вогнище.

Отже, чоловік із жінкою оселилися в печері і розпалили велике вогнище. Полум'я здіймалося високо вгору й освітлювало вхід і частину печери. А тому, що печер тут було багато, переселилися в них інші люди цього племені.

— Невідомо, що там всередині,— промовила жінка, дивлячись з жахом на темні закутки печери, до яких не сягали відблиски вогню.

— А це легко побачити,— засміявся її чоловік, хоч і його охопив на хвилину жах. Але він не виявив цього і, взявши з вогнища палаючу гілку, пішов у куток печери.

Там не було нікого, крім двох величезних кажанів, які, прокинувшись од світла, беззвучно вилетіли й зникли поміж деревами.

— Ми будемо тут єдиними хазяями,— з задоволенням сказав чоловік, роздивляючись навколо.— Ти зовсім даремне боялася.

Жінка зневажливо надула губи, дивлячись на голе каміння та чорну землю, які були за підлогу в цій печері.

— Ти не задоволена? — запитав чоловік.

— Так! Я страшенно задоволена! Як нам зручно бу-

де спати на голому камінні та чорній вогкій землі! Я вже почуваю, як нас скрутить після цього та як болітимуть нам кістки!

— Ні, ти не дуже розумна,— мовив її чоловік.— Ми ж могли жити на дереві, а в печері нам буде набагато зручніше. Ніхто не змушує тебе спати на голому камінні або на вогкій землі. Допоможи мені, і я зараз зроблю так, що все буде гаразд.

І чоловік хутко взявся до роботи. Він назбирав багато гнучких гілок і поклав одну біля одної у кутку печери.

— Оце і все? — запитала жінка.— Завтра вранці ми встанемо зовсім посмуговані. Ці гілки занадто товсті й цілу ніч мулятимуть нам спину й боки.

— В тебе сьогодні надзвичайно поганий настрій,— відповів чоловік, і це була щира правда.— Інакше ти почекала б з докорами, поки я не скінчу.

Жінка змовкла і деякий час придивлялась, як він рубає дрібне гілля ялини та вкладає його на товщі гілки. Нарешті вона не витримала.

— Гарненько ж це колотиме нас, зовсім так само, якби ми лягли на їжака,— буркнула вона, але чоловік не звернув на це уваги і почав хутко зносити величезні оберемки моху та вкривати ним ялинове гілля.

— Ось і чудово! Тепер тільки накрити це шкурами, і ми виспимось, як ще ніколи в житті.

Жінка кивнула головою, бо знала, що це правда, але поганий настрій у неї не зникав.

— Ти міг би, замість цих колючих гілок, покласти тут листя.

Чоловік похитав головою.

— У тебе просто поганий настрій, і тому ти конче хочеш довести, що я зробив щось не так як слід. Але я все добре обміркував. Грубе гілля внизу відокремить нашу постелю від чорної вогкої землі та від холодного каміння. Пружні гілки ялин коливатимуться під нашою вагою, і на них не буде ям та горбків. А мох зробить нашу постіль м'якою й затишною. Коли б я замість ялинових гілок насипав би на постіль листя, це було б дуже погано, бо листя хутко зів'яло б і почало гнити. А так нам буде дуже добре.

У жінки був поганий настрій, і тому вона не відповіла, бо не хотіла похвалити чоловіка. Вона, проте, зроби-

ла це наступного ранку, коли прокинулась і відчула, що добре виспалась і відпочила на м'якій постелі. Вона була справедлива й тому сказала своєму чоловікові:

— Я виспалася цієї ночі, як ніколи в житті.

— І тебе не скрутило?

— Ні.

— І в тебе не ниють кістки?

— Ні.

— І ти не посмугована колючим пруттям?

— Ні.

— А може, в тебе поколота вся спина, наче ти лягла на їжака?

— Ні, чоловіче.

Мисливець був дуже задоволений і в доброму настрої вирушив на полювання. А жінка витрусила шкури, якими була накрита постіль, поправила гілля і стала доглядати вогонь.

Сонце ледве підбилося над хащами, коли вітер нагнав хмари, і небо потемніло. Зашумів вітер, перші краплини дощу впали на землю.

Жінка хутко загородила вогонь камінням, щоб його не залило дощем, а сама сховалася в печеру.

Але вітер вівяв дедалі дужче, і краплини дощу бризкали в печеру. Незабаром біля входу набігла ціла калюжа. Треба було перенести постіль в найдальший куток печери, бо вона могла намокнути.

Тут повернувся чоловік, якому дощ не дав змоги полювати. Він побачив калюжу, сів у найдальшому кутку на зруйнованій постелі й похитав головою.

— Видно, і в печері не так уже добре жити,— буркнув він, дивлячись, як струмки дощу, стікаючи, збираються в невеличкі озерця на тих місцях, де земля, яка виглядала між камінням, була вже й так просякнута вологою.

— На дереві або біля вогнища на галявині нас намочило б ще гірше,— відповіла жінка.

Це була правда, і чоловік важко зітхнув, дивлячись на посірілі від дощу хащі та галявину, з якої почали здійматися брудно-сірі важкі випари.

— Ще тільки цього бракувало! Туман!

Справді, туман густішав чимраз дужче, і, пробираючись у печеру, заглядав у всі її закутки, проймав вог-

кістю навіть ті місця, до яких не міг раніше сягнути дощ.

— Це погано,— буркнув чоловік, скулившись у найдальшому кутку печери.

А туман усе густішав, і тьмяна стіна загородила світ. Здавалося, туман заходить в рот, пробивається в легені, душить за горло м'якими потворними лапами.

Ненабагато стало краще, коли ущух дощ. Невідомо звідки зірвався затихлий було вітер і війнув з такою силою, що розкидав мох на постелі. Дим вогнища, яке тліло біля входу, ринув у печеру — і жінка стала кашляти, очі в неї почервоніли й засльозилися.

— Це погано,— буркнув ще раз чоловік, повертаючись спиною до входу, хоч це мало що допомогло, бо дим був усюди.

— На дереві й біля вогнища на галявині вітер докучав би нам ще гірше,— зауважила жінка.

— Так, але там ми не задихалися б від диму. Найгірше, що тут нічим не можна допомогти.

Жінка глянула на вхід у печеру, і, видно, щось спало їй на думку, але вона не сказала нічого.

— Добре принаймні, що це триватиме не довго,— втішив її чоловік.— Мені здається, що завтра буде година. Дивися, вітер розганяє хмари, туман розвіюється, і вже не чути, як дощ шумить по листі.

Справді, наступний ранок був дуже гарний. Сонце світило так ясно, що наш предок зовсім забув про нещастя минулого дня, про лютий вітер і холодний дощ.

— Може, ти підеш зі мною на полювання? — запитав він дружину.

Але та заперечливо похитала головою.

— У мене є робота. Іди сам.

Чоловік так зрадив погожій годині, що не запитав, яка це має бути робота, і пішов у хаші, весело вимахуючи палицею, хоч вона була велика і важка.

Тим часом жінка ще раз оглянула вхід до печери, а потім пішла в куток, де лежали шкури звірів, яких її чоловік убив на полюванні.

Вона знайшла велику волохату шкуру ведмедя і з хвилину міркувала над нею. Потім поклала шкуру на плече й вилізла на скелю, в якій була печера. Вона хутко опинилася над входом. Там узяла два кілки, які захопила

з собою, і прибила ними шкуру над входом. Шкура звисла вниз, і жінка хутко збігла зі скелі. Вона побачила, що зробила все як слід. Ведмежа шкура заслонила вхід до печери і, звичайно, була надійним захистом від дощу й диму. Йй легко було відкинути вбік і увійти. Жінка радісно засміялась і стала нетерпляче чекати свого чоловіка з полювання.

Незабаром мисливець виринув з густого чагарника. Він ніс на плечі вбитого глухаря і стурбовано оглядався навколо. Жінка вибігла йому назустріч.

— Чому ти так оглядаєшся?

— Знову буде дощ. А ранком було так гарно! Якщо вітер не прожене хмар, знов буде те саме, що й учора.

— Не турбуйся, нічого нам не буде.

— Звідки ти знаєш? Адже я знаю всі прикмети не гірше за тебе і добре бачу, що от-от буде дощ.

— Дощ, може, й буде, але нам не буде так погано, як учора.

Чоловік знизав плечима і вже хотів розгніватись на свою жінку за її впертість. Та раптом його погляд упав на вхід до печери, й він побачив, що там висить ведмежа шкура.

У першу хвилину не міг зрозуміти, що сталося, але потім здивовано глянув на жінку.

— Як це ти гарно придумала! Тепер уже ми не будемо боятись дощу.

Він узяв кам'яну мотику й викопав невеличку канавку біля входу, щоб вода під час зливи стікала вбік, на галявину, а не текла б у печеру.

— Тепер і дим не ятрить нам очі, і вітер не докучатиме.

— І в спеку, коли сонце нагріває пісок і каміння так, що важко дихати, в нашій печері буде прохолодно.

— Справді, жінко, ти придумала надзвичайну річ, хоч тепер ми щодня знаходимо щось нове.

Жінка задоволено всміхнулась, бо справді ведмежа шкура, яка висіла біля входу, зробила з їх печери затишне житло, де обидва почували себе безпечніше і впевненіше, ніж раніш.

Тільки одне було незручно. Коли йшов дощ і заслона була опущена, в печері навіть удень ставало темно й важко було щось робити. До того ж наш предок та його дружина взагалі не любили темряви, бо в серцях

у них ще зберігався спогад про ті часи, коли вони зовсім не знали вогню і вночі обіймали їх жах і тривога.

— Ми придумали стільки гарних потрібних речей — придумаємо щось і тепер,— сказав чоловік і спробував розпалити серед печери невеличке вогнище.

Але вогнище горіло погано, бо тут не було протягу, дим нестерпно ятрив очі, і вогонь мало не підпалив сухі гілки постелі.

— Ні, з цього нічого не вийде,— ствердив чоловік і загасив вогнище.

— Так. Тепер ми справді не будемо мокнути в зливу, але зате будемо сидіти в темряві,— шепнула жінка.

Її охопило тремтіння, на згадку про ті часи, коли вона ще не знала вогню і вночі завжди тремтіла, побоюючись невідомих страхіть.

Тут чоловік узяв з вогню запалену вільшану гілку і ввіткнув її в розколину стіни. Але гілка задиміла, закоптіла й хутко згасла.

— Ні, з цього теж нічого не буде,— з жалем промовив чоловік.

— А може, ще й вийде,— відповіла жінка.— Спробуймо ще раз, може, й знайдемо щось.

Вона вийшла з печери і взяла з вогнища соснову гілку, яка щойно затлілась. Цю гілку вона встромила у вузьку щілину в стіні, і смолисте дерево спалахнуло веселим яскравим вогником.

— Глянь! Таки вийшло щось! — скрикнула зраділа жінка.

Тоді її чоловік пішов із своєю кам'яною сокирою в ліс, назбирав сухих соснових гілок і нарубав з них смолистих скіпок.

— Так, тепер все буде гаразд,— сказав він собі, дивлячись на веселий вогник, який осяяв печеру. Краплинки живиці потріскували й приємно пахли, а хисткі тіні танцювали по кам'яних стінах.

— От ми й придумали ще одну річ, яка була нам потрібна. Тепер навіть у найбільшу зливу, коли ми опустимо ведмежу шкуру біля входу, у нас буде ясно.

Жінка задоволено всміхнулася, бо знала, що віднині не злякають її ніякі нічні страхіття — навіть у найтемнішу ніч і в найстрашнішу бурю, коли шкуру біля входу доведеться прибивати кілками до землі, щоб її не шарпав рвучкий вітер.

— Тепер треба тільки приготувати багато смолистих сухих скіпок, щоб вони завжди лежали в печері.

Тут чоловік кивнув головою на знак згоди і зробив такий запас смолистих гілок, що їх вистачило б, якби навіть дощ лив аж три місяці підряд.

Тепер у печері було завжди тепло, затишно і ясно. Можна було зовсім не слухати таємничих звуків і голосів, які лунали з непролазних хащів. Бо пісня хащів, хоч чоловік і жінка дедалі краще її розуміли, завжди лишалася для них чимось чужим і тривожним.

Але пісня хащів наче застрягала у волохатій ведмежій шкурі, змовкала і стихала, а жах перед нічною темрявою розганяло веселе світло смолистої скіпки, яке миготіло високо на стіні.

Наш предок і його дружина чули тільки веселе тріскотіння вогнища біля входу, шелест ведмежої шкури та веселу пісеньку скіпки, що гостро пахла живицею.

А дитина, яка спокійно лежала на постелі із шкур, теж весело сміялась і простягала рученята до миготливого вогника.

Оповідання про глину

Одного дня наш предок пішов полювати на великі болота. Він знав, що там часом лежать величезні, лінійні буйволи, не схожі на теперішніх буйволів, бо тоді всі тварини й навіть люди зовсім були не такі, як сьогодні.

Але мисливцеві не пощастило того дня. Він довго мандрував по болотах, перестрибуючи з купини на купину. Навколо зловісно булькотіла вода. Буйволів ніде не було видно, і мисливець мало не впав у зрадливу трясовину, прикриту оситняком і болотяною травою. Крім того, його дуже покусали москити, які цілими зграями кружляли над трясовиною. Вони покусали його так, що в нього спухли обличчя й ноги, бо ликові постолі він загубив у грузькому болоті ще з самого початку і весь час ішов босоніж.

Отже, мисливець повернувся злий, з порожніми руками й спухлим обличчям. Він сів біля вогню, думаючи, що тепло йому допоможе. Але покусані місця заболіли ще дужче.

Дитина підбігла до нього на коротких пухких ніжках і хотіла погратися з батьком. Та хоч наш предок дуже любив своє маля, йому зараз зовсім не хотілось бавитись. Він устав і відійшов від вогнища й від дитини. Заклавши руки за спину, став ходити галявиною, міркуючи, куди могли подітись буйволи з великих боліт. Він думав також, що краще б полювати на лісового оленя, аніж натрапити на москитів, які кружляли цілими зграями над болотом.

Неподалік, у другій печері, жив сусід, і мисливець знав, що й він прикладає долоні до обличчя, і зітхає, і крутиться від болю. Але від цього зовсім не було легше. Можна було, звичайно, поскаржитись сусідові, але

в того було досить власного болю. Отже, мисливець вирішив краще не турбувати свого сусіда.

Він ходив і міркував, а обличчя й ноги боліли все більше.

Раптом мисливець відчув під ногами м'яку, вогку глину. Приємно було ступати покусаною ногою на глину, здавалося, біль від цього меншає.

Він подумав хвилину, а потім нахилився, взяв у руку холодну грудку глини й притулив її до спухлої щоки. Біль відразу зменшився.

— Глянь, звичайна глина, а як вона допомогла мені,— сказав чоловік дружині.— Мені вже не так пече, як раніше.

Жінка придивилась до глини.

— Знаєш,— сказала вона,— мені здається, що з цього можна зробити дещо інше.

Кам'яною лопатою вона накопала багато м'якої жовтої глини. Потім замісила її з водою і заліпила усі щілини в лозовому кошику.

— У мене завжди висипається зерно з цього кошика, хоч я плету його дуже щільно. Тепер воно напевне не буде висипатися, адже ніде немає найменшої щілинки.

І жінка обмазала аж два лозові кошики жовтою глиною. А дитина сиділа біля неї і ліпила собі з глини коржі, такі самі, як її мати пекла з борошна дикого збіжжя.

Через кілька днів після цього мисливець, повернувшись із полювання, пішов у печеру й ліг спати, а жінка взяла один з обліплених кошиків і пішла збирати зерна дикого збіжжя, яке росло на узліссі.

— Ти тут грайся, синку,— сказала вона маляті,— я зараз прийду.

І синок грався сам, як тільки вмів. Він ліпив з глини коржі і клав їх у попіл, щоб спеклися.

А потім хлопчикові захотілося теж узяти обліплений глиною кошик і піти слідом за матір'ю збирати зерна дикого збіжжя. Він тихенько зайшов у печеру, пройшов навшпиньках біля батька, що спав на постелі, і взяв кошика. Але кошик був важкий, і він не міг його підняти, а тягнув за собою. Так хлопчик добрався до виходу. А біля печери горіло вогнище. І хлоп'я ненароком стало босою ніжкою на жарину, зачепилося кошиком за гілку, яка стирчала з вогнища, і впало. Лозовий, обліплений глиною кошик упав у вогнище.

Хлоп'я підвелось і зляканими очима глянуло на вогонь. Лозовий кошик був сухий, бо його сплели вже давно, і лоза відразу затлілася. Потім по ній побігли веселі, швидкі вогники, і кошик загорівся. Хлоп'я оглянулося, шукаючи матір, але вона, мабуть, пішла далеко, бо її ніде не було видно, а батька воно не хотіло будити. Маля сиділо безпорадно й дивилося, як палає кошик.

Жінка довго не поверталась, бо на галявині колоски збіжжя були вже порожні і вона пішла далі, на другу галявину. А чоловік спав довго, бо він був дуже втомлений після полювання на великого оленя. І кошик горів довго-довго, аж поки лоза не згоріла дотла.

Надвечір повернулася жінка, несучи на плечі кошик, повний зерна, а в печері прокинувся чоловік. Хлопчик сидів тихо, як мишка, і нічого не казав, бо знав, що батьки все одно довідаються про те, що сталося, швидше, ніж він встигне їм розказати.

Жінка поставила кошик з зерном на землю і мовчки, не звертаючи уваги на дитину, придивлялася до того, що залишилося у вогнищі від спаленого кошика.

— Іди сюди! — гукнула вона чоловікові.— Побачиш щось цікаве!

Мисливець позіхнув, вийшов з печери і, потягаючись, став над вогнем. Коли він глянув на вогнище, сонливість відразу зникла. Бо у вогні лежало щось, дуже схоже на лозовий кошик, та лоза згоріла дотла, і залишилася сама глина, обпалена й тверда, а на ній знати було відбиток лозових гілок.

— Глянь, що сталося з кошиком!

Хлоп'я розкрило рота, щоб виправдатись, та батьки зовсім не звертали на нього уваги. Чоловік витяг з вогню палицю те, що було ще вранці лозовим кошиком, і почекав, поки воно прохолоне. Ця посудина мала форму й обриси кошика й була з обпаленої твердої глини.

Чоловік узяв кам'яну лопату й пішов на те місце на галявині, де він у день свого невдалого полювання на буйволів випадково знайшов жовту м'яку глину. Там він накопав її багато.

А через тиждень у печері стояли великі горщики, зліплені з глини й обпалені на вогні. На вогнищі варилося м'ясо у великім горщику, жінка носила в горщику воду з річки, а дитина бавилася глиняною пташкою.

З сусідніх печер позбігалися жінки та аж руками

сплескували, дивуючись гарній посудині. А потім усі вони розбіглися по своїх домівках, і кожна почала й собі ліпити з глини горщика. І кожна старалась, щоб її горщик був найбільший і найкраще виліплений.

— Подумай, як це дивно,— сказав чоловік жінці.— Коли б не вогонь, дерево, камінь і глина, наше життя було б зовсім інакшим.

— Коли б не дерево, нас давно з'їли б уночі хижі звірі.

— І з дерева я зробив першу зброю, якою прогнав вовка і вбив індика.

— А коли б не камінь — гострі кремінці, ми не могли б вичинювати шури та робити палиці, якими навіть найбільшому звірові можна розбити голову, не зробили б рогатину, якою я б'ю звіра з засідки, чи остень, яким ловлю рибу.

— І не забувай, що коли б не дерево й кремінць, ми не могли б мати вогонь.

Тут вони замовкли обоє, бо вогонь так змінив їх життя і вони так поважали його, що не треба було про це навіть говорити.

Обоє мовчали якусь хвилину. Нарешті жінка обізва-лася, поправляючи горщик на вогні.

— А коли б не глина, ми не знали б смаку вареного м'яса, і я завжди повинна була б носити воду в шка-рарупі болотяних черепках, з якої все виливається, перш ніж я встигну дійти до печери.

— Так, так. Нам дуже придалися дерево, камінь і глина.

— І ти мусиш навчити дитину, яка вже не матиме таких турбот, як ми, що вона повинна шанувати дерево, камінь і глину.

— Я навчу,— відповіла жінка,— звичайно, навчу. Але тепер наш хлопчик ще занадто малий і небагато зро-зуміє з моєї науки. Тільки-но він трохи підросте, я навчу його шанувати дерево, камінь і глину.

Вона так сказала, хоч сама ще добре не знала, на що може придатися дерево, камінь і глина.

Люди довідалися про це лише набагато пізніше, коли почали ставити собі мазанки, хати й будинки, на які потрібні дерево, камінь і глина.

Але це сталося значно пізніше, коли люди вже не були первісними, і тому ми не будемо про це тут згадувати.

Оповідання про собаку

Жити в печері було добре. Але ж ніч завжди була ніччю, чи збували її первісні люди на дереві, чи біля вогнища на галявині, чи в затишній печері.

І хаші завжди, коли оповивала їх темрява, брили тисячами звуків і голосів, ходу хижих звірів чути було на лісових стежках, а в повітрі лунали жалібні крики нічних птахів.

Біля входу в печеру горіло вогнище, і його блиск стояв, наче стіна, поміж жителями печери й лісовими звірами. Але вогонь міг згаснути, й тоді хижаки напали б на людей. Отже, мисливець мусив сидіти вночі біля вогнища й підкидати в нього палива, щоб горіло не згасаючи й відганяло звірів. З гущавини чагарників зеленими вогниками світилися очі хижих звірів, і чоловік, який сидів біля вогню, завжди мусив стерегтися їх.

Він цілими ночами сидів біля вогню, міцно стискаючи в руках палицю з гострим камінцем на кінці, на колінах у нього лежав лук, а збоку спис. Він важко зітхав, чуючи, як за завісою з ведмежої шкури спокійно дихає дитина, тер собі очі і крутився й уставав, щоб тільки не заснути. Так мучився бідолаха аж до ранку, коли зорі починали бліднути на небі, а хижі звірі поверталися в свої лігва. Лише тоді він міг заснути, хоч і ненадовго, бо мав іти шукати їжу для себе, своєї дружини й дитини. Потім цілий день був лихий, як це завжди буває з кожним, хто не виспить. Він гнівався на дружину й дитину, хоч вони зовсім не були винні в тому, що первісні хаші повні були хижаків, які шукали здобичі.

— Я вже не можу більше,— казав чоловік до своєї дружини.

А та тільки зітхала. Вона ніяк не могла допомогти своєму чоловікові, бо тільки-но ладналася встати вночі із своєї постелі, як відразу прокидалася дитина й починала плакати так голосно, що все одно не дала б заснути батькові. Вона плакала, аж поки мати не повертала-ся назад і не лягала біля неї на постелі. Так щонаочі мисливець вартував біля входу в печеру і почував себе дедалі гірше.

— Ще й ці волоцюги докучають! — гримав він з люттю й жбурляв каменем у диких собак, які, приваблені запахом їжі, часто крутились біля печер. Вони не так боялися вогню, як вовки, а коли зрозуміли, що тут можна знайти їстівне, раз у раз підповзали зовсім близько.

— Жени його! Жени злодія! — гукала з печери жінка.— Учора серед білого дня, тільки-но я одвернулась, один пес ухопив просто в мене з-під рук м'ясо, яке я залишила тобі на вечерю.

І чоловік відганяв геть собак, які гавкали в кущах.

Але однієї ночі сталася дивна пригода. Коли мисливець підкидав хмиз у вогонь і роздивлявся навколо, він почув десь у гущавині страшенний галас. Щось гарчало й скиглило там, чути було тріск поламаних гілок. Видно, в чагарях мчала ціла зграя якихось тварин.

Мисливець схопився на ноги і побачив, що з-під велеченських дерев, які росли на краю галявини, вибігло кілька звірів. Попереду біг величезний кудлатий дикий собака, а за ним гналося трое сивих вовків. Кров текла по боках собаки, а ікла вовків клацали, й очі їх палали диким вогнем. Раптом собака зупинився і кинувся просто до вогню. Мабуть, йому здалося, що краще загинути у вогні, ніж стати поживою вовків.

Вовки зупинилися, побачивши яскраве полум'я, яке здіймалося високо вгору, бо мисливець щойно підкинув у нього сухого хмизу. Вони посідали на краю галявини, ладні щохвилини втекти. Червоні язики звисали з їх слинявих пащек, а очі блищали так моторошно, що дикий собака, хоч шерсть і наїжилася на ньому від страху, підійшов зовсім близько до вогню. Він краєм ока бачив палицю з гострим каменем на кінці, але зуби вовків для нього були набагато страшніші. Та відчувши приємне тепло вогню й побачивши, що мисливець не має ніяких лихих намірів, він ліг на траву і тихенько заскглив.

— Дозволь мені відпочити трохи,— мовив собака не-сміливо.

— Ще чого... Адже це ти, злодюжко, вкрав учора шматок м'яса, який залишили мені на вечерю.

— Що було, те було,— відповів засоромлений соба-ка.— Я теж був голодний. Але тепер моє життя в небез-пеці. Дозволь мені трохи відпочити.

— Ну, добре,— не дуже охоче згодився мисливець, пильно придивляючись до собаки,— гадаю, тобі не спаде на думку напасти на мене зненацька?

— О! — обурився собака.— Адже я прибіг сюди зов-сім не для того, щоб нападати на тебе, а щоб урятувати-ся від вовків, які женуться за мною з самого вечора. Я втомився так, що не міг вже бігти далі, і коли б не ти й твоє вогнище, якого вовки бояться більше, ніж я, во-ни, мабуть, роздерли б мене на шматочки. Я поранений і слабкий, мені важко дихати. А в тебе он лежить па-лиця, і ти, напевне, не боїшся мене. Але годі розмовля-ти про це. Може, ми поговорили б з тобою про спілку?

— Про спілку? — здивувався мисливець і придивив-ся до вуха дикого собаки, з якого текла кров.

— Це нічого,— пояснив собака.— Я, мабуть, зачепив-ся десь за колючий куш тернини, адже, коли тікаєш, важко вибирати зручні дороги. Знаєш, я думаю, що ми могли б укласти з тобою спілку. Твій вогонь дає тепло й відганяє вовків. Він урятував мені життя. Я хотів би тут залишитися назавжди. Ми будемо допомагати один одному.

— Ну, зараз, мабуть, тільки тобі потрібна допомо-га,— засміявся мисливець, бо справді собака мав жа-люгідний вигляд після своєї втечі від вовків.

— Почекай трохи,— мовив собака.— Побачиш, що і я зможу тобі на щось придатися. Але тепер чи не міг би ти прогнати оцих трьох розбишак? Вони сидять там і дивляться на мене, а це мені зовсім не подобається.

— Звичайно, я можу це зробити, хоч мені здається, що вони можуть так сидіти до ранку. Вони надто боять-ся вогню і, напевне, не зважаться підійти до нас. А коли небо зблідне й зорі почнуть гаснути, вовки втечуть звід-си в гущавину. Та як ти хочеш, я можу їх прогнати.

Тут мисливець пустив стрілу з туго натягнутого лука. Стріла влучила в лапу найбільшому з вовків, і він жалібно заскиглив. Слідом за першою стрілою полетіла друга й

третя, і вовки, не чекаючи, що буде далі, кинулись навтіки. Деякий час ще поблискували з гущавини їх зелені очі, і собака почував огидний запах вовків. Та нарешті вони, мабуть, вирішили, що здобич таки й справді втекла від них, бо подалися хашами на великі болота, де можна б щось уполювати до світанку.

— Так,— з полегшенням мовив собака.— Тепер я спокійно можу зализувати свої рани, щоб вони швидше загоїлись.

Він лизав жовту, закривавлену шерсть, але краєм ока пильно стежив за мисливцем та за його палицею.

— Сподіваюсь, ти не для того врятував мене од вовків, щоб зненацька вдарити по голові тим, що тримаєш у руці? В цю пору року мое хутро ще зовсім погане.

— Не бійся,— засміявся мисливець.— Адже ми уклали спілку. А хутра у мене досить куди кращого, ніж твоє.

— Я радий, що в тебе багато хутра. А ще краще те, що ти сказав про спілку. Бо це означає, що ти визнаєш її, хоч і сміявся з мене спочатку. Ми тепер будемо допомагати один одному, правда ж?

— Цікаво, чим ти мені можеш допомогти?

— Ось побачиш. Нехай я тільки відпочину. Мені потрібно лише, щоб ти дав мені місце біля вогню, трохи їжі та добре поведився б зі мною.

— Згода,— сказав мисливець, хоч йому не зовсім сподобався натяк собаки на їжу. Бо він частенько не міг уполювати дичини для себе, для своєї дружини й дитини і голодний сідав вартувати біля вогню.

Тим часом небо почало бліднути, й зорі згасали в ньому одна по одній. На вершинах дерев зашебетали пташки. Настав новий день.

Мисливець пішов у печеру, щоб виспатись хоч трохи, перше ніж піти на полювання. Але заснути не довелося. В печері вже прокинулась дитина і весело щебетала, а жінка підвелася на своїй постелі, запитуючи:

— Що діялося вночі? Я чула уві сні якийсь страшний галас.

Наш предок розповів дружині про пригоди минулої ночі та про свою спілку з жовтим собакою.

— Ми будемо допомагати один одному. Я обіцяв йому місце біля вогню, трохи їжі. І ще я обіцяв добре поводитися з ним.

— Оце добра знахідка,— буркнула жінка, яку дуже розгнівала згадка про їжу, бо, як ми вже знаємо, її чоловік частенько не міг добути їжі для них самих.

— Почекай, може, це буде ще не так погано,— заспокоїв її чоловік і вийшов з печери.

Жовтий собака, побачивши його, радісно замахав хвостом. Він, видно, вже відпочив після нічних пригод і мав добрий вигляд. Тільки за вухом серед жовтої шерсті знати було слід вовчих зубів. Тепер, удень, можна було побачити, що це не колючки тернини вдряпнули його, а певне якийсь з вовків таки наздогнав і вдряпнув зубом. Та мисливець нічого не сказав на це. А жінка довго й недовірливо придивлялася до жовтого зайди, але коли побачила криваву подряпину, їй стало шкода собаки, і вона погладила його по спині. Собака радісно замахав хвостом і лизнув їй долоню. Жінка в першу мить злякалася, але потім зрозуміла, що це ласка, і ще раз погладила собаку.

— Ну, спільнику, грійся біля вогню, а я тим часом піду добувати їжу,— сказав чоловік.

— О ні! — запротестував собака.— Адже ми повинні допомагати один одному. Я піду разом з тобою.

Мисливець пробирався в хащах, а поруч з ним біг жовтий собака. Раптом він зупинився, наче вкопаний.

— Напни твій лук, чоловіче. Там, під кущем, сидить індик.

І мисливець, придивившись, побачив у зеленій гущавині блискучі, мов чорні намистинки, очі. Він напнув лук і пустив стрілу, а через хвилину вже прив'язував собі до пояса великого індика.

Собака задоволено махав хвостом.

— Бачиш, я не такий вже непотрібний тобі, правда?

— Справді, в тебе зір набагато кращий, ніж у мене. Ніколи ще не щастило мені так швидко добути сніданок.

— Зір—дурниці,— мовив собака.— Головне—це нюх. А нюх у мене набагато кращий, ніж у тебе. Та якщо вже говорити про сніданок — чи не хотів би ти добути ще кілька яєць дикої курки? Я, наприклад, дуже люблю яєчка. Там, у заростях вовчих ягід, здається, є гніздо. Я чую це нюхом.

Мисливець розгорнув гілки вовчих ягід і, справді, в сухому листі на землі побачив гніздо. А в цьому

гнізді лежало двадцять великих, з темними цятками яець.

— От бачиш, і від мене є якась користь. Тільки не забирай усіх яець, бо курчата нам колись теж будуть потрібні.

Мисливець узяв у руки кінець шкури, в яку був одягнений, і поклав туди десять яець, наче у фартух. Потім обидва повернулись на галявину до печери.

— Що сталося? — запитала жінка, побачивши їх.— Чому ви вже повертаєтесь? Ти забув щось?

— Ми повертаємось, бо в нас уже є все, що потрібно на сніданок, і навіть більше.

Жінка аж сплеснула руками з подиву.

— Адже ти повертаєшся завжди опівдні.

— Бо він завжди полює сам,— скромно зауважив собака.

— Так, так, спільнику, це твоя заслуга,— ствердив мисливець. А собака знову радісно замахав хвостом.

Жінка обскубла індика і почала його пекти на вогні, який горів яскравим полум'ям. Чоловік і собака умотилися біля вогню, жадібно вбираючи в себе пахощі.

Нарешті індик був готовий.

— Поділи його на три частини, нам з дитиною вистачить і одного шматка,— мовила жінка своєму чоловікові.

— Не треба,— втрутився собака.— Діліть на дві частини.

Потім люди їли м'ясо, а собака хрумав кістки. На закуску він проковтнув сире яйце і дуже задоволений простягся біля вогнища.

— Ну, тобі треба зовсім не так багато їжі,— зауважив мисливець.

— Ти даремно боявся цього,— мовив собака, і чоловікові стало трохи соромно.

Потім мисливець пішов у ліс збирати хмиз, а його дружина збирала ягоди на галявині. Дитина гралася біля собаки.

Раптом собака почув якийсь шелест. Він хутко обернувся. Біля ніг дитини ворушилася трава й повзло щось довге й велике. Собака одним стрибком опинився біля непроханого гостя.

— Чого тобі треба? — загарчав він, показуючи великі білі ікла.

Змій з сичанням підняв голову:

— Не втручайся в мої справи! Чому ти стережеш це пискля, яке верещить у печері саме тоді, коли я дрімаю на своїй скелі?

— Забирайся звідси,— гавкнув собака,— бо зараз ти побачиш, які в мене зуби.

Змій засичав знову, підняв малу пласку голову, і в його роззявленій пащі затремтів довгий роздвоєний язик. Голова змія була біля босої ніжки дитини, і змій зловтішно засміявся:

— Не будемо краще говорити про зуби. В мене вони теж є...

Собака не став чекати далі. Він стрибнув і вгородив зуби в шию напасника. За хвилину змій уже лежав мертвий, а собака стояв над ним і облизувався.

Лише зараз дитина зважилася закричати. На цей крик прибігла жінка і теж скрикнула, побачивши довге вузьке тіло змія біля своєї дитини.

— Не треба зчиняти галасу,— мовив собака.— Адже змій уже мертвий і не може заподіяти нікому ніякого лиха.

Та жінка довго не могла заспокоїтись, тулячи до себе дитину. Чоловік почув у лісі її лемент і прибіг на галявину. Він одразу побачив мертвого змія, дитину й собаку.

— Ну що, є від мене якась користь чи ні? — запитав собака в мисливця.

— Так, спільнику,— відповів той.— І якщо вже казати щиро, я не знаю, хто з нас більше виграв. А тепер ти, може, трохи відпочинеш?

І собака, згорнувшись клубком, заснув біля вогнища в той час, як чоловік і жінка з допомогою попелу, кременю і води обчищали велику шкуру буйвола. Вони хотіли зробити собі ковдру, якою можна було б вкриватися, коли почне дошкуляти холод.

Ввечері, підкинувши хмизу в вогонь, жінка з дитиною лягла на постелі в печері, а чоловік її, зітхнувши, взяв палицю і сів біля вогню на пласкому камені.

— Чому ти не лягаєш спати? — спитав собака.

— Хіба ти не знаєш, що я повинен вартувати? Коли я засну, хто доглядатиме вогонь? Адже він згасне, й тоді хижі звірі можуть вдертися в печеру. Легко може

статися так, що, заснувши, ми вже не прокинемося більше.

— Ти забудь, що я тут, — мовив собака. — Іди в печеру і спи спокійно. Я будитиму тебе, коли вогонь почне згасати чи загрожуватиме якась небезпека.

Мисливець пішов у печеру й ліг на постелі із шкур. А собака сів біля вогнища і, нашорошивши вуха, став пильно прислухатися до звуків, які линули з нічних хащів. Він пильно стежив, чи не ворухиться щось у чагарях та в тіні високих дерев. А коли вогонь почав згасати, собака обережно будив мисливця, торкаючи його холодним носом. Той уставав і підкидав гілля у вогонь. А потім засинав знову.

Так він проспав цілу ніч і прокинувся, добре відпочивши. Це була перша ніч після тих усіх безсонних ночей, коли доводилося сидіти біля вогню, прислухаючись до звуків, що лунали в лісовій гушавині.

Вранці, повернувшись із полювання з жирною сарною, наш предок сказав своїй дружині:

— Не давай собаці кісток, вибери йому гарний шматок м'яса. Бо кращого спільника й справді важко було б знайти. Він не тільки мій спільник, а мій приятель і помічник. Віднині, поки я житиму, і потім, навіки, повинна бути спілка між чоловіком і собакою. І собака завжди мусить мати їжу й місце біля вогню, і ніхто не повинен його кривдити.

Тут підвелася жінка.

— Ти правду кажеш, чоловіче, і тому завжди й повсякчас повинна бути спілка поміж жінкою і собакою. А тому, що моя дитина ще занадто мала, щоб зрозуміти це все, я скажу й за неї: завжди і повсякчас мусить бути спілка поміж дитиною і собакою.

Собака замахав хвостом на знак того, що й він стверджує те, що було сказано.

Так одного сонячного дня на галявині первісних хащів наш предок, його дружина й дитина уклали спілку з собакою, не на день і не на два дні, але на весь час, поки на світі житимуть людина і собака.

Оповідання про корову та про інших тварин

Через деякий час мисливець, як завжди, пішов з собакою на полювання.

— Сьогодні ви повинні знайти щось дуже смачне,— сказала йому дружина.— Дитина захворіла й нічого не хоче їсти. Я давала їй крильце смаженої куріпки, але вона не хоче. Давала їй яблуко, вона не хоче теж. Якщо це триватиме й далі, вона стане подібною до сухої тернової гілочки, з якої облетіло листя, бо вже схудла так, що в неї можна полічити всі ребра. А ще недавно була кругла, мов кулька.

Отже, чоловік й собака брели в лісовій гущавині й пильно роздивлялися навкруги, шукаючи чогось справді доброго.

— Спільнику,— мовив раптом собака,— он там у озері плаває по воді дика качка. Може, це і є те, чого ми шукаємо.

— Хіба ти не чув, що дитина не хотіла їсти крильця смаженої куріпки? А це майже те ж саме. Ні, ні, ми повинні добути щось зовсім інше.

— Спільнику! Он там на гілці дикої груші висять гарні рум'яні грушки. Може, це й є те, чого ми шукаємо?

— Е ні, хіба ти не чув, що дитина не хотіла їсти яблук? Ні, ні, це повинно бути щось зовсім інше.

І вони йшли, стурбовані, міркуючи над тим, що потрібно дитині та де це можна знайти.

Раптом край болота вони побачили поміж низькими кущами щось коричневе. Це не була суха трава або сухі счерети, бо воно ворухилося і пирхало.

Спільники стали обережно підкрадатися, щоб побачити, що воно таке.

Серед високої трави стояла дика корова. Її смоктало

мале руде телятко. Воно підняло мокрий від молока писок і весело оглянулось навколо. В цю мить корова побачила мисливця і собаку, які наближались до неї, і наставила великі грізні роги, а телятко заховалося їй під черево і звідтіля з цікавістю поглядало на прибулих.

— Я не можу втекти од вас, бо покалічила собі ноги об гостре каміння і тепер кульгаю,— мовила корова,— але попереджаю вас, що в мене гострі роги і я несамото захищатиму себе й свою дитину.

Але чоловік дивився в цю мить не на великі роги корови, а на її гладке й веселе телятко з лиснючою шерстю. З писка в нього ще стікала остання краплинка молока.

— Як ти думаєш, спільнику, чи не знайшли ми те, чого шукаємо? Коли це корисно теляткові, воно може піти на користь і моїй дитині.

І незважаючи на гострі роги, чоловік і собака підійшли ближче. Дика корова неспокійно ворухнулася.

— Не бійся, я не зроблю тобі нічого поганого,— сказав мисливець.— Мені здається, ми могли б укласти спілку. Я постараюсь вилікувати тобі хвору ногу, а ти даси трохи свого молока моїй дитині.

Корова уважно глянула великими вогкими очима, обмірковуючи слова мисливця.

— Ти підеш зі мною до моєї печери, і там я дам тобі місце біля моєї оселі і стільки свіжої трави, скільки ти схочеш. Я захищатиму тебе й відганятиму кожного дикого звіра, який схоче на тебе напасти.

Корова слухала, втупивши в нього лагідні очі. Нарешті вона зважилась.

— Я піду з тобою, бо мені вже нічого втрачати. Однаково кінець кінцем знайдуть мене вовки, і я не зможу од них утекти. Я охоче дам молока твоїй дитині, але за це ти повинен охороняти мене й добре поводитись зі мною.

— Гарзд,— згодився мисливець.

І вони пішли назад. Іти їм довелося дуже довго, бо корова ледве брела, жалібно стогнучи. Нарешті вони добралися до печери.

— Я уклав спілку з коровою,— сказав мисливець своїй дружині.— Ми повинні годувати й добре поводитись з нею, повинні вилікувати їй покалічену ногу, а за це вона даватиме молока нашій дитині.

Жінка оглянула рану, обмила її водою і поклала на неї цілюще зілля, а потім надоїла теплого спіненого молока й дала його дитині. Дитина пила з насолодою і на другий день прокинулась весела й пустотлива й знову попросила молока.

А чоловік, дивлячись, як з губки малого стікає біла краплинка, ще раз підтвердив, що уклав спілку з коровою. І його жінка ствердила це за себе і за свою дитину, яка була ще занадто мала, щоб сказати сама. Незабаром про те, що сталося з коровою, знали всі у лісових хащах. Не минуло й кількох днів, як до печери з'явився кінь, що теж шкутильгав на хвору ногу.

— Гей, чоловіче! Я чув, що ти добре вмієш лікувати тварин, а в мене дуже болить нога, і я не можу тікати од вовків, які весь час ганяються за мною. Кажуть, ти уклав спілку з коровою — чи не міг би ти укласти спілку й зі мною? Мені вже набридло тікати од вовків, а вони, здається, бояться твого вогнища.

Чоловік вийшов з печери й уважно глянув на коня.

— Все це добре. Але яку я матиму користь від нашої спілки? Адже корова дає тепле смачне молоко моєї дитині.

— Не думай, що я хочу тільки брати, а натомість не даватиму нічого. Я тебе носитиму на спині. Ти зможеш, не втомлюючись, їздити дуже далеко, аж туди за болота, де краще полювати. Ти вже ніколи не будеш калічити собі ноги об каміння й терни. З моєї спини ти побачиш більше й краще, ніж із землі. А коли тобі доведеться тікати, я понесу тебе, як вітер.

— Ти дуже красномовний,— засміявся мисливець.— Гаразд, я згоджуюсь і на цю спілку. Ти робитимеш усе, що обіцяв мені, а за це я доглядатиму тебе й добре поводитимусь з тобою. І пильнуватиму, щоб ти завжди мав досить свіжої трави й води.

Так людина уклала ще одну спілку.

А потім було от що.

Біля печери стояли вже корова, кінь і вівця. Незабаром серед них зайняла місце довгошерста коза, а біля вогнища вмовстився кіт, муркочучи від насолоди. Поважно кудкудакали кури, переступали з ноги на ногу качки, гелготали гуси, й настовбурчувався індик.

А навколо бігав собака і доглядав усіх тварин. Він був такий же великий і жовтий, але вже не був дикий.

І кінь був свійським конем, і індик свійським індиком, і коза свійською козою, і вівця свійською вівцею, і корова свійською коровою, і кіт свійським котом. Вони всі уклали спілку з людиною, і вона повинна була давати їм місце біля вогнища, годувати їх і добре поводитися з ними — не день і не два дні, але завжди й повсякчас, поки житимуть на землі люди й тварини.

Оповідання про землю

Посеред галявини горіло велике вогнище. Біля вогнища сиділи діди, і чоловіки, і жінки. Навіть діти намагалися почути й зрозуміти, про що розмовлятимуть у колі Великої ради біля спільного вогнища.

Першим почав говорити мисливець з печери.

— Коли я прийшов на галявину й оселився на ній, гут було багато дичини. На диких яблунях росли дикі яблука, і їх було стільки, що вони падали на землю й гнили, а ми не хотіли навіть їх збирати, бо не могли всього з'їсти — я, моя дружина й дитина, хоч вона дуже любила дикі яблука.

Діти, які стояли біля кола Великої ради, важко зітхнули, бо вони всі зрозуміли, що казали про яблука, і всі вони теж дуже любили дикі яблука.

— Тут було також багато ягід — чорних і червоних, на великих і малих кущах. У лісі пахло ягодами, і їх було стільки, що ми ходили по них, наче по траві.

Діти знову зітхнули, бо вони добре зрозуміли, що говорили про дикі ягоди, — всі вони дуже любили ягоди — все одно, червоні чи чорні.

— І на узліссі, і далі, в хашах, на кожній галявинці ріс дикий овес і різне інше дике збіжжя, якому я навіть не міг дати назви. Наші кошики завжди були повні зерна, і товкач завжди стукотів у ступі, очищаючи зерно від лушпиння. На нашому вогнищі завжди пеклися коржі з борошна, і ми могли наїдатися ними досхочу — я, моя дружина і моя дитина.

Діти зітхнули знову, бо вони згадали запах коржів з борошна, а всі вони любили коржі, хоча б і трохи підгорілі.

Мисливець з печери ступив наперед, і червоне плум'я осяяло його обличчя.

— А що діється тепер? Питаю вас, що діється тепер?

Зітхання, схоже на стогін, пролунало в колі Великої ради. Першою підвелася дружина мисливця з печери.

— Я тобі відповім. Диких яблук рік у рік стає менше, і вони тепер такі терпкі й кислі, що відразу набивають оскому. І часто бувають зовсім червиві. А дикі яблуні не цвітуть уже так рясно, як раніше, коли дерева навесні стояли наче у рожевому шумовинні. І стовбури диких яблунь обростають мохом, наче лишаями, а деревина порохнявіє й репається. Як так далі буде, ми вже не їстимем ніколи диких яблук, ні сирих, ні печених, і діти наших дітей тільки з казок знатимуть про дикі яблука, а яблуком з казки не можна наїстися чи задовольнити ним спрагу.

Жінка хотіла казати далі, але її перебила інша.

— А я тобі скажу, що діється з ягодами! Їх теж стає все менше, і все далі треба ходити, щоб їх знайти. І в лісі вже не пахне ягодами. Добре заболіть ноги, поки назбираєш не кошик, але хоча б малесенький кошичок! Як так далі буде, то діти наших дітей знатимуть смак червоних і чорних ягід лише з казок, а ягодами з казки не можна наїстися, ані задовольнити ними спраги, хоча б ця казка була дуже гарна.

Люди, які сиділи біля вогнища, сумно кивали головами. Тут заговорила третя жінка.

— А я вам скажу, що діється із збіжжям! Його стає все менше, і колоски стали зовсім щуплі, в них майже немає зернят! А зернята такі маленькі і тверді, що в наших коржах все менше борошна і все більше висівок. Стеблини стали такі тоненькі, що їх хилить до землі найменший вітер. Похилені до землі колоски гниють, і зернята в них не досягають. Якщо так далі буде, то діти наших дітей знатимуть збіжжя тільки з казок, а ним, звичайно, не можна наїстися, хоча б це була найкраща казка.

Жінка сіла, і деякий час усі мовчали. Дітям надокучило це, вони побігли на галявину й стали там гратися в піжмурки.

Велика рада біля вогнища тривала далі.

— Що ж нам тепер робити? — спитав один хлопець

і оглянув усіх. Але йому не відповіли нічого, бо ніхто не знав, що саме треба робити.

— Доведеться, мабуть, переселятися в інші місця,— мовив нарешті один із дідів.— Певне, земля розгнівалася на нас і не хоче годувати, не хоче давати диких яблук, і диких ягід, і дикого збіжжя. А без цього ми не можемо жити. Бо й дичини теж стало зовсім мало, і мало риби в річці. Якщо ми не зможемо прохарчуватися з полювання й рибальства, а земля нас не хоче годувати, що нам робити?

Всі похиляли голови й сиділи мовчки, а одна жінка заплакала зовсім тихо, щоб не заважати іншим.

— Ми нічого так не придумаємо. Нехай з сьогоднішнього вечора кожен міркує над тим, що ми казали, і якщо комусь спаде щось на думку,— хай розкаже іншим.

Всі поволі повернулися в свої печери й курені. І кожен думав, думав, думав.

Наш давній знайомий, мисливець з печери, думав теж. Ранком наступного дня він пішов до дикої яблуні, яка росла на галявині.

Стовбур яблуні зовсім спорохнявів, на гілочках було мало листя, і їх заснувало якесь чудне павутиння. Невеличкі червиві яблучка де-не-де висіли на тонких гілках.

— Що з тобою сталося? — спитав мисливець у яблуні.— Колись ти давала більше яблук, ніж ми могли зібрати — а тепер? Колись у тебе був дебелий міцний стовбур і рясне зелене листя. Чому ти не хочеш більше годувати нас?

— Це не я,— зітхнула яблуня.— Це земля.

Мисливець придивився до землі під яблунею. Земля була тверда, втоптана, на ній ріс сухий мох.

— Он як...— мовив мисливець і пішов на узлісся, де зеленіли кущі. Кущики були низенькі й миршаві, на них висіли дрібні сухі ягідки.

— Чому ви не хочете нас годувати? — спитав мисливець у ягідного куща.— Колись ви були чорні від ягід, і їх було більше, ніж ми могли зібрати й з'їсти,— я, моя дружина і моя дитина.

— Це не ми — це земля! — зітхнули ягідні кущі.

Мисливець придивився до землі, на якій вони росли. Земля була втоптана і тверда, де-не-де на ній білів пісок і ріс кушуватий сухий мох.

— Он як,— знову сказав мисливець і пішов туди, де хиталися од вітру шуплі колоски дикого збіжжя.

— Чому в тебе порожні колоски? Чому ти не хочеш давати нам зерно? Колись твої колоски були важкі й повні, а зерно золоте, як сонце. А тепер? Чому ти не хочеш нас годувати? — спитав мисливець у збіжжя.

— Це не ми... це земля! — захвилювалися й зашуміли колоски.

Мисливець знов глянув на землю. Вона й тут була тверда й втоптана, поросла сухим кущуватим мохом. Мисливець гнівно тупнув ногою.

— Що сталося? Чому ти не хочеш нас годувати? — запитав він у землі.— Чому ти не хочеш ростити дикі яблуні, і збіжжя, і кущі диких ягід? Адже нам, людям, нічого їсти. Чому ти стала така пісна й неродюча, що на тобі росте лише сухий кущуватий мох? Що ми зробили тобі, що ти стала така неласкава?

Раптом земля зітхнула, аж на ній зашаруділи трави й кущі, і здригнулися дерева на галявині.

— Нерозумний! Хіба це я винна? Я давала все, що тільки вам заманеться, а ви хіба потурбувалися коли про мене? Хіба виполювали бур'яни, які витягають з мене всі соки, хіба поливали мене в посуху чи рятували від надмірної вологи в зливу? Чи ви підживлювали мене, коли я ставала неродючою, оберталася на пісок?

Первісний чоловік стояв, похиливши голову. Нарешті він заговорив:

— Ти кажеш правду, земле, ми винні перед тобою, але я обіцяю тобі, що віднині все зміниться. Ми будемо тебе поливати в посуху і виполювати бур'яни, які п'ють твої соки, і будемо тебе підживлювати. А ти за це даватимеш нам великі яблука, важкі колоски й соковиті ягоди.

Так люди уклали спілку з землею. І знову зібралася Велика рада на лісовій галявині біля спільного вогнища. Спілку з землею ствердили всі, які були тут, чоловіки й жінки, і навіть діти, що гралися на галявині.

Відтоді людина навчилася обробляти землю, сіяти, садити і збирати врожай, виплеканий її власними руками. А за це люди шанують землю, всі — чоловіки, жінки й діти, завжди й повсякчас, поки живуть люди й поки земля їх годує.

Оповідання про пісню

Жінка з дитиною пішли збирати ягоди, які росли на галявині, а наш предок сидів біля печери. Він дивився на освітлену сонцем галявину й слухав.

Навколо шуміли хащі, співаючи похмуру пісню, а в цій пісні було безліч голосів і звуків, яких він не розумів. Та ця пісня була гарна й лунка і розповідала про різні дива, яких ніколи не бачили первісні люди.

— Про що ви співаєте пісню? — запитав мисливець у хащів.

— Ми співаємо про те, чого вже нема, що минуло давно-давно, перше ніж ти з'явився на галявині. Ми співаємо про чорні болота в нашій дикій гущавині та про м'які кроки хижаків на наших переплутаних стежках.

— У цій пісні безліч голосів і звуків,— мовив наш предок і підкинув дров у пригасле вогнище.

— Адже на деревах шелестить листя, і шарудять голки на ялинах та соснах, і капотить роса з гілок, і мурашва збирає голки для мурашника. В трясовині дихає буйвол, в гущавині пробирається сірий вовк і бурий ведмідь, і тече сік у стовбурах високих дерев. Оце і є моя пісня, розумієш?

— Розумію. Я розумію також, що в моїй печері дуже тихо. Чи не могла б ти бути також і моєю піснею?

З гущавини високих дерев долинув шелест і шум, наче зітхання.

— Ні. Я пісня хащів і тому не можу бути піснею людини.

Перше ніж він дійшов до кам'янистого берега, звідтіля долинула інша пісня. Це була пісня, наче із срібла й блакиті, миготлива дзвінка пісня річки.

Наш предок стояв над річкою й слухав.

— Про що ти співаєш? — спитав він у річки.

— Я співаю про те, чого вже нема, що минуло давно-давно, раніше ніж ти вперше прийшов сюди, на мій берег. Я співаю про далекі гори, звідки течуть струмки, та про рівнини, де я вимиваю собі річище, співаю про далеке море, якого ти не знаєш.

— У цій пісні теж безліч голосів і звуків...

— Бо в мені є струмки й струмочки, потоки й ручаї, є вода з далеких джерел і вода розталих снігів. З цього народжуються голоси й звуки, і все це забарвлює мене сріблом і блакиттю — розумієш?

— Розумію. Я розумію також, що в моїй печері дуже тихо. Чи не могла б ти бути й моєю піснею?

Вода заплескотіла, зашуміла, і на зломах хвиль блиснули золоті вогники сонячних промінців.

— Ні. Я пісня річки і тому не можу бути піснею людини.

Чоловік деякий час стояв, дивлячись на миготливий блиск хвиль. Потім пішов. Але тут війнув вітер, і вітер теж співав пісню. Ця пісня була повна голосів і звуків. Вона широкими крилами линула над хащами й над водами річки, яка текла в море. Вона, ця пісня, пробиралася в кожну ямку на скелях і в найгустіші зарості хащів.

— Про що ти співаєш? — спитав чоловік, але вітер засміявся.

— Знаю, знаю, про що ти хочеш мене спитати. Але я зовсім не хочу тобі відповідати. Можу сказати лише одне, що моя пісня старіша, ніж пісня річки й пісня хащів. Я не можу бути твоєю піснею, піснею людини, бо це співає вітер.

Тоді наш предок повернувся в свою печеру, а у вухах йому лунала пісня хащів у погожий день, і пісня річки, і крилата пісня вітру, який линув над світом.

Він сів біля вогню, і йому стало дуже сумно. Тут повернулася жінка з кошиком, повним червоних ягід. Він почав їсти ягоди, але вони не припали йому до смаку, мабуть, уперше в житті.

— Що з тобою? — спитала жінка.

Чоловік спершу не хотів їй відповідати, але жінка наполягала.

— Я скажу тобі, хоч з цього, мабуть, нічого не вийде. От хащі мають свою пісню, і річка теж має свою пісню,

і пісня вітру лине над деревами, а в нашій печері мертво і глухо.

Жінка здвинула плечима.

— Тут нічого не вдієш. Адже ти жив досі без пісні й тобі живеться непогано, відколи ти маєш вогонь, кремень, і глину, і тварин, які тобі слугують. Нащо ж тобі пісня?

— А проте мені чогось не вистачає. І це не смажене м'ясо, і ні яблука, і ні коржі з борошна дикого збіжжя. Я не знав досі, що це таке, але тепер знаю. Це пісня — не що інше.

Жінка ще раз здвинула плечима і взялася до роботи. Чоловік теж узявся до роботи, і йому здавалося, що він уже не думає про пісню.

Вечері, лігши на постіль з теплих шкур, наш предок ніяк не міг заснути. Він перевертався з боку на бік і зітхав так голосно, що дитина прокинулася і заплакала. Тоді він затих і мовчки лежав, дивлячись у темряву.

І раптом почув щось, чого не чув ніколи досі. Це був якийсь дивний стукіт, повний голосів і звуків.

Наш предок довго міркував, що це може бути. Та нарешті зрозумів — то стукотіло його власне серце.

Він аж сів на постелі з подиву.

— Невже це і є пісня людини?

Він довго слухав.

Але ні — це була не пісня, хоч те, що діялося з серцем, нагадувало пісню.

В цьому було наче безліч пісень, ніби дрібні зернятка, з яких колись виросте колос.

Наш предок слухав биття власного серця, аж поки втомлені очі самі заплющились, і він заснув.

А на другий день пішов у ліс рубати крем'яною сокирою дерево, бо вже спалив увесь хмиз навколо і нічим було годувати вогонь.

Та коли рубонув сокирою по великому товстому стовбуру, йому раптом здалося, що удари нагадують те, що було вночі.

Отож він став уважно дослухатися до биття власного серця та до стукоту сокири.

Він слухав і працював. І в такт ударам сокири, в такт ударам власного серця казав сам до себе:

— Гей, швидше бий!

— Гей, швидше бий!

І раптом піднесена для удару сокира зупинилася в повітрі. Може, це й була пісня, пісня людини?

Наш предок довго стояв у мовчанні і не зважувався повторити того, що на мить здалось йому піснею.

Та потім знову спробував повторити те, що казали сокира й серце.

— Гей, швидше бий!

— Гей, швидше бий!

— Бий, сокиро, в деревину!

Тепер уже не було сумніву. Бо раптом зашуміли, зашелестіли зелені хаші.

— Слухайте, слухайте, в людини є власна пісня! Це не пісня хашів, зелена і хмурна, і не пісня річки, створена із срібла й блакиті, ні, це — не схожа на інші, пісня людини.

Вітер хутко промчав над галявиною і засвистів, зашумів:

— Слухайте, слухайте, людина має власну пісню! Це не пісня хашів, зелена і хмурна, не срібна і блакитна пісня річки, ні, це — зовсім інша, пісня людини.

І полинув по хашах шелест, і гомін, і свист. Зашаруділи дерева й кущі — і хутко всі дізнались, що в людини є власна пісня.

А чоловік стояв під деревом, і обличчя йому дивно сяяло, бо власна пісня здавалася кращою над усі — кращою, ніж пісня хашів, і пісня річки, і пісня вітру — зовсім іншою, ніж вони.

— Тепер ти залишишся зі мною назавжди, — сказав він своїй пісні. — Ти будеш зі мною, коли я буду смутний, і коли буду втомлений, і коли буду лихий, і коли буду веселий.

Він узяв сокиру на плече і повернувся в свою печеру. Обличчя його сяяло, як ніколи досі, бо в нього була вже своя власна пісня.

— Тобі сьогодні веселіше, ніж учора? — спитала жінка, побачивши радісне чоловікове обличчя.

— Так. От послухай. У мене є своя власна пісня.

І жінка стала слухати цю пісню, аж поки на очі їй набігли сльози, і вона стала коливатися в такт пісні. Їй здалось, що діється щось таке, чого вона не могла навіть висловити.

— Оце і є пісня, — мовив її чоловік. — Тепер вона назавжди залишиться з нами.

І справді, пісня більше не залишала його. Вона лунала під час роботи, тоді легше було рубати дебелі стовбури, і переносити велике каміння, і копати землю. Вона супроводила мисливця, коли він ішов у хащі й коли плив човном по річці. І тоді йому легше було йти і легше вимахувати веслами.

Відтоді наш предок вже ніколи не почував себе самотнім, і ніколи тиша не викликала смутку, бо завжди з ним була пісня. Це була не пісня хашів, і не пісня річки, і не пісня вітру, яка на широких крилах линула над світом. Це була зовсім не схожа на них пісня людини, яка народилася з биття людського серця, з людської праці.

Сад

Це був невеличкий будиночок край села. На стіні його біля дверей висіла блискуча табличка, а на ній було написано: «Школа інвалідів Вітчизняної війни». Діти, ідучи до школи, оглядалися на цей будиночок.

Адже це були не такі інваліди, як, наприклад, Семенків батько, в якого відірвало ногу, і тепер він ходив на милиці, або Петрусів дядько, що в нього замість лівої руки був протез. Це були осліплі льотчики й танкісти. Тридцять сліпих офіцерів вчилосся в цій школі, щоб знов почати працювати.

Петрусь разів зо два проходив мимо завулочком і бачив крізь паркан, як по подвір'ю ходять сліпі. Вони пересувалися поволі, обережно, наче боялися впасти. А один з них якось зупинився біля маленького кущика, що тувився в куточку біля паркана, і, піднявши обличчя вгору, до сонячного проміння, став тихо торкати пальцями листячко, ніби пестив його. Петрусеві щось перехопило горло, коли він побачив це.

Потім йому снилося щонаочі порожнє подвір'я, невеличкий кущик з зеленим листячком і молодий офіцер з заплушченими очима на худому вузькому обличчі. Може, це був танкіст, якому випекло очі в охопленому полум'ям танку, може, льотчик, в якого загорівся літак у повітрі, і він тепер уже ніколи не побачить ні рідних полів, ні сяйва сонця, ні голубів, що кружляють у блакиті.

Часто, сидючи над книжками або граючися з хлопцями, згадував Петрусь сліпого офіцера на порожньому подвір'ї. Порожньому... А що, коли б воно не було по-

рожне? Що, коли б на ньому посадити хоча б невеликий садок, де могли б гуляти сліпі офіцери?

Напевне, це принесло б їм хоч трохи радості...

Петрусь вирішив поговорити про це із своїм піонерським загonom. Його відразу підтримали всі. Рудий Женька аж підскочив.

— Як же це так? Стільки разів ми всі проходили мимо них, і нікому навіть не спало на думку.

— Коли ж вони нічого не бачать,— з сумнівом мовила Марійка.

— То й що, як не бачать. Але вони відчують, правда ж? І як сонце гріє, і як квіти пахнуть. Звичайно, їм буде приємно, що в них садок, а не порожне подвір'я,— обурилася Софійка.

— Я сам бачив, як сліпий офіцер гладив те листячко,— мовив Петрусь.

— Отже, хто «за»? — спитав Толя, який був головою їх піонерського загону.

— Як хто «за»? Всі «за». Тільки треба порадитись, як це зробити.

— Дуже просто,— заявив Женья.

— У тебе завжди все дуже просто. А це треба обмірковувати все по порядку.

— І протокол написати як слід,— перебив Толя.— І щоб потім ніхто нічого не викреслював.

— Ніхто не буде викреслювати, який ти...

— Ну, тоді ходім зараз до мене, поговоримо,— запропонував Толя, бо вся розмова відбувалася на вулиці, коли вони поверталися із школи додому.

Діти повернули в невеличку вуличку, яка вела до річки.

Толина мама виглянула з-за хвіртки.

— Вони до мене на збори,— пояснив їй Толя.

— Добре, добре, тільки ноги витирайте, а то нанесете мені грязюки.

— Ні, ні, ми витремо.

Діти одне за одним увійшли до невеличкої кімнатки за кухню. Толя відразу дістав з портфеля аркуш паперу і взяв олівця.

— А з чого почнемо? — запитала Соня.

— Спершу треба попросити директора. Там у них є директор, так щоб він дозволив нам посадити на подвір'ї садок.

- Так... Питання перше. Дозвіл директора.
- Питання друге,— почав Женя, але Петрусь перебив його.
- Почекай, ми ще з першим не скінчили. Треба записати, хто піде до директора.
- Хто? Звичайно, Петрусь, бо він це придумав.
- І Толя,— хутко додав Женя.
- І Толя,— згодилися всі.— А ще хто?
- А нащо більше? Вистачить двох.
- Справді! А від дівчат нікого не буде? — обурилася Софійка.
- Правда, ми й забули. Ну, тоді хай Марійка буде.
- А тепер ще одне. Звідки нам узяти інструмент?
- Який інструмент?
- От тобі й маєш... А лопати, а граблі? Що ж ти, пальцями будеш копати грядки?
- Та це нічого... У кожного ж свій інструмент є... Кожен може принести з собою... У нас, наприклад, дві лопати є,— мовив Петрусь.
- А у нас кілька грабелів залізних,— заявив Микола.
- Ну от, бачите. Отже, так — кожен постарається принести з собою інструмент.
- А потім?
- Що потім? Треба дістати насіння, саджанців...
- У мене є насіння рожі й красолі,— сказала Сося.
- А у тебе, Марійко, теж гарний садок...
- Звичайно, у мами багато насіння, я попрошу, вона дасть.
- Толя підняв угору олівця.
- А в радгоспі величезний сад. У них багато саджанців. Ми попросимо, вони нам дадуть трохи.
- У лікаря є троянди. Може, він дозволить викопати один кущик?
- Напевне, дозволить. Я бачив, він влітку посилав до цієї школи квіти.
- От бачите... Оце й усе?
- Мабуть, усе...
- Братися до роботи швидше,— енергійно заявив Петрусь.
- Почекай, почекай... Ще земля не відмерзла до кінця. Ще ніхто не скопує садків.
- Еге, не скопує... Вже тепло.

— Що ти вигадуєш? — обурилася Марійка. — Я сама вчора копала в нас у садку. Ще повно льоду, земля зовсім мерзла.

— Тим краще, — зауважив Толя, — ми встигнемо все приготувати, знайти насіння, домовитись з директором, а як тільки можна буде — за лопати.

— За лопати! — вигукнули хлопці, аж забряжчали шибки у вікнах.

Толина мама виглянула з кухні.

— Що сталося?

— Нічого, нічого, це ми так...

З цього дня закипіла робота. Склад насіння зробили у Толі. Марійка принесла резеди і рожевих гвоздик. Сонина тітка обіцяла дати саджанці флоксів. Хтось запропонував посадити соняшники, і Петрусь приніс цілий вузлик насіння.

А лікар обіцяв не один, а два кущики троянд.

Коли настали перші теплі дні, почалася робота на подвір'ї.

Ті, що жили ближче до школи сліпих, прибігли зовсім раненько, ще до уроків, і почали копати.

Після школи прийшли всі, як є. Толя розбив усіх на бригади, кожна бригада обрала бригадира, а тоді розбили подвір'я на ділянки й почали садити квіти.

Спочатку сліпі тільки прислухалися до того, що роблять діти, а через два дні стали просити, щоб і їм дали копати.

— Ти мені покажи місце й забий кілка. Коли я докопаю до кілка, покажеш мені, куди копати далі, — сказав Петрусеві молодий високий офіцер, і Петрусь впізнав у ньому того, що гладив листячко на кущику під парканом.

Через тиждень ніхто б не впізнав сумного порожнього подвір'я. Під стіною будинку тяглися рівненькі, мов по шнурочку, грядки. Посередині зробили величезну круглу клумбу, а від неї в усі боки розходилися грядочки, наче промені зірки. Під парканом вздовж усього подвір'я теж були насаджені квіти.

Усього виявилось більше, ніж треба. Всі, хто довідувався про те, що роблять діти, намагалися їм допомогти — приносили насіння у вузликах та коробочках, приносили саджанці.

Під парканом діти посадили соняшники. Біля входу

з обох боків — два кущики троянд, ті, що дав лікар, а далі, під стіною, рожі.

На великій клумбі посадили петунії, гвоздики і матіоли, щоб на подвір'ї добре пахло.

— Треба, щоб було дуже багато пахучих квітів,— сказала Марійка і, сяючи, вийняла саджанці левкоїв з вогкого моху.

— І резеда теж пахне... І гвоздики...

— І лілії — тітка дала мені дві.

— Лілії посадимо тут біля стежки.

Діти і незчулися, як робота була готова. Тепер треба тільки поливати й чекати. Але з вогкої, нагрітої сонцем землі зелені паростки виходили хутко, тяглися вгору до сонця, і незабаром усі грядки вкрилися ніжною молоденькою зеленню.

— Земля пахне, і зелень пахне,— казали сліпі, ходячи по стежках обережно, щоб не топтати грядок. Вони хутко звикли до свого садочка.

Коли б глянути здалеку, ніхто б і не повірив, що ці люди, які гуляють поміж клумбами або сидять на лавах біля паркана, нічого не бачать.

А потім зацвіли квіти. Запахла матіола, запалали, наче вогники, червоно-золоті красолі, а на кущі троянди з'явився перший пуп'янок.

Він розкривався повільно й начебто несміливо, аж поки не заблищала на гілці блідо-рожева велика квітка. Сліпі підходили до кущика й обережно торкали її.

— Справжня троянда,— мовив хтось із них, і всі засміялись, так це чудно прозвучало.

Тепер піонери знали всіх, що були в школі, на ім'я і на прізвище. А ті знали дітей. Пізнавали їх по голосу, навіть з ходи, завжди радісно вітали кожного. І піонерам здавалося дивним: як вони раніше могли жити без цього.

В усьому селі заговорили про те, що зробив піонерський загін. Ідучи вуличкою, кожен поглядав на квітучий садок і казав:

— От молодці наші піонери! Бач, що зробили!

А в садку красувалися й пахли квіти, і ніжно торкалися квітучих гілок осліплі офіцери, які віддали свій зір Батьківщині за те, щоб усі радянські діти жили радісно й щасливо у своїй вільній Радянській країні.

Що було з Женєю

Марійка прокинулась сьогодні пізніше, ніж звичайно, і хвилину лежала нерухомо, прислухаючись до того, що діялось навколо. У пічці весело горів вогонь. З неприкрученого крана в кухні капотіла вода і дзвеніла, немов скляний дзвіночок. За столом щось тихо казав батько. «Це він, щоб нас не збудити»,— подумала Марійка і раптом почула інший звук, який змусив її схопитися з ліжка. Так, вона не помилилась. Мама плакала. Тримала в руках якогось листа і плакала тихо й гірко. В Марійки раптом тривожно забилося серце.

— Тьотя Агата померла,— сказала мама, бачачи, що Марійка вже не спить.

Тьотя Агата була мамина сестра — не рідна, а двоюрідна; Марійка знала її мало. Раніше, до війни, тьотя інколи приїздила до міста й привозила їй яблука, Марійка пам'ятала їх ще й досі — червоні, блискучі, запашні. Тоді вона була зовсім мала і запам'ятала більше яблука, ніж тітку. А потім тітка була в них один тільки раз і дуже поспішала додому, до своєї малої донечки Жені. Марійка раптом злякалась.

— Мамо, а Женя?

— Та от, Женя,— буркнув батько. Його завжди усмінене добре обличчя було зараз похмуре й стурбоване.

— Як вона зараз? — тихо запитала Марійка, а Оленка, яка щойно прокинулась, про всяк випадок голосно розплакалась, хоч і не знала, в чому річ. Оленка взагалі була плаксітка, і мама завжди гримала на неї за це, але зараз вона не сказала ні слова, тільки тяжко зітхнула, накриваючи на стіл. Марійка відчула, що мамі не дуже хочеться розмовляти, і тихо почала одягатися.

За сніданком усі мовчали, і тато не жартував, як завжди. Поснідавши, він устав з-за столу і мовив якось нерішуче:

— Що ж, треба їхати по дитину.

— По Женю? — зраділа Марійка.

— Аякже.

— А вона буде в нас?

— У нас? — сумно перепитала мама.— Хто ж її буде у нас доглядати, коли я цілий день на роботі? Доведеться віддати в дитячий будинок.

— Адже Мартиненки взяли сирітку, хоч у них теж двоє дітей,— обурилась Марійка.

— Мартиненки... У них мати не працює, та й Галя у них — справжня господиня...

Марійка скоса глянула на маму. Галя... Так, це правда, завжди казали, що Галя все робить удома, хоч Галя була в одному класі з Марійкою. І в Марійки чомусь постала перед очима незашита дірка в її власній панчосі, обірване плічко на сорочці. А скільки разів мама дорікала їй, що вона не хоче проводити Оленку до дитячого садочка. Ні, Марійку аж ніяк не можна було назвати «сравжною господинею».

— Давай спробуємо,— мовив батько, стоячи в дверях.— Буде важко, завжди встигнемо віддати до дитячого будинку.

— Що тут пробувати? — тихо відповіла мама, і знов сльози заблищали в неї на очах.

— Адже я теж можу...— шепнула Марійка нерішуче.

— Ти? — перепитала мама. І так недовірливо глянула на дочку, що в Марійки слова зупинилися в горлі. Але тим більше зростала в ній рішучість.

— І я можу! — тихеньким голоском протягнула Оленка. І мама засміялась крізь сльози, бо Оленка була зовсім маленька, може, трішечки старша від Жені.

Настав вечір, а батько все не повертався. Зовсім стемніло, і треба було йти спати. Та Марійка чомусь довго не могла заснути. Їй згадалося, що вона так і не прибрала своєї полиці з книжками, що Оленчині іграшки валяються по всіх кутках, а пеларгонія на вікні, її власна пеларгонія, сумно опустила листочки, бо Марійка знов забула її полити.

«Але зараз буде зовсім інакше»,— подумала Марійка, з-під вій стежачи, як мама пореається в кімнаті.

І так бувало завжди. Тільки-но мама повернеться з роботи, відразу починає варити, прибирати, і так аж до пізньої ночі.

Марійка тільки зараз помітила, яке втомлене обличчя у мами. І тато — прийде з фабрики, а потім ще грається з Оленкою, або майструє щось удома, або читає їм уголос книжечки чи мамі газету. Тільки вона, Марійка... Що вона, власне, робила вдома, крім того, що ходила до школи?

...Їх збудили голоси й світло. Біля столу сидів батько, а поруч з ним маленька дівчинка. Біляве волоссячко падало їй на очі, щічки були круглі, наче ті яблука, що їй перед війною привозила тьотя Агата. Вона пила чай з блюдечка, кумедно тримаючи його розчепіреними пальчиками. Значить, це була Женя — зовсім малесенька, ще менша від Оленки.

Марійка мимоволі усміхнулась під ковдрою. Женя наче відчула її погляд і глянула в куток, де стояло ліжко. Марійка хутко заплющила очі. Вона не знала ще, як їй познайомитися з Женею. Краще почекати до ранку.

Вранці Марійка прокинулась перша. Їй хотілося встати відразу, але батьки ще спали і вона боялася їх будити.

Зате коли мама прокинулась, Марійка відразу схопилася з ліжка.

— Чого так рано? — здивувалась мама.— Спи, спи.

— Я вже не хочу,— хутко одягаючись, відповіла Марійка.— Зараз я принесу тобі дров.

Мама здивувалася, але нічого не сказала. А Марійка принесла з сарая оберемок дров і стала на коліна біля плитки.

— Я розпалю.

— Не зумієш,— мовила мама, і Марійка навіть прикусила губи від великого напруження. Ах, коли б розгорілось відразу, коли б показати мамі, що й вона може щось робити. Тоді напевне Женя залишиться у них.

І раптом, глянь — блакитний вогник побіг по трісках і вибухнув веселим золотим полум'ям.

— А де Женя? — голосно запитала раптом Оленка, підіймаючи біляву голівку з подушки. І зовсім така сама білява голівка підвелась водночас на залізному ліжечку, яке мама принесла вчора від сусідів.

Раптом виявилось, що познайомитися зовсім легко.

Яка маленька ця Женя, а розмовляє басом, солідно й поважно, як доросла. Вона слухняно дозволила, щоб Марійка її одягла, довірливо дивлячись на неї круглими блакитними оченятами. На платтячку в неї відірвалася лиштва. Марійка попросила в мами голку і пришила лиштву, колячи собі пальці.

— Мамо, я подарую Жені мою чашку,— мовила вона.

— Добре,— згодилася мама. Чашка була в синіх і червоних квіточках; її подарувала колись Марійці мамина приятелька.

— Тільки не розбий,— сказала Оленка, дивлячись, як пухкі пальчики Жені обхопили чашку. Самій Оленці не можна було навіть доторкатися до цієї чашки, але в голосі її не було й тіні заздрості.

Марійка сяяла, дивлячись, як Женя п'є чай, як, старанно сопучи, наливає його в блюдечко. В думці вона ще раз повторила собі, що зробить все, все, аби Женя залишилася в них та щоб мамі не було з нею ніякого клопоту.

На другий день вона відвела обох дівчаток до дитячого садочка без ніяких нагадувань, хоч раніш про це доводилося нагадувати не раз. Вона міцно стискала пухкі спітнілі пальчики Жені, терпляче відповідала на всі її запитання.

Женя була вперше в місті. Її дивувало все, що вона бачила, і вона задавала такі кумедні запитання, що навіть Оленка реготалася. Женя, нічого не розуміючи, дивилась на неї, а потім усі троє починали сміятися так, що на них, усміхаючись, оглядалися перехожі.

Після школи Марійка забрала обох дівчаток з дитячого садка, вдома розігріла суп, який залишила мама, і нагодувала їх. А потім випрала панчішки Жені і навіть здивувалася, скільки в неї ще залишилося вільного часу. Коли мама прийшла додому, розігрітий обід уже чекав її на столі, а Женині панчішки сушилися на вірвовці біля печі. Отже, мама могла посидіти й відпочити, поки прийшов тато.

Через кілька днів Марійці здавалося, що Женя жила у них завжди. Важко було навіть уявити собі, як вони могли б тепер жити без неї.

Вона ходила з Женею і з Оленкою гуляти, штопала їм панчішки, розчісувала завжди сплутані косички, мила брудні рученятка, і виявилось, що це було навіть

приємно. Тепер Марійка була потрібна вдома — вона це знала добре. І мама вже не могла б глянути на неї з такою недовірою — це вже напевно.

Але ще десь глибоко таївся в ній страх, що все це скінчиться, що одного дня мама скаже: «Мені важко, треба віддати Женю».

Та одного разу вона почула, як мама казала сусідці.

— Що ви, Тетяно Тимофіївно, до дитячого будинку? Нам ця дитина дала стільки радості, і мені вже здається, ніби вона моя власна.

— Але ж вам важко з нею: роботи збільшилось...

— Важко? Зовсім ні. Адже моя Марійка хазяйнує, та ще й як. Вона доглядає малу.

Минуло майже два місяці. І от сусід у дворі запитав одного разу Женю:

— Де твоя мама?

Дівчинка показала пухкою ручкою на Марійку, яка вішала на вірьовці випрані фартушки, і мовила поважним голосом:

— Ось моя мама.

Сусід засміявся, а Марійка відчула, як у неї чомусь защеміло в горлі і радісні сльози виступили на очах.

СИВКО

Сивко зовсім не був сивий. Але тоді, коли діти врятували йому життя, все тіло його вкривала густа біла паморозь, яка лежала на довгій темній гриві коня, біліла на морді, і дітям у першу хвилину здалося, що кінь білий. А потім це ймення так і залишилося, хоч Сивко насправді був гнідий і його шерсть виблискувала золотими одсвітами.

Тоді ще була зима.

Навколо лежав глибокий сніг, по дорозі одна за одною сунули з громом і гуркотом гармати, а над Сивком стояв командир з револьвером у руці. Кінь був поранений і хворий, він уже кілька днів ледве тримався на ногах, а цього морозного ранку його зовсім залишили сили і він звалився біля дороги.

— Треба застрелити, чого він, бідолаха, буде мучитись? — сказав командир і зупинився біля коня.

Вогкі темні очі глянули на нього з таким болям, наче кінь розумів, що мало статися за хвилину.

Але тут з хати вискочили Івась і Тетянка й щодуху помчали до дороги.

— Не стріляйте, не треба стріляти! — гукнув Івась, і командир опустив револьвер.

Кінь підняв засніжену голову і тихо заіржав.

— Треба його вбити, щоб не мучився, — мовив командир, але Івась вже торкнув рукою м'які теплі губи коня і обняв його за голову.

— Ні, ні, він ще може видужати; не треба, будь ласка, не треба!

— Він зовсім такий, як мій Сивко, — мовила тихо Тетянка.

І їй ще дужче стало шкода пораненого коня, коли вона згадала Сивка, якого колись разом із татом до-

глядала в колгоспній стайні та який так знав її, що всюди ходив за нею, мов собака. Цього Сивка забрали гітлерівці й кудись погнали.

— Не вбивайте, гляньте, як він дивиться,— просив у командира Івась.— Ми його заберемо до себе й будемо доглядати.

— Ну, добре, як хочете,— відповів командир, ховаючи револьвера.

Йому теж було шкода коня, який жалібно дивився на нього. Кінь вірно служив йому на довгих шляхах війни, а тепер ось треба було його кидати на снігу біля дороги, бо їх частина поспішала на захід, наздоганяючи фашистів, які хутко відступали.

Гуркотіли гармати, сунучи безперервним потоком, рипіли важкі колеса. Біля нерухомого коня зібралася вже ціла юрба дітей.

— Нічого з нього не буде,— зауважив Петько.

Але діти враз загомоніли усі.

— Звідки ти можеш знати — буде чи не буде? Лікувати треба,— сердито сказав Івась.

— А як ти будеш його лікувати? Ти лікар, чи що?

— Я — ні. А от в Осинках є ветеринар. Він його й буде лікувати.

— Так він і прилетить до тебе!

— Нащо йому літати? Підемо й попросимо, то він і прийде до нас. Адже він лікує коней.

— А зараз що ти будеш робити з ним? Так тут і лежатиме?

Івась заклопотано глянув на Сивка. Але Федько, найстарший між них, сказав, поміркувавши хвилину:

— Коня треба забрати. Він не може лежати так, на снігу.

— Куди ж ти його забереш? — запитав Петько.

— У нас є місце,— палко перебив Івась.— Адже фашисти забрали в нас корову, і хлів стоїть порожній.

— І кінь тоді буде ваш?! — підозріливо запитав Петько.

Івася раптом осяяла щаслива думка.

— Ні, не наш, а всіх дітей з нашого кутка, добре?

«Наш куток» — це було десять чи дванадцять хат, які стояли трохи осторонь, край села, біля невеличкого вільшаного гайка.

— Добре, добре! — загомоніли всі.— Тільки як його зараз забрати звідси?

Кінь був великий, а діти були малі, але кінь був один, а дітей — ціла юрба. А коли до них підійшов ще й дядько Семен з кузні, справа відразу пішла зовсім інакше. Семен трохи розумівся на конях, даремно він стільки підкував їх на своєму віку. Отож, придивившись до Сивка, він згодився з Івасем: погано йому — це правда, але кінь, видно, молодий, тільки змучився дуже, ну й поранило його трохи. Але, може, він ще оклигає. Тільки треба за нього взятися як слід.

На драбину з воза поклали соломи і з великими зусиллями перетягли на неї коня. Хвора тварина наче розуміла, що її рятують, і покірливо дозволяла робити з собою все, благально дивлячись на дітей вогкими карими очима.

Гуртом дотягли коня до хліва, перетягли через поріг. Мати, побачивши юрбу дітей і хворого коня, аж сплеснула в долоні.

— Лишенько мое, от бідолаха! Тільки нічого вже з нього не буде. Хай спокійно помирає в хліву, а не на дорозі. Шкода тварини.

Але Сивко і не думав помирати. Він жадібно тягнув оксамитними темними губами воду, яку йому поставили діти, з рук Івася узяв скоринку хліба. А на другий день Федько привів до нього товариша Коваленка, ветеринара з Осинок, і той довго оглядав Сивка.

— Нічого страшного нема,— мовив він нарешті, оглянувши неглибокі рани на боці, обдерту шию і вливаючи коневі в рот якісь ліки.— Тільки хто його доглядатиме? Без догляду він не видужає.

— Як — хто? — обурився Івась.— Ми всі будемо його доглядати.

— Гм,— буркнув із сумнівом ветеринар, окинувши поглядом купку дітей, що оточили коня.— Як то кажуть, у сімох няньок — дитя недоглянуте.

-- А ще кажуть — у гурті сила,— зауважив Федько, і ветеринар засміявся.

— Правда, правда. За тиждень я до вас прийду, подивлюся, як ваш вихованець.

На горищі лежало сіно, приготоване для корови, яку забрали гітлерівці.

У діжці була полова.

— Бери, бери,— сказала мати Івасеві.— Що там бідна тварина буде голодна лежати, нехай уже.

І кінь їв і пив, і роз'ятрені його рани почали на очах затягатися. А на п'ятий день, коли вранці Івась зайшов до стайні, він побачив, що кінь стоїть.

— Устав, устав! — закричав хлопець і побіг з цією радісною новиною по хатах.

Знов зібралися всі, оточили коня, обережно глядячи його по запалих, ще худих боках. Дівчата давали йому скоринки хліба, а Федько приніс у долоні трохи цукру, і кінь зібрав у нього з долоні все чисто, до порошинки.

— На, Сивку, на.

— Який він Сивко? — заперечив Петько.— Ще коли лежав на снігу, весь в інеї, то скидався трохи на Сивка. А зараз гнідий... Треба його якось інакше назвати.

— Не треба, не треба! — запротестували діти. Вони вже звикли до цього ймення, і їм шкода було з ним розлучатись.

— І він зовсім схожий на нашого Сивка — і очі, й морда, й вуха,— зауважила Таня.

— Нехай він так і буде Сивком, на згадку про те, як ми його забрали. Адже там, у канаві, був зовсім сивий.

І всі згодилися, що гнідого коня можна й далі звати Сивком. Це навіть буде кумедно, і не треба шукати інше ім'я.

Через тиждень прийшов ветеринар і навіть здивувався.

— Ого-го-го, дивіться-но, мій пацієнт уже на ногах. Я й не думав, що справа піде так швидко.

А кінь справді одужував з кожним днем. Покруглішали запалі боки. Шерсть, яку діти чистили й мили, заблищала, немов шовкова. А коли настала весна, він спокійно став пастися на траві, ніби нічого й не було, ніби ніколи й не лежав у канаві, хворий і безсилий, приречений на смерть. Сивко спокійно скуб траву, а зачувши чиїсь кроки, підіймав свою гарну голову, дивлячись, чи не несе йому хліба хтось із дітей. І за Івасем він ходив, наче собака. Івась на дорогу, і Сивко на дорогу, Івась у поле, і Сивко у поле.

— Ну, як там ваш Сивко? — запитала якось Мотрона Пилипівна, голова колгоспу.

— Вже зовсім одужав. А який гладкий, здоровий! — радісно похвастала Таня.

— Оце він так і буде у вас ледарем жити? — запитала раптом Мотрона Пилипівна. Діти здивовано зирнулись поміж собою...

— Як ледарем?

— А так. Всі працюють, а ваш Сивко що? Колгоспні коні з ранку до ночі в полі, а він п'є, їсть, тільки й того. Думаєте, це гарно?

— Але ж він був хворий,— несміливо мовила Таня.

— Був — це правда, а зараз здоровісінький,— відповіла Мотрона Пилипівна і відійшла, голосно залопотівши спідницею.

Діти презирнулися.

— Це правда,— буркнув Федько.

— Але ж він наш,— запротестувала маленька Дуня.

— Наш, звичайно. А коли наш, можемо зробити з ним, що хочемо.

— Цебто як? — здивувався Івась.

— А так. Можемо подарувати колгоспові.

— Колгоспові?

— Еге! В колгоспі лише п'ятеро коней, орати немає ким. Там наш Сивко ще й як знадобиться.

Це була чиста правда, з якою згодились всі. І діти ще раз вичистили й нагодували скоринками хліба Сивка, а потім урочисто відвели його до колгоспу.

— От коник — як лялька,— сказав старий конюх Григорій і поплескав коня по крутих боках. Тут з'явилася Мотрона Пилипівна, яка ніби того й чекала, і мовила з усміхом:

— От молодці, так молодці! Оце так подарунок колгоспові! Бач, якого красеня вигляділи!

— Тільки щоб його так і звали Сивком,— зауважив неспокійно Івась.

— Який він Сивко? — обурився Григорій, але Мотрона Пилипівна припинила суперечку.

— Сивко, то й Сивко. Як хочете, нехай буде Сивко.— І Григорій з сердитим бурчанням пішов до стайні.

З того часу Сивко працює в колгоспі. Але він не забув дітей, і діти не забули його. Вони часто прибігають до стайні і частують свого улюбленця хлібом, яблуками, вареною картоплею. А Сивко, побачивши їх, підіймає голову й ірже тихо і приязно.

Хата під березами

До криниці було далеко, і коли наставали морози, добре було намучишся, поки винесеш відро по слизькій стежці нагору. Але Докійка любила бігати по воду. Тут, низько над річкою, лежала біла долина, засипана снігом, край берега стояли лози в білих козушках, а на цямрині криниці висіли бурульки льоду, наче велика борода діда-мороза. Униз Докійка майже бігла. Здавалося, хтось підганяє ззаду, так легко несли її ноги по стежці. Назад іти було куди важче, але про це Докійка починала думати лише тоді, коли з повного відра хлюпала вода і треба було далеко відставляти вбік другу руку, щоб утримати рівновагу. Дорослі ходили по воду з двома відрами на коромислі, це було зручніше, але Докійка була ще занадто мала, щоб підняти коромисло, і мусила ходити з одним відерцем.

Ясно світило сонце, і сніг виблискував іскринками так, що боліли очі. Скрізь усе було замерзле, засипане снігом, і тільки там, між обмерзлими балками, наче в рамці, миготіло, виблискувало, колихалося дзеркало води. Докійка набрала відро і якусь хвилину дивилася, як хлюпоче й мерехтить проти сонця вода в криниці, коли раптом поруч почувся кашель.

Дівчинка підняла голову.

Стара бабуся Параска, з хати під березами, поволі підходила до криниці, несучи два відра на коромислі. Вона хоч і йшла згори вниз, проте важко дихала й кінцем хустки обтирала піт з чола.

— Слизько, бабусю? — запитала Докійка, беручи своє відро.

— Ой слизько, слизько... А як нагору вибратися, то я вже й зовсім не знаю...

— Адже міг би вам хтось допомогти! Як вам самій воду звідси нести? — мовила Докійка, але бабуся Параска сумно осміхнулася.

— Хто ж мені допоможе, доню? — запитала вона й додала, не чекаючи відповіді: — Нікого у мене немає, нікого.

Докійка розсердилася на себе за своє необережне зауваження. Вона добре знала, що сталося в хаті під березами. Перед війною там було повно народу. У бабусі Параски були й сини, й дочки, і внуки, і внучки, а тепер не лишилося нікого, ні душі живої. Двох синів убили на війні, дочка загинула у партизанському загоні, а внуків забили гітлерівці, коли, шукаючи партизанів, прийшли на село. Бабуся Параска врятувалася тільки тому, що саме тоді пішла кудись із села — а тепер залишилася сама, як палець. Колгосп допомагав їй, але в щоденній роботі нікому було їй допомогти.

Докійка пішла нагору стежкою, обережно ступаючи по слизькому снігу, щоб не впасти й не розлити води. Зупинившись нагорі вже на рівному місці, вона побачила, як бабуся поволі, з зусиллям іде стежкою, як вона зупиняється, зігнувшись майже до землі, як кашляє і задихається, насилу переставляючи ноги.

На другий день уранці, ледве стало розвиднятися, Докійка побігла до хати під березами. Порожні відра стояли на призьбі. Докійка схопила їх і помчала вниз, до криниці. Відра брязкотіли, ніби видзвонювали в такт, і Докійці так весело було бігти, що вона навіть заспівала потихеньку пісеньку про відеречко, що плавало в криниці.

Вона спробувала взяти обидва відра, але це було занадто важко для неї. Тому Докійка винесла нагору спершу одне відро. Їй навіть здалося, що воно було куди легше, ніж те, в якому вона завжди носила воду.

Коли дівчинка, червона і задихана, підійшла до хати під березами, бабуся Параска аж сплеснула в долоні.

— А я вийшла, дивлюся — нема відер. Думаю, може, пожартувати хто хотів, а може, й злодій який забрав... Що ж це ти вигадала, моя дитино?

— Нічого такого, — засміялася Докійка. — От вам одне відро, а я зараз принесу друге. І щодня вранці буду

вам приносити воду, бо я до школи на другу зміну ходжу, то в мене завжди є час. А вам двох відер вистачить.

— Ой голубонько, вистачить, ще б пак... Я ж сама в хаті.

Докійка не схотіла слухати слів подяки, від якої бабуся навіть заплакала, а бігцем помчала назад до криниці. Вітер свистів їй прямо в вуха, бігти було легко й весело.

З криниці саме брав воду Михась, який жив у хаті поруч. Він уважно глянув на Докійку.

— Чого це ти така весела?

— Нічого, так собі, — мовила Докійка і разом з Михасем пішла нагору. Коли вона звернула праворуч, Михась здивувався:

— Куди це ти?

— Під берези.

— Хіба це не ваше відро?

— Ні. Бабусі Параски.

— Дай, я допоможу тобі трохи.

Докійка хотіла запротестувати, але відчула, що рука в неї трохи затерпла: винести по черзі два відра нагору було не дуже легко. А ще ж треба буде принести води додому: мама, певне, вже там чекає. Отже, вона не сказала нічого, коли Михась взявся за дужку відра з другого боку.

Стара Параска саме рубала на подвір'ї дрова на суцкуватій колоді. Сокира ніяк не могла влучити куди слід, поліно сприсало, і бабуся, задихаючись, витирала піт з лоба. Михась мовчки підійшов до неї і взяв з рук сокиру.

— Давайте-но мені, я відразу порубаю.

— Що ти, що ти? — немовби аж злякалася бабуся Параска, але Михась не слухав.

І коли Докійка бігла стежкою додому, вона чула, як на малому подвір'ї стукотить сокира — хутко, весело, ніби приказує: так, так, так!

З цього все й почалося. Кілька разів Докійка, несучи вранці воду до хати під березами, зустрічала там Михася, який рубав дрова, а потім звідкілясь взявся і Митько, який жив неподалік, і пообмітав сніг з подвір'я, і розчистив стежку аж до самої дороги. За Митьком з'явилися й інші. А потім одного дня відчинилися двері, і до хати баби Параски цілою юрбою влетіли дівчатка.

— Завтра свято, ми прийшли, бабуся, у хаті поприбирати, підлогу помити, стіни пообмітати.

І так було весело й гарно гуртом порядкувати в бабусиній хаті. Веселіше навіть, ніж у себе вдома.

— Може, це тому, що ми всі вкупі? — запитала веснянкувата Степанида, але їй ніхто не відповів. Бабуся брала в руки то віхтя, то відро, то щітку, але дівчатка забирали у неї все.

— Ви собі посидьте, відпочиньте, ми все самі зробимо,— щебетали вони, і бабуся Параска мусила поступитися.

— А навесні ми помажемо хату,— сказала Докійка.— Дивіться, все вже сиплеться.

— Ох, сиплеться, голубочко, сиплеться... Важко мені, старій...

— Ми вам помажемо, та ще й як, не бійтеся. Торік я нашу хату мазала, то навіть мама похвалила.

— А може, вам треба щось випрати? — запитала Дарка, яка жила в хаті біля самої річки, і бабуся Параска замахала руками.

— Ще тільки цього бракувало.— Але дівчатка вже витягли з кутка сорочки й рушники й намочили їх у ночвах.

— Що ж це ви... працюєте, а я буду сидіти, наче якась пані! — обурилася врешті бабуся.

— Посидьте, посидьте... Вже ви досить напрацювалися. А нам це нічого.

І бабуся Параска крізь сльози придивлялася до дітей. Їй здавалося, що це її власні внучата — Галя, Тося й Івась, її власні внучата, яких тут, у цій самій хаті, забили гітлерівці.

А на свята бабуся Параска запросила до себе гостей: і Докійку, і Михася, і Митька, і Степаниду, й інших. Поставила вечерю на столі й частувала їх, як дорослих.

Діти їли пиріжки з сиром, пили узвар з сушених яблук та вишень, співали пісень. Їм було надзвичайно приємно й затишно в цій хатині. Адже їх уперше запрошували й частували, як дорослих. І запросив їх хто? Сама бабуся Параска.

А потім бабуся розповідала дітям про те, як жили колись за давніх часів, та про свою молодість, і діти слухали, наче зачаровані, бо вона вміла так розповідати, що аж мороз біг по спині. Раптом хтось постукав у две-

рі, і на порозі з'явилася Михасева мати з паляницею, і Докійчина мати з яечками в хустинці, і ще кілька інших жінок.

— Щось тут у вас дуже весело, бабусю, хата аж гуде, ми прийшли подивитися, що тут таке.

— А це я дітвору запросила, що мені помагає, ви ж знаєте...— мовила бабуся Параска і ріжком хустки обтерла сльози.

— Людно у вас, як раніше,— сказала тихо Докійчина мама, і всі замовкли, бо згадали про велику сім'ю, яка жила колись із бабусею в хаті під березами.

— А мені все здається, що це мої рідні,— мовила раптом бабуся.

— Бо що ж, усі ми рідні, одна родина,— відповіла Михасева мати. Чоловік її теж загинув на війні, і колгосп весь час допомагав їй.

— Так, це правда,— тихо зауважила Докійчина мати, а коваль Петро, який прийшов останнім, загудів низьким басом.

— Ще б пак... Одна країна, одна родина — так і повинно бути.

— Коли б не це, не в одної людини серце від горя розірвалося б,— сказала бабуся, і всі зрозуміли, що вона думає про своїх дітей і внучат. Але бабуся витерла очі і посміхнулася до дітей крізь сльози.

А діти, бачачи, що дорослі знову починають розмовляти між собою, тихенько, один за одним стали виходити з хати. Вже смеркало і на блідому небі, над засипаним снігом селом засвітилася одна-єдина блакитна зірочка. Вона блимала тоненьким промінчиком, наче хотіла сказати дітям щось веселе. Діти поволі пішли дорогою. Михась затягнув пісню, до нього прилучилися тоненькі голоси дівчаток, і пісня весело попливла в далечінь. Діти йшли селом, співаючи, веселою гомінкою юрбою. А в хаті під березами спалахнуло світло — це бабуся Параска поставила лампу на стіл, і крізь чисто вимиті шибки теплий радісний вогонь тремтів, наче щасливе людське серце.

Пуфик

Одного дня, коли Коля повертався з школи, він почув, що за великою бочкою, повною дощової води, яка стояла у них на подвір'ї, начебто щось слабенько запищало. Що б це могло бути? Хлопчик перескочив велику калюжу і заглянув за бочку. Там щось ворушилося і попискувало. Може, це пацюк? Ні, не схоже. Коля простяг руку і торкнувся чогось мокро-го й теплого. Воно заворушилося, підповзло ближче, і на Колю глянули бистрі оченята.

— Песик, маленький песик.

Так, це був песик. Коля витяг його з-за бочки. Він був увесь мокрий, забруднений і тремтів від холоду. Коля притулив собачку до себе і, перескакуючи відразу через дві приступки, побіг нагору додому.

— Мамо, мамо, диви, що я знайшов!

— Тільки цього ще бракувало! — злякалася мама. — Ніби ти й так мало бруду наносиш в кімнату.

— Але ж, мамо, глянь, який гарненький!

— Ти краще подивися, який брудний, — бачиш, ти весь перемазався!

— Я почищу, мамочко, своє пальто, слово честі, почищу.

З другої кімнати вийшла Колина сестра Галя.

— Який тут песик? Ой, на що він схожий!

— Неправда, він гарненький, дуже гарненький, — наполягав Коля майже із сльозами в голосі. Галя придивилася до песика.

— Який він, це ми побачимо потім. Зараз треба його купати, дивись, який він брудний та мокрий.

І Галя, наливши води в миску, поставила туди цуценя. Собачка зовсім не протестував, тільки крутив голів-

кою, видно, боявся, щоб мильне шумовиння не зайшло в очі. А Галя хутко мила й поливала його водою, командуючи Колі:

— Дай ще води. Ні, ні, теплої. Подерж лапки, я їх помию. Дивись, який він став зараз білий... Вилий цю брудну воду, я хочу його обполоснути. Тільки, дивись, не давай гарячої.

Коля робив усе так швидко, як ніколи в житті. Мама знизала плечима.

— Прийде тато, все одно скаже викинути.

— От і ні!..— обурився Коля.— Тато любить собак. Пам'ятаєш, він колись казав, що купиць собаку.

— Собаку, може, й купиць, але напевно не такого...

— Подивися, мамо, він і справді гарненький,— заступилася Галя за собачку.

Мама недовірливо глянула на цуценя. Справді, важко було сказати, щоб цуценя було гарне. Мокра шерсть кумедно обліпла на ньому, воно стало худе й тоненьке, тільки чорні оченята дивилися бистро й весело.

— Ану, дай мені того старого рушника, треба малого добре витерти, щоб він не застудився.

Галя витерла песика рушником, а потім закутала його в хустку й поклала біля печі. Мама нібито ще хмурилась, але сама налила в блюдечко молока й поставила перед песиком. Він обнюхав блюдечко й хутко почав хлебтати молоко.

— Їсть, дивіться, їсть,— радів Коля.

— Напевне, голодний, бідолаха, хто знає, скільки він там блукав по дворах.

— А звідки він міг узятися?

— Може, хтось викинув, а може, й заблудив. У всякому разі, не видно, щоб у нього був хазяїн.

— Але тепер буде,— заявив Коля.

— Якщо тато дозволить,— сказала мама.

Але в цю хвилину знайді, видно, набридло сидіти в хустці, і він виліз на підлогу. Коля сплеснув в долоні. Песик справді був гарненький, білий, мов сніг. Шовкова пухната шерсть його висохла, і з неї видно було тільки чорні веселі оченята.

— Він схожий на клубочок білої вовни,— засміялася Галя.— Пуфик! Пуфик! — покликала вона.

І собачка ніби зрозумів, що це кличуть його, підбіг і обнюхав простягнуту до нього руку.

— Може, він ще й хворий...— зауважила мама.

Але Галя запротестувала:

— Нічого подібного. Він просто змерз, був голодний і тому так тремтів. Носик у нього холодний, оченята чисті, напевне здоровий.

Галя вчилася в медичному інституті і тому, звичайно, добре розумілася на таких речах. Отож мама не сказала на це нічого.

— Як же ми будемо його звати? — стурбувався раптом Коля.

— Назвемо його Пуфиком. Адже він увесь такий пухнатий — і бачиш, коли я його покликала, підійшов одразу.

— Кумедне ім'я. Але песик сам такий кумедний, хай уже буде Пуфик.

Коля трохи боявся, що скаже на це тато. Тато любив великих собак — він завжди згадував про якусь вівчарку, що була в них, коли Колі ще не було на світі. А Пуфик був такий маленький, що Коля міг накрити його двома долонями.

— Може, він просто ще малий? — питав Коля в сестри.— Може, потім підросте?

— Малий він, це правда, але великим, мабуть, і не буде. Це вже така порода.

Колі це подобалося. Адже Пуфик пішов до нього відразу, начебто визнав його за хазяїна. І на диво, тато не сказав нічого. В першу хвилину він здивувався і запитав жартома:

— Що це у вас — біла миша?

Коля бачив, що тато жартує, але трохи образився:

— Яка миша? Це песик, мій песик, його звать Пуфик.

— Теж ім'я,— тато підняв брови вгору, а потім узяв песика на руки і придивився до нього зблизька.

— Кумедний тип,— мовив він, ставлячи Пуфика на підлогу, і Коля аж плеснув у долоні з радощів. Видно було, що татові песик подобався і він зовсім і не мав на думці його виганяти.

Так Пуфик і залишився жити в них. Він начебто розумів усе, а Колю любив найбільше від усіх. Він бігав за ним скрізь, а коли хлопчик сідав учити уроки, Пуфик спокійно вмощувався біля столу і придивлявся чорними оченятами до свого хазяїна. Спочатку він неодмінно хотів спати разом з Колею в ліжку, але мама на це

нізашо не згоджувалася, і Пуфика доводилося вкладати на подушці біля печі. Зате він уранці, коли Коля прокидався, прибігав до нього, крутячи пухнатим хвостиком, схожим на жмут білих ниток, ніби казав: «Доброго ранку!» Траплялося, що і вночі він тихенько підходив до ліжка і потім знов вертався назад, мов хотів переверити, чи Коля нікуди не зник.

Найгірше було, коли хлопчик ішов до школи. Пуфик пищав, і бігав по кімнаті, і ніяк не міг знайти собі місця. Потім він зник, що його малий хазяїн іде вранці і повертається в обід, і завжди заздалегідь знав годину його повернення. Ще й Колі не чути було на сходах, а він уже біг до дверей і крутився там, радісно помахаючи хвостиком. А потім заглядав у шпаринку, і мама казала: «Ого, значить, Коля уже на дворі». І справді, незабаром чути було, як Коля біжить нагору, перескакуючи відразу через двоє східців. Пуфик починав радісно пищати і, тільки-но відчинялися двері, кидався до хлопця з таким виглядом, ніби не бачив його цілий вік. Потім вони бавилися разом — Пуфик умів гратися, мов кішка. Коля прив'язував клаптик паперу до шнурка, а Пуфик бігав за ним, підскакував, ловив лапками й зубами.

Галя навіть трохи ревнувала його до Колі.

— Ти мені скажи, хто тебе скупав, хто тебе вимив? Хіба ти не пам'ятаєш, яким був потворою? А тепер ти, невдячний, навіть не хочеш підійти до дверей, коли я йду по сходах.

Крім Колі, Пуфик ще дуже любив тата, хоч тато взагалі звертав на нього дуже мало уваги. Та коли він, пообідавши, сідав читати газету, Пуфик завжди вмощувався біля крісла і так лежав, дивлячись на нього. Часом тато, помітивши це, звертався до нього серйозно, мов до людини:

— Ну, що ти хочеш від мене, кумедна ти фігуро? Погратися з тобою? Ні, ні, у мене немає часу. Іди до Колі.

І песик біг до Колі, ніби й справді розумів, що саме йому сказали. Принаймні Коля щиро вірив — Пуфик розуміє все, що йому кажуть! Коли приходили товариші, він показував їм усі витівки, які вмів виробляти Пуфик.

Він служив, подавав паличку, шукав заховану Колею

рукавичку, і хлопці одностайно стверджували, що справді ніколи не бачили розумнішого собачки.

Раз Коля навіть узяв з собою Пуфика в школу. Песик якраз умістився в портфелі з книжками і весь час сидів тихо під партою. Та Лариса Семенівна одразу впізнала, що там щось є, бо хлоп'ята раз у раз заглядали під парту, ніби впустивши туди олівець або ручку. Вона підійшла і витягла Пуфика.

Але вчителька навіть не могла розгніватися. Пуфик так кумедно став служити перед нею, так благально простяг до неї білу пухнату лапку, що вона мимоволі засміялася і тільки сказала:

— Ну, дивися, щоб це було востаннє. В школу собаку приводити не можна. Він заважає вчитися тобі й іншим. А коли ти ще раз принесеш його з собою, я його в тебе заберу.

— Як? — злякався Коля.

— Ну так, заберу, а потім викличу твого тата. Отже, пам'ятай.

І Коля більше ніколи не брав Пуфика до школи.

Минав час, але Пуфик мало змінювався. Він тільки трохи підріс і навчився багатьох кумедних витівок, але був так само схожий на клубочок білої пухнатої вовни.

— Що б ти робив без Пуфика? — жартома питали його часом товариші.

І Коля знизував плечима. Без Пуфика? Йому здавалося, що Пуфик був у нього завжди. Як же було б сумно, коли б під час готування уроків з ним поруч не сиділо це біле пухнате створіння та не придивлялося до нього чорними бистрими оченятами, начебто розуміючи, що саме робить його хазяїн.

А коли Коля хворів на грип, Пуфик ніби й справді знав, що з ним сталося. Цілий день він сидів біля його ліжка і зітхав так кумедно, що навіть мама мимоволі всміхалася, хоч їй зовсім було не до сміху, бо в Колі була висока температура і щодня доводилося викликати до нього лікаря.

— Правда, добре, що в нас є Пуфик? — запитував маму Коля, і вона кивала головою, бо й Коля нібито став більш слухняним, відколи в домі з'явився песик.

Одного вечора тато прийшов дуже стурбований і, замість того, щоб сісти читати після обіду газету, як це він робив звичайно, став ходити туди й сюди по кімнаті,

заклавши за спину руки. Коля знав, що тато робить так завжди, коли в нього є якийсь клопіт. А Пуфик ходив за татом і терся об ноги, наче хотів його розважити.

Нарешті мама запитала:

— Що сталося?

Не перестаючи ходити по кімнаті, тато сказав:

— Пам'ятаєш, я тобі казав про того хворого хлопчика, що лежить у гіпсі?

Мама пам'ятала про це, пам'ятав і Коля. Тато працював у дитячому будинку. Там жили діти, батьки яких загинули на війні. Серед них був один хлопчик, якого під час війни поранило осколком бомби в спину. Хлопчика довго лікували в лікарні, а тепер виявилося, що йому доведеться ще й лежати в гіпсі — може, навіть кілька років.

— І невідомо, чи він взагалі буде колись ходити, — сумно сказав тато.

Коля притих. Як це було моторошно — лежати так довго зовсім непорушно. Інші діти могли бавитися, бігати, куди схочуть. От і в нього, Колі, теж були здорові ноги, здорова спина. А цей хлопчик міг лишитися назавжди калікою. Про це навіть думати було боляче й важко...

Вранці, коли тато йшов на роботу, Коля побіг за ним.

— Тату, візьми! Це для того хлопчика.

— Що тут таке? — здивувався тато, побачивши фанерну коробку, з просвердленими в ній дірками.

— Це... Пуфик... — пробурмотів Коля, ледве стримуючи сльози.

Тато погладив сина по голові.

— Ти його сам віднесеш, добре?

— Ні, ні... Я не можу... Ти йому віднеси і скажи. Нехай Пуфик буде у нього...

Коля хутко вибіг з кімнати, бо йому нізачо не хотілося показати татові, що він плаче.

Завірюха

Коли мороз, який довго тримав землю в залізних лещатах, трохи полегшав, почав сипати сніг. Він сипав і сипав, вдень і вночі, засипав пагорки і долини, високо здіймався під стінами хат, аж поки село, наче в пуховій перині, не потонуло у височезних заметах. І тільки на головній дорозі ледве знати було слід, накочений санками в м'якому, пухнатому снігу.

Івась насилу брів, грузнучи аж до пояса, а де-не-де і глибше. Він ходив до хворої тітки в сусіднє село, носив їй яечка та молоко на гостинець. Туди він ішов дорогою, бо ж боявся впасти й побити все. Але назад з порожніми руками можна було пройти навпростець: це було набагато ближче. Хлопчик розчервонівся і важко дихав: не дуже легко було пробиратися крізь високі кучугури.

— Гей, хлопче, що це за село?

Івась аж підскочив, так несподівано на нього гукнули. З бічної, зовсім засипаної снігом дороги безшумно виїхали санки. З ніздів коня блакитним димком линула пара. Візник, закутаний у кожух, начебто посивів — так рясно були вкриті його вуса і брови сріблястим інєм. Побіліла й морда коня від паморозі.

Івась поправив на голові шапку, яка збилася набік, уважно придивився до коня й візника. Видно, вони були з іншого села.

— Це Ольшанка; наше село, Ольшанка.

З-за спини візника залунав чийсь нетерплячий голос.

— Чому Ольшанка? Куди ж це ми заїхали? Адже нам зовсім не треба було їхати на Ольшанку.

В санках сиділо ще двоє людей, так закутаних в ко-

жухи та хустки, що не видно було навіть їх облич. Візник обтер долонею побілілі вуса й повернувся назад.

— Можна на Береги, можна й на Ольшанку. Воно вже так... Або на Береги, або на Ольшанку.

— Адже ви самі казали, що треба на Береги.

— Казав... Певно, що казав... Але в цьому снігу сам не знаєш, куди втрапиш. Але й на Ольшанку теж можна.

Чоловік, який сидів ззаду, відігнув підкочений комір кожуха і нахилився до Івася.

— Слухай, хлопче, ти тутешній?

Івась навіть здивувався. Чому це він питає?

— Так, я з Ольшанки; он там, на горбочку, наша хата.

— А до Загаїв як проїхати?

Івась хвилинку поміркував. Він знав, що до Загаїв недалеко, бо ходив туди кілька разів з матір'ю. Влітку можна б їхати луками, і тоді до містечка зовсім близько. Але взимку треба їхати дорогою, бо луки засипані снігом, а під снігом — міцний лід, від осінніх дощів. Але знати для себе, це одне, а пояснити комусь, як саме треба їхати, — зовсім інше.

— До Загаїв? Треба їхати навпростець до кінця села, а потім містком і праворуч. Потім будуть такі куші, то біля них треба повернути ліворуч, а тоді вже прямо дорогою. Там будуть Загаї.

— Там повинен бути стовп з написом,— мовив візник.

— Стовп був, але його завірюхою повалило. Поки такий глибокий сніг, ніяк було поставити.

— То як же воно буде? — стурбувався той, що сидів у санках, поруч з мужчиною. З голосу Івась зрозумів, що це жінка, і побачив, що вона під хусткою тримає на руках дитину.

— Може, ми попросимо когось на селі, щоб нам показав дорогу?

— Що ж це, я дороги не знаю, чи що? — обурився візник.

— Адже ви заїхали на Ольшанку, замість Березів,— докірливо сказав чоловік у санках.

— Мало що може трапитися. Але зараз ми вже поїдемо як треба. Там є такий пагорок, а на ньому три дерева, ніяк не можна помилитися.

— Древа були до війни, а потім їх зрубали,— втрутився Івась.

— Виходить, ви після війни ще тут не їздили? — стурбовано запитав проїжджий.

— Та воно, признатися, я на Ольшанку не їздив, не траплялося... А на Береги їздив, ще тиждень тому.

— Оце так історія,— мовив чоловік і звернувся до Івася:— А ти, хлопче, добре знаєш дорогу?

— Чому б мені не знати, мало хіба я ходив нею...

— То, може б, ти сів з нами в санки. Трохи проїдеш, покажеш, де саме звертати. А потім ми вже трапимо самі.

— А певне, хлопче, покажи,— втрутився візник.— Бо якщо тих трьох дерев тепер нема... А там ми вже й самі поїдемо як треба.

Івась поміркував хвилину. Адже він відніс молоко тітці, а вдома не було зараз ніякої роботи. І до того ж приємно було проїхатися санками по цій білій морозній дорозі.

— Ну, що ж, покажу.

— Сідай отут,— мовив візник, і Івась уместився біля нього.

Санки котилися хутко, хоч дорога була ледве помітна. Та коли вони проминули місток, сніг став глибший, і кінь почав спотикатися. Звідкілясь з-за хмар, що вкривали небо, пробивався сонячний блиск, і вся рівнина вигравала сліпучим сяйвом. Івась оглянувся. Від села видно було тільки дахи, наче хати зовсім потонули в снігу.

— Гей, гнідий! — погукував візник на коня, і той ішов, начебто неохоче, посапуючи і киваючи головою, коли потрапляв у глибокий сніг.

Хмари, видно, густішали, бо, коли сани за вказівками Івася, звернули за містком праворуч, почав мерхнути золотистий блиск, і сніг перестав ятрити очі. Він став сірий, нібито присипаний попелом. Повіяв вітер і зняв снігову куряву, що колола обличчя.

— Погода псується,— мовив чоловік у санках, і Івась оглянувся навколо.

Справді, завірюха насувалася блискавично. То тут, то там вітер хапав пригорщі снігу, крутив їх клубками, які на хвилину здіймалися в повітря і знову падали на землю, розсипаючись дрібним порохом. Обрій запнула якась мла — а може, це був підхоплений вітром сніг.

Через хвилину стало темно, наче вже настав вечір. Проїжджий стурбувався.

— Ну, як там, хлопче, ми так їдемо?

Івась був певний, що так. Але він марно виглядав ті кущі, біля яких треба було звертати наліво. І, власне, як можна було впізнати, чи вони їдуть дорогою, чи вже збилися з неї. Великі важкі пластівці снігу стали падати на землю. Спочатку повільно, ніби випадково, а потім посипали дедалі рясніше. Тепер сніг сипав і згори, і знизу — підхоплений вітром, і з неба, з навислих низько хмар. Івась протирав рукою очі, пальці йому вже геть задубіли, а сніг усе краєв обличчя і сліпив очі. Де ж могли бути ті кущі?

І раптом йому спало на думку, що сніг такий глибокий, що, мабуть, засипав усе. Але тоді повинен залишитися хоч якийсь слід, якийсь білий горбочок на тому місці, де були кущі. Тільки як його відрізнити? Невже він справді не міг потрапити до Загаїв? Адже стільки разів там був і це ж зовсім близько.

— А ми вже знову збилися з дороги,— мовив раптом візник.

— Як збилися? — злякано запитала жінка, і голос її здався Івасеві гірким докором.

— Так, тут скрізь якісь грудки, вибоїни, коняка ледве тягне,— відповів візник.

— То ми заблудили?

— Нічого, нічого! — заспокоїв той.— Сніг тепер на дорозі такий самий, як і в полі. Тут, куди не їхати, однаково потрапиш на Загаї.

— Коли занадто звернути праворуч, то будуть Піски,— пояснив Івась.

— Нехай і Піски,— мовив проїжджий.— Нам аби до людей добратися та перечекати. А там побачимо.

Темрява насувала чимраз швидше. Івась змерз. Тут, на козлах, вітер дощуляв дужче, а на ньому була тільки коротка ватянка.

Візник бурчав щось собі під ніс і шарпав віжки, коли кінь спотикався на вибоях. Вітер віяв збоку, сіре небо зливалося з сірою рівниною, що нібито рухалася в завірюсі.

— Треба повертати назад,— мовив раптом проїжджий.

— Повертати? — здивувався візник.— Куди ж це?
— До Ольшанки. Ніч надходить. Будемо так блукати до ранку.

Візник поміркував хвилинку, але, роздивившись навколо, нарешті згодився.

— До Ольшанки, то й до Ольшанки. Но, малий!

Вони звернули й поїхали назад. В першу хвилину було приємно, що вітер не б'є в обличчя, але за хвилину він, видно, змінив напрямок, і Івась знову відчув гострі, колочі голки на щоках.

— Ми знову звернули? — запитав чоловік у кожусі.

— Чому ж це я мав звертати? Адже ми на Ольшанку їдемо,— здивувався візник.

— А чому ж вітер знову з того боку?

— Лихо його знає,— дме і дме.

Але Івась вже не знав, чи то справді вітер змінив напрямок, чи вони вже заблудили остаточно і кружляють без мети по цій темній рівнині в сніговій завірюсі.

— Но, гнідий, но!

Але гнідий, мабуть, остаточно втомився від цієї боротьби із снігом, бо вже ледве ступав. Майже за кожним кроком він поринав по самі груди і тоді стогнав важко і протягло. Санки підскакували на грудках, а вітер кружляв навколо чимраз дужче, чимраз шаленіше. Івась уже не бачив нічого в темряві. Раптом щось тріснуло, санки перехилилися вбік, кінь шарпнувся і зупинився.

— Що сталося?

— Санки поламалися,— стурбовано гукнув візник і зліз на дорогу.— Нічого не зробиш,— мовив він за хвилину.— Видно, камінь був під снігом, чи що, геть полозок потрощило. Та й кінь десь покалічив собі ногу, коли б тільки не поламав...

— Що ж тепер буде? — голосом, в якому бриніли сльози, запитала закутана в хустку жінка і міцніше притулила до себе дитину.

— Що ж, спробуймо пішки. Адже Ольшанка повинна бути десь зовсім близько. Як ти думаєш, хлопче?

— Певне, адже ми недалеко від'їхали... Тільки б на місток потрапити, а там зараз буде село.

— Я тут з конем почекаю, поки розвидниться,— мовив візник.

Плоти, 1963 р.

— Що ви, замерзнути хочете? — обурився чоловік, допомагаючи жінці вилізти з санок.

— Кінь геть ногу собі покалічив, йти не може. Що ж, я коня колгоспного кину, чи що? А тут я його кожухом укрию, сам у санки залізу, нічого мені не буде.

Його довго переконували, але дядько був упертий.

— Ну що ж, ми з дитиною не можемо тут залишатися, — сказав, нарешті, чоловік. — Ходім, хлопче, га?

— Певне, що треба йти. Це тут, зовсім недалечко.

Івасеві справді здавалося, що це дуже просто — потрапити додому. Адже він знав тут кожну яму, кожен горбочок біля свого села.

Та ледве вони рушили в темряві, він зрозумів, що це зовсім не так легко. Сніг був йому вище пояса, і вже за два кроки Івась аж спітнів від зусиль, хоч вітер пронизував його наскрізь. І все навколо було якесь чуже, незнайоме під цими кучугурами снігу, під цим вітром, який здіймав снігову куряву. Але ж Ольшанка мусила бути просто перед ними, і треба було йти не спиняючись.

Чоловік взяв у жінки закутану хустками дитину і, загорнувши її ще в свій кожух, обережно поніс на руках. Зараз Івась побачив, що дитина була зовсім маленька. Жінка спотикалася шохвилини, але вперто йшла вперед. Чоловік ішов, нахиливши голову, і старанно кутав кожухом дитину.

— У тебе нога болить? — запитала раптом жінка, й Івась лише тепер помітив, що чоловік шкутильгає. Коли вилазив з санок, не шкутильгав, а зараз шкутильгає.

— Ні, — мовив чоловік якось дивно, крізь зціплені зуби.

Івасеві здавалося, що вони бредуть так уже цілу ніч, а Ольшанки все не було. Раптом щось зачорніло перед ними. Дерево. Івась остовпів. Звідки взялося тут дерево? Адже дерева починалися лише за містком, а тут скрізь були луки.

— Ну як, пізнаєш це місце, хлопче?

— Ні... Тут не повинно бути ніякого дерева...

Жінка опустила в сніг.

— Я не можу.. Я вже більше не можу...

Чоловік нахилився і підтримав її.

— Але ж, Марусю, ми повинні йти, ми ж так замерзнемо. Вставай швидше.

Жінка раптом розплакалась.

— Я не можу й кроку ступити. В мене сил немає.

Та чоловік наполягав, і жінка встала й пройшла ще трохи, а він підтримував її під руку. Івась пробивався в кучугурах, і йому гуло в голові і в очах миготіли червоні кола. Йому хотілося теж упасти і сказати: я вже не можу.

Тепер вони посувалися чимраз повільніше. Чоловік важко шкутильгав. Нарешті він глухо застогнав крізь зуби. Жінка знову опустилася в сніг.

— Досить... Іди ти, а я вже не можу.

І ось, на превеликий Івасів жах, поруч з нею опустився і чоловік.

— І я не можу. Видно, це вже кінець.

Івась шарпнув його за рукав.

— Не можна сідати, не можна, ви так замерзнете.

— Бачиш, хлопче, я на війні був поранений в ногу. І рана часом роз'ятрується. От і зараз роз'ятрилася. Іди сам, а ми залишимося тут, під деревом... Може, хтось проїде, помітить нас.

Але Івась добре знав, що ніхто не їхатиме. Хто б зважився виїхати вночі в таку завірюху? Та марно він шарпав їх обох за рукава, за поли кожухів. Вони сиділи, притулившись одне до одного, і начебто нічого вже не бачили, і не чули.

«Замерзнуть,— подумав Івась.— І візник, який залишився біля коня, і ці двоє, і дитина в них на руках». Їх доля залежить тільки від нього, від Івася. Треба йти, що б там не було. Іти навпростець, не звертаючи нікуди. Може, він якось добреде — до Ольшанки, або до Загаїв, або до Пісків. Адже тут скрізь села. Він добереться до людей і приведе їх сюди, поки ті не замерзли.

Та, ступивши кілька кроків, він раптом відчув себе страшенно безпорадним і самотнім на цій рівнині, в темряві, під ударами вітру, в сніговій куряві. Він падав, підводився і знову брів далі. Сніг насипався йому за комір, набився в рукава. Було і жарко і холодно, ноги промокли наскрізь, на віях намерзли крижані голки. Іти, тільки йти, що б там не було, врятувати тих чотирьох.

Й Івась брів усе далі й далі, намагався не звертати нікуди.

Йому мерехтіло в очах. Ось темні плями на снігу. Що це може бути? Але темні плями раптом зникли. В темряві замиготіли червоні цятки. Лише за хвилину хлопчик зрозумів, що це миготить йому в змучених очах. Він остаточно знесилився. Ах, коли б сісти на хвилинку, відпочити! На одну лише малесеньку хвилинку... Та він добре пам'ятав, що казав батько — в сніг у мороз не можна сідати й на хвилину. Сядеш, і відразу зморить тебе сон, ти вже не прокинешся. А там залишилися ті четверо, змучені, знесилені...

Ватянка змокла, ноги пекло наче вогнем. Івась тер долонями мокрі щоки, і знову падав, і знову вставав, аж поки спіткнувся і полетів у якусь яму. Раптом йому здалося, що він уже не зможе вибратися звідти. Тут, на цій м'якій пуховій постелі, було навіть тепло — невже тут можна замерзнути?

Але хлопець переміг себе. Оце ж воно і є те, що казав йому батько. Зморить тебе оманливе тепло, а потім уже буде пізно.

Він вибрався з ями з великими зусиллями. І раптом відчув, що, певне, звихнув собі ногу. На неї ніяк було ступити... Та от попереду замаячило щось знайоме. Справді, це був місток. Ще кілька кроків — і будуть перші хати.

Хлопець не міг іти. Він повз навкарачки, спираючись на лікті. Сніг сягав йому до підборіддя, набивався за комір. Івась, сам не помічаючи цього, плакав від безсилля й розпачу. Та його мов батогом підганяла думка про тих чотирьох, які загинуть, коли він їм не допоможе.

І раптом у темряві блиснуло якесь світло. «Вовки», — подумав чомусь Івась, хоч тут ніколи не бувало вовків. Зненацька до нього долинув вигук. Хтось кликав його. Світло наближалось, й Івась з останніх сил звівся на ноги. І перше ніж він встиг упасти, його підхопили якісь руки, і хтось загукав щосили:

— Маріє, Маріє, тут ваш Івась! Ось де він!

Так, це бігла до нього мама, і це були її теплі обійми. А поруч з ліхтарями стояли сусіди, які вирушили шукати його, Івася. Можна було притулитися до мами і заснути, але там було четверо людей, які гинули на морозі.

Й Івась силоміць видерся з маминих рук.

— Там, там, жінка, і дитина, і чоловік, і візник з конем.

— Марить хлопець, мабуть, стомився дуже,— сказала якась сусідка.

Батько нахилився до Івася:

— Що ти кажеш, хлопче?

— Там, там, вони залишилися в снігу з дитиною. У чоловіка нога болить, і вони вже не могли йти. Там, під деревом.

— Під деревом? — замислився батько.

І відразу хтось із юрби, яка вже гуртувалася на дорозі, догадався:

— Певне, то на луці, біля хуторів.

Й Івася начебто осяяла думка. Ну, звичайно, це було там, по дорозі до хуторів... Мабуть, сніг так засліпив йому очі, що він не впізнав того дерева.

— Ідіть, зараз же ідіть до них,— белькотав він безтямно.

А тим часом батько вже командував:

— Ану, Андрію, Михайле, давайте санки, швидше! Беріть ліхтарі. А ви, жінки, приготуйте гарячого молока та чогось попоїсти. Ведіть хлопця додому, а ми поїдемо.

В хаті було тепло, сонно дзижчали запізнілі мухи десь біля печі.

Івасеві здавалося, що він став малим, зовсім маленьким, і він давав мамі себе роздягати, і витирати сухим рушником, і напувати теплим молоком. Нестерпно боліли руки й ноги. І одразу його зморив глибокий сон. З цього сну збудила раптова тривога, наче він забув про щось важливе. Та коли він розплющив очі і схопився на ліжку, то побачив, що мама сидить біля столу і з маленької ложечки напуває дитинку. А незнайома жінка, вже роздягнена, сидить на лаві і, видно, ніяк не може повірити, що вона вже в теплі, між людьми, а не там, на засніженім полі.

— Ми їхали до Загаїв,— сказав чоловік.— Мене туди призначили — я агроном. І от така пригода...

— Куди ж у таку завірюху їхати? — бідкався хтось.

— Зранку було сонце, добра година, хто б міг подумати...

Вони були тут усі — жінка, дитина, чоловік, а біля печі сидів візник.

— І от коли б не ваш син, лежали б ми мертві під снігом,— мовив чоловік.— У мене рана на нозі роз'ятрилася, я вже не міг іти далі.

Івась побачив, що чоловік перев'язує собі ногу.

— Так, так, коли б не ваш син.

Але Івась уже не чув нічого. Тепер, коли він знав уже напевне, що всі врятовані, можна було спати спокійно. І він справді заснув так, що прокинувся вдень, коли мама вже зварила обід. Лише кинувши погляд на стіл, він догадався, що сьогодні обід був на честь його — Івася. Адже мама спекла те, що Івась любив най-дужче — смачні пиріжки з сиром.

Прощання

На вокзалі юрбилися люди і весело маяли черво-ні й червоно-білі прапорці. Збоку стояв оркестр. Мідні труби виблискували на сонці, мов золото. Юрба все збільшувалась, і на пероні вже важко було протиснутися. Але Вітя вперто стояв на одному місці, біля самого вагона.

Звичайно, іншим разом він не стояв би так спокійно. Напевне, вже разів із десять підбіг би до оркестру, оглянув інструменти, навіть попросив би, щоб йому дали хоч раз дмухнути в цю велику блискучу трубу. Але сьогодні Віті було не до цього. Йому було дуже важко на серці. Сьогодні він мав попрощатися з найкращим своїм другом. І Вітя стояв, ледве стримуючи сльози, хоч добре розумів, що йому, власне, треба радіти. Адже Владек повертався на батьківщину, в своє рідне місто Варшаву, де він, може, знайде родичів і сім'ю.

Вони познайомилися три роки тому, коли в Загорську, де жив Вітя, відкрили дитячий будинок для польських сиріт¹.

Одного дня вчителька Раїса Іллівна сказала школярам:

— Сьогодні до нас приїздять польські діти. Ми всі підемо на вокзал їх зустрічати. Це діти солдатів польської армії, які загинули під час війни, або ті, що їх батьків замучили гітлерівці. Радянський уряд прийняв цих дітей. І тут, у Загорську, для них улаштовано окремих дитячий будинок.

— Я знаю, я знаю! — гукнув Вітя.— Це там, на площі, де була раніше школа. Там уже все відремонтовано.

— Так,— мовила Раїса Іллівна.— А тепер ми повинні прикрасити цей будинок до їх приїзду.

— Ми там зробимо арку з написом,— запропонував Вітя.

— Добре! — погодилася Раїса Іллівна.— Цих дітей наша держава прийняла під свою опіку, і треба, щоб вони почували себе, як удома, відчували, що радянські діти — їх друзі й товариші.

— А який ми напис зробимо на честь їх приїзду?

— Привіт вам, друзі! — запропонував Вітя, і всі одразу погодилися.

Того дня уроків не було. Дівчатка плели гірлянди з ялинового гілля, а хлоп'ята розвішували їх на стінах зали і допомагали столяріві збивати арку з тонких дощок. А Вітя, разом ще з одним хлопчиком, старанно випишував на великому аркуші картону великими червоними літерами:

ПРИВІТ ВАМ, ДРУЗІ!

Польські діти приїхали опівдні. Вся школа чекала їх на вокзалі. Потім усі разом пішли додому й пройшли під аркою, голосно читаючи напис. Польських дітей було сорок, потім мала приїхати ще одна група.

Віті найбільше сподобався один хлопчик. У нього були такі великі блакитні очі, і він так жваво роздивлявся навколо, що Віті одразу захотілось подружитися з ним.

— Ти був коли-небудь у Москві? — запитав він у хлопчика, щоб похвалитися перед ним. Але той кивнув головою.

— Звичайно. Ми ж їдемо з Москви. Я там жив цілих два тижні.

Вітя замовк, бо, хоч від Загорська до Москви дуже близько, він був там тільки раз, коли їхня школа їздила на екскурсію.

— А ще де ти був?

— В Архангельську.

Вітя розкрив рота і вже не пробував вихвалитися. Блакитноокий хлопчик подобався йому дедалі дужче. Тим більше, що він був у четвертому класі, так само, як і Вітя, і так само не дуже любив арифметику.

— Хочеш, будемо сидіти з тобою на одній парті? — запропонував він хлопчикові, але Раїса Іллівна відразу розчарувала його.

— У наших гостей буде своя, польська, школа,— сказала вона.

— Хіба вони не будуть разом з нами?— засмутився Вітя.

— Вони будуть учитися в наших класах, але в другу зміну.

— Тоді ти можеш сидіти на моєму місці,— шепнув Вітя хлопчиківі.— Я тобі покажу де.

Хлопчик усміхнувся й згодився. До вечора вони вже знали один про одного геть усе. Польського хлопчика звали Владек Садовський. Його батько загинув у тридцять дев'ятому році, коли фашисти вдерлися в Польщу, а мати разом з Владеком врятувалася, добравшись до Радянського Союзу. Вона із своїм хлопчиком жила в Мінську й працювала в редакції польської газети. В перші дні війни мати загинула від бомби. Владека забрали в дитячий будинок, який евакуювали з Мінська. Так хлопець добрався до Архангельська, а звідти, нарешті, до Загорська.

— А звідси я вже поїду до Польщі,— сказав він, але Вітя чомусь не звернув на це уваги. Його дуже зацікавили черевики Владека, коричневі, дуже гарні.

— Звідки в тебе такі черевики? — запитав він.

— Це мені дала Радянська влада,— поважно відповів Владек.— І черевики, і костюм, і все.

Так почалась їхня дружба, яка зростала й міцніла з кожним днем. Вони проводили вкупі кожную вільну хвилину. Владек був веселий і знав різні цікаві ігри. Він розповідав багато надзвичайно цікавих речей — і про те, як горіла Варшава², і про те, як вони з мамою ішли пішки багато днів і ночей. Розказував він і про те, яка чудова була раніше Варшава, які гарні мости на річці Віслі, що на ній стоїть це місто.

Віті страшенно було шкода, що вони не можуть учитися разом.

— Раїсо Іллівно, чому вони не ходять до нашої школи? Чому їм не можна вчитися з нами?— запитав він раз учительку.

— Невже ти не розумієш? Адже для них спеціально улаштували польську школу, щоб вони не забули своєї мови, щоб могли учитися далі у себе в Польщі, коли повернуться туди після перемоги. Це буде дар Радянського Союзу Польщі — оці діти, врятовані ним від смерті, розумієш?

Так, Вітя це розумів. Але йому боляче шеміло серце на саму думку, що доведеться розлучитися з Владеком.

Одного разу польські діти влаштували вечір і запросили на нього всю школу. Тоді виявилось, що Владек уміє чудово декламувати. Він так гарно декламував по-польськи, що Вітя зрозумів майже все, хоч дуже мало знав польську мову. А потім Владек так само гарно декламував по-російськи, і всі діти з захватом плескали йому.

Після цього школа, де вчився Вітя, влаштувала виставу для польських дітей, і четвертий клас спеціально для них розучив польську пісеньку.

Так дедалі більше міцніла дружба між дітьми польського дитячого будинку й російськими школярами. Вітя запросив Владека до себе додому, і мама сказала потім, що Владек дуже хороший хлопчик і може приходити до них, скільки хоче.

— Адже в нього нема мами,— додала вона й відрізала для Владека великий шматок пирога з сиром.

Непомітно минали дні, і тижні, і місяці. Віті здавалося, що він знає Владека від самого народження, і не міг навіть зрозуміти, як це жив без нього раніше.

А тепер він стоїть на пероні, до якого вже підходить прикрашений зеленню й прапорцями поїзд, і за кілька хвилин йому доведеться прощатися з Владеком. Вітя намагався не дивитися на товаришів, щоб вони не бачили, як у нього тремтять губи. Мала Тамара з третього класу плакала вголос і навіть не могла витерти очей, бо забула вдома хусточку. Вона прощалася із своєю подружкою Зосою. Цілий рік вони ходили одна до одної, мріяли, що завжди будуть жити разом, а тепер Зося від'їжджає.

Вітя міцно притискав до грудей невеличкий пакуночок, останній дарунок Владекові.

Всі діти прийшли з подарунками для своїх польських товаришів. У дівчаток були в руках ляльки й вазони з квітами, у хлопчиків — дерев'яні й металеві іграшки, пакуночки з цукерками й тістечками.

Всі були такі засмучені розлукою з товаришами, що забули навіть про те, що їм обіцяли показати Красну площу, Кремль і Москву-ріку.

От хутко пройшов пероном високий залізничник, юрба заворушилась, розступилась, і в прохід парами ввійшли діти з польського дитячого будинку.

Паровоз уже сопів і пихкотів, випускаючи білі клуби пари.

Юрба заворушилась, оточила дітей. З прощальним словом виступила польська вчителька. Вона дякувала за увагу й допомогу, яку діти дістали в Радянському Союзі.

Потім виступили наші школярі. Вони прощалися із своїми друзями, бажаючи їм щастя в далекій Польщі від імені радянських дітей, які їх ніколи не забудуть.

— Ніколи! Ніколи! — закричали всі.

Тут заграла музика. Настала хвилина прощання. Діти кинулись одне одному в обійми. Тепер уже ніхто не стидався плакати. Вітя із сльозами стискав Владека в обіймах.

— Я тебе ніколи не забуду, Вітю, ніколи,— шепотів йому, схлипуючи, Владек.

Та от вихователі стали кликати дітей до вагонів, бо поїзд от-от мав рушити.

Польські школярі сідали у вагони й відразу бігли до вікон, притискали до шибок заплакані личка.

— До побачення! Ми ніколи, ніколи вас не забудемо! — гукали вони, махаючи руками тим, що стояли на пероні. Вітя підбіг до вікна, за яким стояв Владек, мужньо намагаючись всміхнутися своєму другові.

— До побачення, Вітю, до побачення! — гукав він.

Раптом з одного вагона вискочила перелякана вихователька.

— Нема Зосі! Де Зося?

На пероні зчинилася сум'яття. Всі почали бігати і кликати Зося, аж поки не побачили, що Зося, обнявшись із Тамарою, стоїть і плаче під стіною вокзалу, зовсім забувши про те, що поїзд має от-от рушити.

— Швидше! Швидше! — гукали всі, і Зося хутко побігла в вагон, притискаючи до грудей вазон з тюльпаном, подарований Тамарою.

От востаннє заграла музика, голосно загудів паровоз, і поїзд рушив.

Усі на пероні махали йому вслід хусточками, аж поки не зник вдалині останній вагон.

Вітя стояв, мов заціпенілий; Раїса Іллівна поклати йому долоню на плече.

— Вітю, ходім.— А потім тихо додала: — Не треба плакати. Вони поїхали на батьківщину, щоб там рости, працювати, будувати вільну, щасливу Польщу.

— Я знаю! — шепнув Вітя.— Але я вже його ніколи не побачу.

— Чому? — м'яко перебила його Раїса Іллівна.— Адже ви будете пам'ятати один одного довго-довго, і хто знає, може, ще й зустрінетесь колись у житті.

У Раїси Іллівни були червоні очі, і Вітя бачив, що багато людей, розходячись з перону, крадькома витирали очі хусточками. Він ще раз глянув у тому напрямі, де зник поїзд, але там уже нічого не було видно.

Промарширували мимо них музиканти, усі люди помалу розійшлися, й загорські школярі вже ставали парами, щоб іти до метро. Вітя й собі приєднався до них. Незабаром він уже йшов вулицею, міцно стискаючи в кишені дарунок, який йому залишив на спогад Владек.

Це був ніжик із трьома вістрями.

Хлопчик обіцяв собі, що ніколи-ніколи не загубить цієї пам'ятки й зберігатиме її все життя.

Брати

Коли Павла Юхимовича питають, скільки в нього дітей, він усміхається й каже:
— Четверо хлопців. Хіба ви не знаєте?

Та коли хтось прийде до невеличкого будиночка в шахтарському селищі, він побачить лише одного Васька. Васька, звичайно, всі знають у селищі й на шахті. Бо хоч він вчиться ще тільки в третьому класі, а проте вже добре знає, ким буде, коли виросте,— інженером на шахті. І тому Васько вже тепер всюди бігає, до всього придивляється, і тато навіть двічі брав його з собою в шахту. Васько раз у раз бігає дивитися, як подають на поверхню вугілля, як його навантажують у вагони, як ці вагони потім біжать в далечінь по вузьких блискучих рейках. Отже, Васько буває всюди. Може, він і справді вправляється за чотирьох? Проте, як Васька запитати, чи є в нього брати, він теж одразу каже:
— Є. Троє.

Перед війною Васько був лише один. Одинок. І Павло Юхимович, і Васькова мама — Пелагія Андріївна — дуже журились, що в них більше немає дітей.

— Як це одній дитині рости? — бідкалася Пелагія Андріївна й заздрила сусідам, в яких було шестеро дітей.

— Але ж вам легше. Думаєте, як воно — виховати шістьох? — зітхала сусідка, а Пелагія Андріївна хитала головою:

— Я б згодилася й сімох мати, аби тільки були. А тут один...

— Але ж хлопчик який — вогонь, — казала сусідка, хоч, правду кажучи, Васько їй не раз докучав, особливо коли забирав усіх її шестеро дітей з собою, вирушаючи

в якусь подорож, відкіля вони поверталися перемазані вугіллям аж по самі вуха.

Але зараз Васько вже не був один. У нього було троє братів. Про це знали всі й на шахті, і в селищі. І товариші, приходячи до нього додому, завжди просили Васька:

— Покажи фотографії.

Тоді Васько з повагою брав із полиці, на якій стояли батькові книжки, невеличку дерев'яну шкатулку, виймав з неї загорнуті в папір фото й клав на стіл.

— Тільки пальцями не торкайте, бо забрудните.

— А нащо нам торкати? Ми тільки подивимось.

Усі вже багато разів бачили ці фотографії, але кожному хотілося ще раз подивитися. Їх було небагато: на одній хлопчик з кучерявим чубом, на другій теж хлопчик, але коротко підстрижений, з волоссям, схожим на їжачка, на третій кругле личко, трохи схоже на дівчинку. Троє хлопців на фотографіях не були схожі ні один на одного, ні на Васька. Та це не дивувало нікого з Васькових товаришів, бо вони вже добре знали всю цю історію. А проте нею цікавилися всі — і не тільки малі, але й дорослі. Навіть учителька в школі час від часу запитувала Васька:

— Ну як, пишуть тобі брати?

І Васько, залежно від обставин, відповідав з повагою:

— Тільки вчора прийшло два листи.

Або:

— Щось давненько не пише ніхто.

Листи читали всі по черзі: мама, тато, а потім уже Васько. Він перечитував їх по кілька разів, аж поки не вивчив напам'ять.

Часто в неділю, коли тато був удома, Васько просив його:

— Тату, розкажи ще раз, як це було.

Тато згоджувався не завжди.

— Що ти мені голову морочиш, я ж тобі вже сто разів розповідав. Дай спокійно почитати газету.

Але траплялось, що приходив хтось, хто, звичайно, знав про все, але не чув від самого Павла Юхимовича. Він прилучався до прохань хлопця.

— Справді, розкажіть, Павле Юхимовичу, як воно було.

Тато ще трохи відмовлявся, але нарешті розповідав. А потім Васько без кінця повторював цю історію товаришам, які завжди охоче його слухали.

— Це було так, — починав звичайно Васько і оглядав своїх слухачів, які сиділи круг нього на колодках, звалених біля дому. Вони дивилися на нього уважно, хоча всі давно вже знали, як це було. Але ж Васько розповідав з таким захватом, так вимахував руками, і вставав, і показував рухами, що всім було цікаво слухати.

— Отож я вам кажу. Наші саме зайшли в Польщу, а там був такий концтабір, де гітлерівці спалювали людей. Наші думали, що в концтаборі вже нікого нема. Коли раптом фашисти почали стріляти, бо вони зовсім не втекли, а тільки сховалися. Наші теж почали стріляти. Коли дивляться, з одного барака йде дим, барак горить. Чують, з вогню хтось кричить.

— Ох, — з жахом зітхала Майка, хоча чула цю історію вже багато разів.

— Хтось кричить. Хто б це міг кричати? А барак горить. Тоді мій тато побіг, а там двері замкнені, а всередині все кричать. Потім виявилось, що там були діти — і гітлерівці хотіли їх спалити, щоб і сліду не було від того, що тут мучили людей. Але наші наступали дуже швидко, тим-то гітлерівці не встигли цього зробити. Висадили двері, а з них так і б'є вогонь. То мій тато скочив туди, а за ним усі солдати й повиносили дітей, які там були. Тато дуже попик собі руки, ще й досі є слід, і попалив волосся — але виніс з вогню трьох хлопців.

Тут Васько завжди затримувався і глибоко зітхав, придивляючись, яке враження справляє його розповідь на слухачів. Але всі очі уважно дивилися на нього, і роти в усіх були розкриті від зацікавлення.

Тоді, помовчавши, Васько закінчував:

— І це саме були мої брати.

— Але ж там були ще діти? — запитував звичайно хтось, хоч задалегідь знав, яка буде відповідь.

— Звичайно, були. Адже гітлерівці не встигли всіх спалити, і наші їх врятували. Але цих тато виніс сам, то він і став їм батьком. А потім Христо поїхав до Болгарії, а Кароль — в Чехословаччину, бо він чех. А Янек залишився в Польщі, бо він поляк.

— А вони знайшли своїх батьків?

Васько заперечливо хитав головою.

— Ні, я ж тобі кажу, що фашисти їх повбивали. Тільки в Кароля знайшлася тітка в Празі, то він і живе у неї, а в Христо нема нікого і в Янека теж.

— Де ж вони зараз?

— В дитячих будинках. І мій тато тепер став їм батьком, а в Янека є аж двоє батьків.

— Як двоє?

— Ну, мій тато і ще один командир взводу з Москви. Бо Янека винесли останнім. Він там зомлів, і вже було темно, то його насилу знайшли. Тато був дуже попечений і виносив його вдвох з тим командиром. І Янек пише листи завжди відразу двом — моєму татові і мені, і ще сержанту Остапову з Москви. Тільки він тепер не сержант, а бухгалтер.

— Адже і твій тато вже не лейтенант, а вибійник.

— Ну так, звичайно.

— А тепер почитай нам їх листи.

Але Васько згоджувався не відразу.

— Ну от, листи я ж вам уже читав!

— Хіба тобі важко? Почитай,— просив Петько.

— А як я тебе вчора просив, щоб ти мені позичив гачок для вудки, ти позичив?

— Але ж у мене останній. Ану ж обірветься. Он у Яшка обірвався,— нерішуче заперечував Петько.

— Так то в Яшка, а в мене — ні.

Правду кажучи, не було чого сваритися, бо в малесенькій каламутній річечці, яка текла за селищем, риби зовсім не було, і хлоп'ята тільки для розваги сиділи над нею з вудками.

Та слухачі знову поверталися до листів.

— А ти вже відповів їм? — запитували вони.

— Певне, що відповів одразу. Листи ідуть не дуже швидко, і не треба, щоб вони там чекали. А найдовші листи пише нам Кароль із Праги.

— Ну й подумаєш — мало хіба наші врятували дітей,— сердито казав Петько, якому дуже б хотілося послухати листи.— Мало хіба нам пишуть? — І він відходив убік, щоб Васько не подумав, ніби його це дуже цікавить. Але насправді це було зовсім не так. Одна річ — знати, що наші врятували тисячі й тисячі людей та маленьких дітей, а інша — самому прочитати листа від такої людини.

І Васько нарешті згоджувався й обережно витягав листи з шкатулки, де вони лежали разом з фотографіями. Їх часто перечитував не тільки Васько, але й Павло Юхимович.

«Коханий татусю,— написано було в одному листі.— Це вже я пишу тобі сам, а не диктую вчителєві, і пишу російськими літерами, щоб тобі легше було прочитати. У нас був місяць відбудови Варшави, і наш дитячий будинок теж працював на цій відбудові. Нас дуже похвалили за те, що ми добре працюємо. Мене також похвалили, я був бригадиром у нашій хлоп'ячій бригаді. Надсилаю для Васі вирізку з газети. Це та вулиця, де ми розбирали руїни. Нехай він бачить, як вона виглядає».

І Павло Юхимович нахилився над вирізкою і згадував ті дні, коли на тому місці, де тепер розбирають руїни та ставлять нові будинки, бився він разом з товаришами. Там, у Варшаві, його було поранено, там загинув його товариш, з яким він працював на шахті понад десять років. Загинув, визволяючи Варшаву, рідне місто малого Янека, врятованого з фашистського концтабору.

«Коханий татусю і коханий братику Вася! У нас в Празі було велике свято, зліт молоді з усього світу. І я був на стадіоні і на вулиці, бачив, як несли прапори всіх країн. Усі гукали й плескали їм, але найдужче плескали тоді, коли йшла радянська делегація. Я теж плескав так, що мені аж спухли руки. І я думав про тебе, коханий татусю, як ти мене виніс з вогню. А тепер я можу радіти і співати разом з усіма».

«Коханий тату! Я лише недавно повернувся до нашого будинку. Ми їздили до Польщі, де допомагали нашим друзям відбудовувати Варшаву. Тут була молодь і з інших країн. На руїнах одного будинку я зустрів Янека. Радість наша була безмежна. Удвох ми згадували про тебе, коханий тату, як ти врятував нас од смерті».

Ще багато інших різних речей було в цих листах. Одержавши такого листа, Павло Юхимович і Васько сідали відповідати. Васько писав, як відбудовують у них зруйновану гітлерівцями шахту, писав, що в селищі відкрито новий клуб, та які книжки він читає, як вчиться в школі.

«Коли буде ще один зліт, а ми вже будемо дорослі, то, може, зустрінемося на ньому. Але мені здається, що я вже добре знаю тебе, хоч не бачив ніколи в житті»,— писав йому малий Кароль із Праги.

— Правда, тату, як дивно. Адже я ніколи їх не бачив, а вони мені справді, як брати,— сказав татові Васько.

— Бо ми й справді брати поміж собою,— відповів йому батько,— усі: і росіяни, і українці, і серби, і поляки, і чехи, і болгари.

В географії була невеличка карта Європи. Васько червоними кружалами відзначив на ній Прагу, Варшаву й Софію. Це були міста, де жили його брати.

Це були міста, які визволила Радянська Армія та які тепер у дружбі й братерстві відбудовували народи, що їм радянські бійці допомогли позбутися страшної неволі.

Незакінчена салфетка

Ліда вишиває мамі подарунок до дня її народження. Це салфетка на круглий столик, що стоїть біля маминого ліжка. Витягати нитки й робити мережку зовсім не важко — подружка Ліди, Софійка, показала їй, як це треба робити. Але вишивати куди важче. Візерунок, який Ліда намалювала на салфетці — букет квітів — весь час брудниться, шовкові нитки раз у раз плутаються. На зелених робляться вузлики, рожеві вистріпуються і рвуться. Ліда з великим зусиллям втягає їх у голку, вони ніяк не хочуть пролазити крізь вузьке вушко.

— От бридкі нитки! — шепоче дівчинка й нетерпляче жбурляє рожевий моток. — Я спочатку зроблю листочки.

Але із зеленим шовком справа йде не краще. Вузлики за вузликом невідомо як зав'язуються на блискучій нитці.

— Ах, як мені набридла ця салфетка! — розсердившись, вигукує Ліда. — Стібки якісь негарні, плутані, нерівні, треба все робити наново. А тут так мало часу. Через три дні — день маминого народження.

Трах! — ножиці прорізають не тільки шовкові нитки, а й біле полотно.

— Не хочу я вишивати, досить мені цього! А мамі в день народження я куплю квіти, вона їх дуже любить.

В голосі Ліди бринять сльози. Вона гнівно жмакає салфетку і з розмаху жбурляє її кудись за ліжко в темний куток. Незабаром дівчинка зовсім забуває про салфетку. Після вечері вона ще довго грається з дітьми надворі, повертається сонна і втомлена. Їй здається, що вона засне відразу, тільки-но покладе голову на подушку. Та раптом десь у кутку за ліжком лунає зітхання.

— Ох, ох, як же погано з нами поводяться!

Це зітхає салфетка, яку Ліда жбурнула в куток.

— Так, так, от чого ми дочекалися,— відповідає їй рожевий шовк.

— А мене пошарпали так, що й упізнати не можна,— сумно скаржиться зелений.

— Нічого схожого зі мною в житті не траплялося, хоч скільки я бачила на своєму віку,— шарудить салфетка.— Я думала, що буду приносити комусь користь, а мене жбурнули в куток, як непотрібне лахміття. А в мене вкладено стільки людської праці, стільки людських сил.

— Я теж думав, що буду звеселяти людей своїм кольоровим блиском,— скаржився шовк.— А тут пошарпали мене і жбурнули на брудну підлогу. І ніхто не знає, що в мені є шелест листя, і пташина пісенька, і сонячне проміння.

— Так, так, невесела наша доля. Що ти тут казала, сестричко, про людську працю?

— Ох, це довга історія.

— Розкажи, розкажи,— просить зелений шовк,— так нудно, так сумно лежати в темному куточку.

У відповідь салфетка зітхає:

— Спершу був зелений кущик...

— Може, дерево шовковиці? — перебиває її рожевий шовк.

— Ах, що ти, зовсім ні! Просто це був кущик, зелений кущик бавовни. Він ріс, його поливали дощі. А коли не було дощів — поливали люди.

— Брр, я не люблю вогкості.

— Який ти нерозумний. Адже кущ повинен рости. Його обкопували, поливали, доглядали колгоспниці в спеку і в негоду, і піт капав їм з чола, але вони працювали без упину, щоб якнайкраще, якнайпишніше росла бавовна. А потім кущ вкрився цвітом, на ньому з'явилися плоди. На цих плодах порепалася оболонка, і в ній, наче у невеличкому кошичку, зачорніло насіння. Воно було оточене м'яким білим пухом. Весь кущик був укритий цим пухом, наче снігом.

— Як дивно! А на шовковиці не було ніякого пуху.

— Чого ти перешкоджаєш? — обурилася біла салфетка на рожевий шовк.— Що має спільного шовковиця з кущиком бавовни?

— Не гнівайся, розповідай далі, біла салфетко. Я вже не буду втручатися,— виправдувався рожевий шовк.

— Потім знову прийшли колгоспники і стали збирати білий пух у великі кошики. Хутко миготіли їх пальці над кущами, і хутко наповнювалися кошики. Узбецькі дівчата, узбецькі хлопці поспішали швидше зібрати бавовну, поки вона не висиплеться з оболонки та поки не рознесе її вітер. Сонце палило їм обличчя, але вони співали веселі пісеньки, і кожному хотілося першому скінчити свою роботу. А потім білий пух очистили від насіння, запакували у великі лантухи й навантажили у вагони.

— Я теж їхав поїздом,— знову перебив шовк.

— Так, але там було дуже незручно,— не звертаючи на нього уваги, розповідали далі нитки, що з них була виткана салфетка.

— Темно, тісно і душно? — запитав знову невгамовний слухач. Але нитки цього разу не розгнівалися.

— Справді, страшенно тісно і душно. Та от, нарешті, нас вивантажили на станції і великими машинами відвезли на фабрику. Там почалася робота. Спочатку бавовну почали розтріпувати. Машина кидала її на залізних прутах угору і вниз, шарпала, термосила на всі боки.

— Ой,— співчутливо зітхнув зелений шовк.

— Так, так, це було не дуже приємно, можу тебе запевнити. А потім білий пух скрутили у великі грубі пасма. Їх накладали на великі шпулі. З гуком і громом снувала машина, витягаючи ці пасма, і вони ставали чимраз тонші, аж поки з них утворилися нитки, тільки грубі, зовсім не такі, як зараз. Їх знову почали прясти нові машини, щоб нитка стала зовсім тонка. Вздовж машин бігали робітниці-прядильниці і зв'язували нитки, якщо вони розривались. Вони дуже поспішали і пильно придивлялися до ниток, бо знали, що, коли не зв'язати розірваної нитки, все переплутається і машину доведеться зупинити.

— А навіщо ж ви тоді рвалися? — обурився зелений шовк.

— А хіба з тобою не було так само? — відповіли йому білі нитки.— Робота йшла все далі й далі, нитки все тоншали, машини рухалися так швидко. Нічого дивного, що час від часу ми могли розірватися.

— А що ж було далі?

— А далі нас накрутили на дуже довгі шпульки. Вони все кружляли, а на них намотувалися все тонші й тонші нитки.

— Я знаю це,— буркнув рожевий шовк.— А потім вас почали ткати, правда?

— Так, коли нитки були готові, шпульки з намотаними нитками зсипали в кошики. У величезній залі стояли верстати, стільки верстатів, що їх не можна було навіть полічити.

— Я не бачив ніколи ткацьких верстатів,— мовив зелений шовк.

— Звичайно, адже ти так і залишився ниткою, намотаною на клубок. Але ті нитки, що їх забрали на ткацькі верстати, мали перетворитися на полотно, на те саме полотно, з якого потім зробили цю салфетку.

— А як же зробили тебе з ниток?

— Нитки протягли крізь невеличкі отвори в дерев'яній рамі, добре прикріпили їх. Верстати почали рухатись. І вгору, і вниз ішли дерев'яні рами, посередині хутко бігав човник, а за ним розмотувалася нитка, і так снувалася біла блискуча тканина.

— І все це робила машина?

— Ні. І тут були робітниці та робітники, і вони теж зв'язували нитки, бо нитки часом рвалися. А на верстаті збоку був прикріплений невеличкий червоний прапорець.

— Ага, я знаю! — не витримав зелений шовк.

— Так, так. Адже робітниця, яка працювала на цьому верстаті, була стахановкою, найкращою робітницею на фабриці. І тому на її верстаті стояв червоний прапорець, щоб усі знали про її добру роботу. Вона на своєму верстаті виробляла найбільше від усіх чудового блискучого полотна.

— Це, напевне, було цікаво,— зауважив зелений шовк.— А я й не бачив і не знав такого. Мене тільки змотали в моток, потім поклали в коробку, і я довго лежав у крамниці. Ви не можете собі уявити, як це було нудно. Темно, тісно, нічого не видно,— признавався товаришам зелений шовк.

— А ми лежали на вітрині,— розповідали білі нитки.— По вулиці ходили люди, деякі з них зупинялися і роздивлялися полотно. Але так було не довго, бо його хутко забрали в крамницю. А потім прийшла мала дів-

чинка і купила кусок полотна, напевне, для того, щоб потім жбурнути його в куток,— гірко скінчили нитки.

Якусь хвилину було тихо. Та зелений шовк, видно, не міг далі мовчати.

— Але ніде мені не було так погано, як у цьому кутку. Краще було навіть лежати в коробці, на полиці, хоч і там було дуже тісно.

— Розкажіть-но ви тепер свою історію, може, нам буде трохи веселіше,— попросили білі нитки.

— О, моя з ним історія дуже подібна до вашої. Тільки й того, що мене пофарбували в зелену, а його в рожеву фарбу,— засміявся зелений шовк.— А інше було все таке саме, як і у вас.

— Але спочатку у нас були дерева шовковиці, зелені з блискучим листям,— почав рожевий шовк.

Та зелений знов перебив його:

— А на тому дереві жила гусінь, тобто не на дереві, а на його зрізаних гілках. Вона їла смачне листя і зростала дедалі швидше. А люди день у день зрізали гілочки з дерева, і годували гусінь, і стежили, щоб їй було не надто холодно. Тож із ниток, які наснує гусінь, згодом мав бути чудовий блискучий шовк.

І от, коли настав час, гусінь почала снувати нитки і кожна окуталася м'яким теплим коконом. Тоді люди зібрали їх і поклали в гарячу пару.

— Навіщо це? — здивувалися білі нитки.

— Щоб загинули лялечки в коконах. Потім ці довгі тонкі нитки розплутували, і сушили їх, і знову мочили, і знову сушили. Після цього їх намотали на котки й опустили в фарбу.

— В рожеву фарбу!

— А мене в зелену.

— І знов сушили, і намотували, і клали в коробочки, і везли по залізниці, аж поки ми потрапили в крамницю.

— І все це для того, щоб прийшла та маленька нетерпляча дівчинка і купила нас, а потім жбурнула в куток,— гнівно закінчив зелений шовк.

— Так, так, невесела історія,— зітхнули нитки.

— Ніхто досі так не жбурляв мене,— гірко сказав зелений шовк.— На шовковиці птахи співали мені найкращі пісеньки.

— Ну, ну, мабуть, вони їх співали не тобі.

— Кажу вам, що мені,— наполягав зелений шовк.—

І віяв вітер, і шуміло листя, а люди працювали з ранку до вечора і чекали, коли гусінь почне снувати свої нитки. А потім вони так ніжно, так делікатно поводитися з нами.

— Так,— зітхнули білі нитки.— Коли б тільки знала Горпина Миколаївна, що сталося з тим полотном, яке вона так старанно ткала на своєму верстаті з червоним прапорцем... Вона так старалася, а тепер ми лежимо тут, у кутку, зібгані, не потрібні нікому.

— Виходить, нікому не потрібна була праця, яку вклали в мене! — гукнув рожевий шовк.

— І праця узбецьких дівчат, які збирали бавовну.

— І робітниць, які прями шовк.

— І робітниць біля машин, що обробляли бавовну.

— І праця робітників на ткацькій фабриці, важка, довга праця.

— Виходить, усе це вони робили для того, щоб нас тепер жбурнули в куток,— ушипливо мовив зелений шовк.

Ліда скрикнула. Вона хотіла підвестися і не могла, нібито її міцно обплутали зелені, рожеві і білі нитки. Нарешті, вона схопилася і злякано сіла в ліжку. Вже розвиднялося, але вдома всі міцно спали. Дівчинка хутко встала. Так, салфетка лежала зім'ята в кутку, там, куди вона жбурнула її вчора. Ліда підняла її, обтрусилася порохом, старанно розгладила. Тихенько, щоб нікого не збудити, вийняла з коробки голку й нитки і заштопала дірку від ножиць. Її майже не було видно. Зелений і рожевий шовк весело яснів на полотні.

Ліда ще раз уважно роздивилася салфетку, а потім старанно загорнула її в папір і заховала в шухляду.

До щ

Третій день іде дощ. Запнуте хмарами небо висить низько над землею, наче тяжка брудна за-слона. З ринви біжить струмками вода і розпливається калюжами по всьому подвір'ю. По шибках смужками біжать краплини. В кімнаті темно, хоча ще день.

Галя нудьгує. Не можна ні вийти на подвір'я, ні погратися з дітьми, ні піти в садок. У Галі кашель, і мама нікуди її не випускає.

— Посидиш зо два дні вдома, і все мине. А так ще гірше застудишся.

Легко мамі казати — зо два дні. Галі нудно. Вона стоїть біля вікна і виглядає надвір. Навколо все розмокле, забруднене, гидке.

— І навіщо цей дощ? — нарікає дівчинка. — Я б хотіла, щоб на світі взагалі не було води.

Хлюп! — на шибку падає ще одна краплинка. Галя придивляється до неї, і раптом їй здається, що в краплинці круглі усміхнені губки і круглі прозорі оченятка.

— Правда? — всміхається до неї краплинка. — Ти так думаєш? Гарно було б жити на світі без мене і без моїх сестер! Я й не думала, що є такі нерозумні, як ти.

Хлюп... Краплинка тече вниз по шибці. Але відразу за нею поспішає інша. У неї теж круглий ротик і круглі ясні оченятка.

— Краплинко, краплинко, не біжи так швидко, — просить Галя. — Розкажи мені щось цікаве про себе й про своїх сестричок.

— Ти диви, яка цікава. Отже, тобі хочеться розмовляти? А мені здається, хвилину тому хтось казав, ніби взагалі хоче, щоб у світі ніколи не було води. Добре, я розповім тобі свою історію, може, ти змieniш думку

про нас. Насамперед я повинна тобі сказати, що я стара, страшенно стара.

— Та невже! Зовсім не схоже! — дивується Галя.

— А проте воно так і є. Ось ти зараз побачиш сама. Хлюп...

Краплинка спливає вниз. А за нею відразу поспішає третя і продовжує оповідання.

— Я не починаю спочатку. Моє життя весь час повторюється, й історія моя кругла, мов кулька. Можна її починати в якому хочеш місці. Адже я була однією з тисяч краплинок у калюжі на шляху. Мені було добре. В калюжі відбивалися сонце і гілки придорожніх дерев, часом з подвір'я сюди приходили похлюпатися качки або якась пташка прилітала промочити собі горлечко.

Хлюп...

— Ой! — скрикнула невдоволена Галя.

Але вже пливе четверта краплина і шепоче тихим голоском:

— Була погожа година.

— Не така, як сьогодні,— зітхає дівчинка.

— Звичайно, не така. Сонце пекло з ранку до вечора.

Мою рідну калюжу заслоняли придорожні дерева, але й це небагато допомагало. Уяви собі, я раптом відчула, наче зі мною діється щось дивне. А це просто я і мої подруги почали раптом обертатися на пару. Калюжа ставала дедалі менша, а ми невидимою хмаринкою знялися в повітря.

— Всі?

— Поступово всі. І так було не тільки з нами. З придорожніх канав, із ставків та річок, з боліт — всюди випарувувала вода. Нас збиралося чимраз більше, і ми поволі збилися в невеличку хмарку, яка потім потемніла, збільшилася, аж поки заслонила сонце. І люди, поглядаючи вгору, казали: буде дощ.

Хлюп...

Шоста краплинка провадила далі:

— Ми спокійно мандрували по небу, помалу пливли в повітрі, коли раптом з півночі повіяв вітер. Ох, який він був холодний, ти навіть не можеш собі уявити. Він шарпнув хмару, підхопив її на свої крижані крила, і від цього холоду ми знову стали краплинками і поринули на землю...

— Правда?

— Звичайно. От спробуй сама. Хухни на холодну шибку і ти побачиш невеличкі краплинки. Це осідає вологою пара.

— І це вже кінець?

— Ні, де там. Це лише початок. Ми падали на землю в різних місцях, де кому трапиться. Одні впали на дорогу, і там нас випив сухий пісок. Інші потрапили в воду, або в ліс, чи на город. І тут почалася наша справжня праця.

— Ой, як цікаво! — зітхнула Галя.

— Ми обмивали листочки запорошених, прив'ялих від спеки рослин, щоб вони могли вільно дихати. Всмоктувалися біля них у землю, розчиняючи в ній поживні частинки, що їх рослини вбирали своїми корінцями. Ми пробиралися по стеблинці та листі аж до найменших закутків, до найдрібніших пелюсток, несучи їм поживок. Годували маленьку незабудку...

Хлюп...

— І старі дуби, і сосни на пагорбах, і трави на схилах, і пшеницю на колгоспних ланах. Всюди, куди ми могли тільки сягнути, ясніла зелень, виспівували птахи, раділи люди. Там, куди ми потрапляємо, розвивається нове життя.

— Оце вже і кінець? Але я тільки не розумію...

— Що таке?

— Як же це ти течеш тут по шибці, коли вже давно скінчила своє життя в якійсь квітці чи в дереві?

— Пробач, хто тобі сказав? Адже я казала, що моя історія кругла, мов кулька. Звідусюди, і з листя і з квітів, теж випаровує вода.

— Невже це правда?

— Звичайно. Прикрий-но якусь рослинку, от, наприклад, цю квітку, що стоїть на вікні, склянкою або горщиком, і ти побачиш — через деякий час на стінках осяде пара. Це будемо ми.

— Ну, а потім?

— Знову те ж саме. Ми випаровуємо, знову падаємо на землю, і мандруємо без кінця, і в цій мандрівці даємо поживок усьому, що живе на землі.

Хлюп...

Галя чекала іншої краплинки. Але вона не з'являлася. Дощ майже зовсім ущух і сівся лише дрібною сріблястою мжичкою.

— Скінчилося,— зітхнула Галя.

Раптом — хлюп... Падає краплинка з погано прикрученого крана.

— Ах! — схопилася, зрадівши, дівчинка.— Краплинко, люба краплинко, може, й ти мені щось розкажеш?

— Звичайно. Я розповім тобі свою історію.

— Історію, круглу, як кулька?

— Ні, я розповім тобі іншу казку. Вона починається з того часу, коли я, не знаю вже в котрий раз, упала на землю. Цього разу я потрапила на пісок, просмокталася поміж дрібними піщинками і пробралася глибше. Нас було багато, цілий струмок. Нам подобалася ця підземна мандрівка, і ми поспішали наввипередки. Здавалося, що це вже ніколи не скінчиться. Але тут ми натрапили на тверду глину, і вона нас не пустила далі.

Хлюп...

Галя відкрутила трощечки кран, щоб краплинки могли вільніше падати.

— Отут ми трохи затрималися. Тепер нас набралось ще більше, і ми стали пробиватися нагору, шукати собі виходу. З одного боку глина переходила у вапняк. Там були ями й розколини, і ми намагалися крізь них промкнутися. І от, нарешті, одного чудового дня розкололася остання брила, яка заступала нам дорогу в світ, і ми пробилися на схилі пагорка.

— То було джерело?

— Так, джерело. Ми зібралися в невеличкій западинці. Але й тут незабаром нам стало тісно, і ми почали стікати вниз, поволі пробиваючи собі дорогу.

— І тут утворився струмочок?

— Так, невеличкий бистрий струмочок. Він плив по зеленій луці, пробивався крізь чагарі, розростався дедалі більше. Його збільшували дощі, сніги, які танули повесні, з ним зливалися інші струмочки, пливучи звідусюди. Струмок шумів і хлюпотів. Над ним росла папороть, коли він пробивався крізь лісові хащі, і куросліп та незабудки, коли він виринав на широку простору луку. І от одного разу струмок вплив на вільну рівнину. Це вже була річка. Вона вбирала в себе струмки й малі річки, зростала, дужчала, аж поки зробилася такою могутньою, що не хотіла обминати навіть скелю, коли та траплялася їй на дорозі, і переливалася через неї буйним

водоспадом. Але найлегше їй було плити по м'якій землі, де можна було прорити собі зручне річище.

— І тобі приємно було плити в тій річці?

— О так, звичайно. Я бачила над берегом білі будинки, села й міста, дорослих людей і дітей, вдень сонячне проміння, вночі місяць і зорі. Я бачила, як каміння, що його вода несла з собою, руйнувалося, оберталося на дрібні камінчики, потім на пісок. Бачила, як у бистрині полювали на пліточок хижі щуки, як у густому намулі, в глибині, чатував на здобич великий сом та як край берега виграють на ясному пісочку цілі зграйки маленьких веселих рибок. Чула клекіт чорногуза над луками і щебет ластівки, що вили гніздечка понад берегом, і пісеньки дітей, що йшли до школи, і гуркіт трактора, який орав землю край річки. Бачила дим з фабричних труб і димки над хатами в колгоспах. Чого я тільки не бачила на своїй дорозі!

— А море ти бачила, краплинко?

— Ах, ні,— зітхнула, падаючи, краплина.— Проте, мені здається, ще побачу його колись. Може, нарешті, мені й пощастить до нього добратися. Я стільки чула про море від перелітних птахів. І хто знає, які мене ще чекають пригоди...

— А як же ти трапила у водогін?

— Мене разом з іншими замкнули у великі водосховища, очистили мене і моїх сестер від намулу й бруду. Потім ми потекли трубами, аж поки я примандрувала сюди, щоб розповісти тобі свою історію.

— А тепер ти попливеш далі?

— Так, так, далі, все далі. Тепер чекає мене тяжка мандрівка під землею, підземними трубами. Брр... Але й це мине хутко, і я вийду на волю.

— І попливеш у море?

— Мені б цього дуже хотілося. Подумай, адже там зібралося моїх сестер більше ніж десь інде.

Галя оглянулася. Дощ падав знову, по шибці спливали цілим струмком прозорі, ясні краплинки.

Дівчинка підбігла до вікна і привітала їх, як давніх знайомих.

— Ах, це ти. Ну що, ти й досі хочеш, щоб у світі зовсім не було води?

Галя засоромилася:

— Ах, не смійтеся з мене, краплинки... Не смійтеся.

— А ми ж не розповіли тобі всього до кінця. Ми несемо вологу полям, з пустель робимо квітучі сади. Крутимо колеса млинів, які мелють зерно на борошно, щоб у тебе був хліб. Крутимо машини, які дають електрику містам та селам, і тартаки, де розпилюють стовбури дерев на дошки й колоди для будівель. Несемо човни й кораблі, велетенські пароплави й плоти, які везуть у далекі міста зерно, сіль, вугілля, городину й деревину. Без нас не існувала б ні людина, ні тварина, ні рослина. Наша вічна мандрівка — це вічна служба всьому живому, що є на землі, хоча ми тільки малі краплинки.

Вечоріло. Вкрите хмарами небо було зовсім темне. Засвічуючи лампу, мама зітхнула:

— Знову захмарило небо. Напевне, й завтра буде дощ.

Але Галя не відповіла їй. Вона ласкаво провела рукою по шибці, ніби хотіла погладити крізь неї веселі, ясні краплинки.

СЕЛО МОГО ДИТИНСТВА

**АВТОБІОГРАФІЧНА
ПОВІСТЬ**

осередині, услід за потоком, що струмує по каменях, звивається дорога. Обабіч — схили порослих деревами гір. На схилах купками хат розкидане село.

На захід — широкі, шумливі зелені рівнини — аж до підніжжя присадкуватої Бабиної гори. І там з півдня, по білих каменях, крізь розпатлані зарості лози, крізь тунелі навислих дерев, пінявою, клетотливою бистриною рине, підмива береги, розливається затоками, хлюпотить, шарудить під гнучким гіллям річка Скава¹.

Сонце устає над буковими лісами, згасає у верховітті горобини. Розтинає пломінкою дугою всю ущелину навпіл, уздовж піщаної дороги. Од вйта — найдальший пункт на сході — до прибе-

режних заростів на заході, на цілу милю розтяглося село мого дитинства.

Ніч. Настає день. І знову згасає. У чорній рамі ясне світло — ще один день. Мов сторінки книжки, що їх гортає нетерпляча рука, хутко минають дні. Сонце, зорі й місяць. Вітер. І дощ. І сніговий пух аж по дахи, м'які пластівці аж по гонтові покрівлі стодол, по гребінь даху дому мого дитинства. Весна, літо, осінь і зима. Лілові вічка фіалок під вербами. Голос зозулі на порубі. Червоні цятки форелі в потоці. П'яний дух черемхового наміста. Галяви, порослі чорницею. Гори опалого, барвистого листя. Льодові бурульки водоспаду на заломині річки. Шарудіння соломи під темним дахом горища. Весна, літо, осінь і зима дитинства. Пори року поділяють життя на етапи, воно з'єднане з ними так, як це може бути тільки на селі.

Дві кімнати. Шпари між товстелезними, коричневими колодами, щільно запхані мохом, вкриті блакитним шаром вапна. Якщо відколупнути шматочок, можна витягти з-під нього ніжну пір'їнку моху — вітання з далекого лісу.

На вікні сині дзвіночки фуксії, з пурпуровим, вогнистим серцем. І мирт, темний і жорсткий, обернений всіма листочками до шибки. Єдина червона пеларгонія. На стінах рядком, одна біля одної картини: розп'ятий Христос, мати божа і найцікавіша — історія святої Геновефи². Лицарі біля палацу: чоловік святої вирушає на війну. Рудий інтриган у зелених шатах. Кат з сокирою в руці. І нарешті печера в лісі: сіренька лань приходять годувати немовлятко. З цим не може зрівнятися навіть «Дівчинка Бернардка»³, що їй у лісовому мороці Лурду з'явилася мати божа, оточена трояновими кущами.

Але кімнати — не найголовніше. Низенькі, пофарбовані, коричневі двері ведуть до щасливої країни — кухні. Увечері тут повно людей. Без упину вибухає верескливий сміх Марциськи, приглушено хихотять Вікця й Віктуса. Тут завжди сидить Ясек Блакитна Сойка, сюди приносять «лумерового», тут, у кутку, ночують Пишуля і Шипуля, тут Копрова оповідає історії про всілякі страхіття, що від них холоне кров у жилах. Придуркувата Рузя, сидячи під вікном, вряди-годи встрає до розмови, докида

й своє слівце — ні в тин ні в ворота. Від печі йде по всій кухні тепло, линуть пахощі картопляників, що приваблюють з сіней кицьку Мурку. Весело й затишно. За вікном риплять дошки, то йде новий гість.

Кухня пульсує веселим життям, гомоном людських розмов, безтурботним сміхом, дихає теплом і ситістю. У кімнаті світляне коло лампи захоплюють у неподільне володіння Гальшка й панна Ева, завжди заглиблені в привезені з міста книжки або в шепотливі розмови, яких мені не можна слухати. Кімната — крижане, недобре царство дорослих, кухня, де мешкає наша господиня Копрова — сонячний дитячий рай.

Тим більше, що цей рай частенько заборонений. Панні Еві вряди-годи спадає на думку, ніби «кухонне товариство» погано на мене впливає. Тоді я зо два зимових вечори висиджую в темному кутку кімнати, кусаючи пальці від безсилої люті, ковтаючи сльози, коли з-за коричневих дверей долинає голосний сміх Марциськи. На щастя, панна Ева хутко забуває про свої накази. На третій або на четвертий день можна вже крадькома тікати в землю щастя, а за тиждень — сидіти там, не криючись. Цим усміхненим раєм також керують дорослі, але які ж вони несхожі на бабусю, Гальшку й панну Еву!

Окрім кухні, варта уваги також стодола. Зелена, запашна хаша сіна, золоті голки соломи. Бризкає на тік зерно під розміреними ударами ціпів. Людвік б'є широким розмахом, Генрик швидко, нервово. Добре лежати високо на купі снопів, дивитися вниз, як клубочить рясний дрібнесенький пил. Хрустко шарудять колоски, гострі вуса жита колять пальці.

На горищі зовсім інакше. Тут тихо й темно. У мороці стоять великі скрині-засіки й громадаються до самісінького даху величезні гори сіна. На горищі ганяється за мишвою Мурка. У проритих восени тунелях, у щільно злежаному сіні пахтять спекою літа червоні яблука й коричневі, м'які грушки-гнилички.

Є ще погрібник, де під спадистим дахом складають на зиму запас підстилки для корів, коричневе, сухе листя буків і грабів.

І скрізь тут таємне царство дітей, неприступні схованки, таємні криївки, склади скарбів, місця, де можна читати, плакати й писати вірші, заховавшись від чужого ока.

В кухні цікаво завжди. Навіть, якщо в ній самі тільки свої: Копрова, її сестра Марциська, пастушка-сирота Віктуся й Вікця, наша служниця, що приїхала сюди з Кракова, гадаючи, що їде з «панамі» на вакації, та й залишилася з бабусею й дітьми, аж доки не скінчилася війна.

Але, крім них, у кухні весь час снують різні люди. Насамперед жебраки. Жебрака не проганяють: якщо приходить увечері, його залишають на ніч. Є такі, що з'являються і зникають назавжди. А є такі, що приходять раз у раз, майже регулярно.

Це насамперед Пишуля й Шипуля. Ніхто не зна, як вони зветься справді, прізвиська прикипіли до них раз і назавжди, заступаючи ім'я й прізвища.

Обидві старі й придуркуваті, між собою зовсім не схожі. Пишулі здається, що вона молода й гарна. З гордістю показує кольорові латки на спідниці, демонструє всім, пишається ними, мов чепуруха сукнею, пошитою на бал. Пришиває до свого лахміття якісь стрічки, бантики, кокетує, танцює, підспівує. Не ображається на добродушні жарти, сама бере в них участь. Оповідає неймовірні історії про свій успіх у чоловіків, про освідчення, які нібито сипляться на неї, хвастає, що її сватають без кінця і краю.

Шипуля — інша, похмура й злостива. Не шкодує нікому ущипливих зауважень, але ніхто на неї не ображається. Навпаки, всі охоче підбивають її на нові й нові злостиві репліки, що завжди викликають веселий сміх.

Жебрачки ночують у кухні й разом з господинею та її родиною сідають до миски. Їдять клюски з сирої тертої картоплі, спечені просто на плиті картопляники, узвар із сливок до картоплі або кисляк — теж до картоплі: одне слово, що трапиться. Коли йдуть, дістають на дорогу шматок хліба, картоплю, а як коли, то й яечко. За це платять різними витівками, розвагами й веселощами, що їх викликають на кухні. Так мандрують жебраки від хати до хати, по всьому селу, розкиданому по узбіччях.

Ясек Блакитна Сойка — не жебракує. Він приходить рубати дрова або смерекове і ялинове галуззя на підстилку. Він теж придуркуватий — йому притулили прізвисько за оту блакитну сойку, що її він не до ладу ліпить майже до кожного речення. У нього ясно-блакитні

очі здивованої дитини, і хоч він уже немолодий, але часто поводитьсь як дитина.

Взагалі тут багато дивовижних людей: з вóлом, ненормальних, диваків. Навпроти, на Кам'яній горі, в одній хаті живе кретин — страшне створіння, що його дикі вигуки часом долинають аж до нас. Той майже зовсім не схожий на людину. Але Шипуля, Пишуля, Блакитна Сойка, дідова Рузя, хоч і не такі, як усі,— може, саме тому й цікаві, незвичайні. Тому Пишулю й Шипулю вітають не як старчих, а як любих гостей, і охоче кличуть на роботу придуркуватого Ясека, і розмовляють з Рузею, яка часом поводитьсь цілком нормально, а часом плете хтозна-що.

Крім того, в цьому домі і, мабуть, в інших є один неписаний закон — нікого, крий боже, не виряджати з дому з порожніми руками. Не дають грошей, бо їх нема. Не дають щедрої милостині, бо в самих не переливається через край. Та коли дід-прошак, не заходячи навіть до хати, сяде тільки відпочити над потоком при новій дорозі, Копрова зразу ж виряджає Віктусю, щоб однесла йому шматок хліба, відкрайний од буханця, якою вона щойно витягла з печі — хліба з борошна, змеленого на жорнах, спеченого на великім капустянім листку.

Від Барчиків приносять «лумерового» на дерев'яному, широкому ліжку. Серед хусток та ковдр сидить кістяк. Лиса голова, запалі щоки. У глибоких чорних ямах світяться проникливі, блакитні очі.

— Що? Панна Марцися знов чепуриться. Спідничка до колін, блузка з мереживом! Соромилася б, дівко! Гріх і образа божа! Чого смієшся, Вікто? Плакати нам треба, бідним грішникам, каятися за наші тяжкі гріхи, а не реготати!

Гострий, пронизливий голос дужчає. Збляклі очі паляють несамовитим вогнем.

— Кінець світу надходить! Пекло розверзається під ногами! І оного дня правуватиме антихрист, а тіло його мідяне, поросле волоссям, наче в дикого звіра... Написано-бо: «Гнів мій вергатиму на рід людський і не мину жодного, породженого жінкою! Амінь!»

— Що вам зварити? — прозаїчно перебиває Копрова.

— Молока, молока, тільки йди видій зараз, щоб свіже...— І далі, тим самим пророчим тоном: — Содом і гоморра⁴, загибель приходить на людський рід! Булку можеш узяти в Собанякової, аби тільки не була суха! Зіпсуття й розпушта! Бог одвернув обличчя од грішників! Покутуйте, покутуйте, бо надходить година розплати. Масла теж дай, якщо сьогодні збила. Темрява запанує над світом, і буде плач і скрегіт зубів! Виполю вас, яко бур'ян, як отруйне зілля, ви, грішники, що плазуюте в пилу! — написано так в євангелії. Не скачи, не ображай пана бога! Молитися треба, а не витрішки продавати! І тебе, дурню заплішений, не мине рука божа, визнаеш гнів його, та вже буде пізно!!

І так цілісінький день. Марциська мусить скинути білу блузку й одягти іншу, дітям не можна бавитись, цілий вечір усі в кухні стоять навколішки й проказують слідом за «лумеровим» нескінченні літанії й молитви, що відганяють сатану, який протягом цих двох днів, мабуть, спеціально чигає на грішні душі родини Копрів. У перервах жінки гарячково пораються біля печі; ану ж, як навіть курячий бульйон не припаде до смаку перебірливому пророкові?

Протягом двох днів панує терор. Потім важке ліжко несуть до наступної хати, в наступний «номер».

— Помалу! Помалу, не так! Обережно, не трясіть! Прямо, прямо, куди пхаєшся? Кара божа на вас!!

Ніхто не сміє озватися словом. «Лумеровий» — то святий чоловік. Він змалечку не минув жодної служби божої в костьолі, довгими годинами навколішки вистоявав на кам'яній підлозі — і кінець кінцем застудив собі ноги. На суглобах утворилися невігойні, мокрі рани. Вже двадцять років він не може звестися з ліжка, й двадцять років утримує його вся волость, кожен господар приймає до себе на два дні щороку. Протягом двох днів у кожній хаті «лумеровий» картає всіх, закликає до покути, повчає... і з'їдає найкращі шматки, яких самі господарі не їдять навіть на свята.

З того дня, коли він мене за коротку сукенку назвав «насінням диявола», я ніколи не заходжу до кухні, поки там стоїть його ліжко. Але крізь тонкі двері в кімнати все чудово чути. Перед зляканими очима постає страхотний бог, що топче дужими ногами квіти й дітей та кидає всесвіт у роззявлену пащеку сатани.

Через два дні чорна заслона падає. Можна знову сміятися, бавитися в хованки й носити блузки з мереживом. Знову світ стає зеленим світом розквітлих лук, а сатана звичайнісіньким чортякою, що сидить у полі на купині і снує різні каверзи запізним пиякам.

Хоч трапляється й так, що ті каверзи мають сумний кінець — приміром, от як з Каселею.

Каселя добре хильнув у Собаняків одного весняного вечора й десь опівночі рушив додому, до Бялки за Скавою. Та не дійшов.

Три дні й три ночі шукали його два села. З тичками кружляли над річкою, вимірювали чорторії й вирви біля підмитого берега. Обнишпорили геть усі кущі, голі, безлисті чагарники. Все даремно.

Цілісінький день лунали поклики. Уночі, низько над землею, мов світлячки, променіли ліхтарики. Діти й собі нишпорили в потаємних, тільки їм одним відомих закутках. Ніхто ні про що інше не говорив і не думав.

На четвертий день пошуки припинилися. Пристали на тому, що Каселя, мабуть, утік світ за очі. Але чого, навіщо? Жінки марно сушили собі голови, снуючи найрізноманітніші припущення.

Я йшла з Копровою збирати сухий хмиз у чагарях над потоком. З дороги, на відкритій з усіх боків галяві, ми побачили якусь сіру колоду, що лежала на землі.

Але то була не колода. Обличчям у землю, у напівскутій ранковими приморозками калюжі, біля самісінької дороги лежав Каселя. Коло нього проходили сотні разів, спотикалися об його нерухоме тіло, перестрибували через нього, поспішаючи на поклики, з марною надією, що хтось уже натрапив на слід. Задихані, змучені шукачі стояли поруч, бачили сіру колоду і не бачили Каселі. Тепер, коли його знайшли, видно, що він зовсім не скидається на колоду. Просто задубіле мертве тіло.

Зрозуміло, чому так сталося. Його водив диявол. Може, біг попереду, мов чорний кудлатий пес, залишаючи на землі фосфоричні сліди. Або здіймався в повітря блакитним вогником, летючим, оманливим, від якого не можна відвести очі. А може, махав йому прозорою долонею, обернувшись на зіткану з туману дівчину-привид, чи озивався солодким голосом сопілки, далеким

звуком зачарованої музики. Невідомо. Досить того, що збив Каселя з дороги. А там застрягли ноги в переплутанім гіллі, в сухому хмизі, в розм'яклій грязюці на березі. Не було сил підвести голову. Міцно придушив її нечистий до землі. А потім туманив очі людям сірою колодою, порепаною корою, сучками обламаних гілок. Ну ж, певне, й сміявся, бачачи, як люди ходять, бігають, тупцяють навколо сірої колоди. Ну ж, мабуть, і жаріли йому від пекельної втіхи зелені баньки!

Та нарешті надокучила йому ця забава. Може, пішов водити когось іншого по болотах або стерегти золото в підземних сховищах. Тоді люди побачили, що повалена колода, на яку вони дивилися три дні, не хто інший, як Каселя.

Відтоді місце коло калюжі-сажалки, де в хаші водоростів чорними стьожками звиваються п'явки, стане одним з тих місць, біля яких моторошно проходити вночі. А таких місць тут без ліку. Вибоїна посеред дороги. Тут їхав конем п'яний газда. Кінь спіткнувся й скинув його на землю... Газда гепнувся головою об камінь. З того часу...

На мить серце перестає калатати. Ось у цьому місці з'являється їздець. З ніздрів коня сипляться іскри. Глухо тупотять копита. Схиляється над кінською гривною кудлата голова привида.

За поворотом тихо шелестить потічок. Тут стоять три панночки, три вмерлі сестри, які покохали одного хлопця і прийшли всі три сюди, щоб утопити в чорній воді своє марне кохання. Усі три зіткані з туману, і всі три плачуть, певне, за усміхненим радісним життям, що його в годину розпачу легковажно кинули в кипучу водоверть.

Там, де дорога звертає в яр, на купині сидить нечистий, шкірячи вогненні зуби. Бавиться каменями, пересипає великі кругляки в пазурастих руках. А буває, що раптом виростає тут жінка, велетенська, як гора, і тне серпом верховіття дерев, аж летить з посвистом гілля і бризка вогонь з-під серпа більшого за косу. Та коли прийти вранці, нема навіть сліду: вершини дерев — могутніх грабів та буків — стоять такі ж густі, зелені, як завжди.

На лляних, білих простирадлах сушиться великодньої ночі золото, чекає, поки прийде хтось, що не встиг согрішити сьогодні, й згорне простирadlo скинутим з ноги чоботом, аби забрати собі казкові скарби. Коло хат

літають душі потерчат — нехрещених немовлят — і благають стогнучими голосками хрещення, якого не дочекалися за життя. Виринають з води потопельники й русалки; мандрують по лісах, по ярах і прискалках душі вмерлих, лісові й польові духи. Світ повен різних див і страхіть, і треба знати, як від них боронитися, як і коли сплюнути через ліве плече, кинути за себе камінчик, яка молитва найкраще допомагає, коли треба заговорити з привидом, а коли змовчати, вдаючи, що нічого не бачиш і не чуєш.

Зимовими довгими вечорами можна в кухні досхочу наслухатися розповідей про упирів і привидів — аж до холодного поту, до дрижаків і цокотіння зубами. А потім кожне дерево у вечірньому присмерку здається привидом. Темне гілля, мов потворні пазури, тягнеться до стежки. З кожної купи кущів може несподівано вискочити на стежку щось, чорне, незбагненне. Нічна тиша щохвилини може вибухнути диким, нелюдським криком. Звідусюди дивляться з темряви злі, ворожі очі, диха темрява хижим гарячим подихом причаєних привидів — аж тобі всередині все скручується клубком, стає каменем. Чигає жаж за кожним поворотом дороги, виповнює сплячий ліс, тягнеться, плутається в нічному тумані понад луками.

Та виявляється, що все це може бути не тільки жахом і кошмаром. Може бути також справою, що цікавить етнографа. Батько пояснює, як це треба робити⁵.

Чисті сторінки, видерті з зошита. Кожен переказ, кожен забобон треба записати на окремій сторінці, коротко й стисло, отак як розповідали. Внизу — прізвище, місцевість, вік оповідача.

З запалом беруся до цієї роботи. Батько виїжджає, не передбачаючи, яку бурю викличе незабаром моя етнографічна пристрась.

Кількість записів зростає. Усе нові й нові сторінки вкриваються незграбним дитячим письмом. Мені здається, що я натрапила на поклади незліченних скарбів. Записую щодня, похапцем, бо не встигаю. Досить просидіти один вечір у кухні, щоб мати роботу на кілька днів. Отак як казав батько: внизу на сторінці ім'я, прізвище, вік. Місцевість — завжди одна й та сама, село мого дитинства. А з прізвищ насамперед — Копрова, Марциська, старі Копри, що мешкають у хаті поруч;

найближчі сусіди, часом пастушка Віктуся, часом навіть Юзек.

Та несподівано вибухає скандал. Невідомо, хто виказав мене, певне служниця Вікця, але гарне, завжди спокійне обличчя Копрової раптом червоніє з гніву, темні брови сходяться докупи. Копрова гримає на весь дім:

— Змія! Змія! Слухала, як добра, сама просила, й на ж тобі! Записувала все, кожнісіньке слово! І підписувала — як на прізвище, як на ім'я!

Бабуся намагається щось пояснити, та Копрова й слухати не хоче.

— Вже був тут один такий! Записував, надрукував, а потім ксьондз з амвона людям вчитував, на ім'я викликав, на прізвище перед усією парафією! Ганьба яка! На всю парафію хотіла встиду нам наробити! Щоб ксьондз перед усіма людьми гримав, що ми в забобони віримо, що ми темні, бо воно ж гріх — у забобони вірити!

Останні рештки моєї довгої кропіткої праці палають у кухонній печі. Копрова шматує і кидає у вогонь навіть папку, хоч на тій папці нічого не написано. Весело палають сторінки золотавим, буйним вогнем. Виявляється, не так воно просто бути етнографом.

Усе наше село — це розкидані на мило вздовж до-роги, над потоком та на схилах двох гір купки хат, менші й більші, розташовані досить далеко одна від одної.

Коло хати Копрової стоїть друга: тут мешкають дід з бабусею — батьки її чоловіка. Дідусь схожий на вирізьблену з кістки фігуру, високий і неймовірно худий. Придуркувата Рузя, стара дівка — їхня донька. Ще є невістка з двома доньками, веснянкуватою рудою Юзькою і гарненькою Стефцею. Обидві молодші за мене.

Від цих двох хат треба пройти старою дорогою кілька сот метрів, коло кам'яної фігури — скорботного Ісуса, вздовж схилу, порослого ялівцем, а потім звернути на стрімку дорогу вгору. Там — знов дві хати: Возьних, яких прозивають Барциками, і Кнопків.

У Барциків — донька Франка, вже доросла, яка згодом вийде заміж за якогось залізничника з Макова, і ще Мільця, і Стефка, і малий Юзек. У Кнопків діти вже дорослі, з ними у нас нема ніяких стосунків, окрім

висміювання старої Кнопчихи, яка виходить з хати, стає над гноїщем і, чухаючи обома руками живіт, гукає: «А йдіть-но, діти, вечеряти!» — а потім чуха ззаду й додає: «Йди й ти, старий!» Перекривляти Кнопчиху — наша улюблена забава.

Зате з родиною Возьних — стосунки близькі й міцні: Мільця і Стефка супроводять нас в усіх забавах. Сама Возьна, хоч не така вже й молода — дуже весела, й може навіть утнути якусь штуку. Приміром, вдає смерть: закутує голову білим простирадлом, бере в руку довгий кий — на ньому зроблена з чогось голова. І так іде, підскакуючи, пританцьовуючи, довгий, білий привид. Добре знаєш, що це Возьниха, але водночас страшенно цікаво й моторошно; діти підбігають до білого страшила, і з вереском розбігаються, коли воно підступає до них. Дуже приємно боятися, коли знаєш, що боятися, власне, нема чого.

У Возьних деякий час живуть Ірена й Зоська, доки не переїжджають до Сужинів, що внизу, над Скавою. У Сужинів теж є Мільця і ще мала Веронка — в якій оченята мають колір точнісінько такий, як емаль на блакитних каструльках, привезених з міста. Райдужка начебто вкрита яскравою блакитною емаллю, без глибини, без жилوک і цяток іншої барви.

По дорозі, понад шосе, теж є кілька будинків: це місце зветься «біля Стеца». В одній хаті живе кістлявий косоокий Рудек, з яким у нас точаться нескінченні бійки. У хаті поруч мешкає господар, якому належать сливові дерева на межі — на них ми влаштовуємо розбійницькі напади. Окрім того, тут мешкає, мабуть, єдина жінка на селі, що їй пощастило скінчити школу, — панна Стефанія. Вона працює в Макові, і в неї часом можна позичити якусь книжку. Через те всі її звать не «Стефкою», а «панною Стефанією», і вдягається вона не так, як усі жінки на селі, а по-міському.

Там, де стара дорога з'єднується з новою, тобто з шосе, яке тягнеться далі, ген за село, стоять ще два будиночки: один великий, другий малий. У великому міститься крамничка. Коли відчиняєш двері, дзеленчить почеплений угорі дзвоник. У крамничці завжди сидить або гладка добродушна Собанякова, або її мовчазний чоловік. Тхне тут якимись особливими пахощами, і завжди можна купити безліч усяких речей — синьку,

голки й нитки, лимонад, і оцет, і кольорові цукерки. На полицях стоять пляшки з пивом, часом буває ковбаса. Біля прилавка або за непокритим столиком селяни п'ють пиво і розмовляють. Завжди можна почути щось цікаве. А за будинком вирито сажалку: згори в неї тече струмочок, а другий витікає з копанки просто на дорогу. У цій сажалці, глибокій, вкритій водоростями і ряскою, плавають форелі. Їх пустили сюди, й вони почувають себе чудово в текучій воді. Рибу годують, і вона виростає куди більша за ту, що ловлять у потоці. Без кінця й краю можна стояти, спершись на загорожу з жердин, і чекати, коли з зеленого затінку вирине форель. Одна, друга, третя. Поволі, ліниво. Вони стоять нерухомо в воді, наче обмахуючись прозорими плавцями.

У Собаняків безліч дітей. Доньки вже дорослі — Герміна й Франка. Ця Франка, пухка, біла, рожева, вийде згодом заміж за полоненого і поїде з ним ген далеко, аж у Сибір, де, виявляється, зовсім не так, як усі думали,— сніг, сніг, та й годі. Бо Франчин чоловік має там триста моргів землі, багато корів і сіє пшеницю, й збирає великі врожаї.

Ще в Собаняків є дорослі сини, і Вацек, з яким я товаришую, і малі Юзек та Франек — близнята, схожі одне на одного, мов дві краплини води. У Собаняків завжди весело й затишно, хоч господар своїм мовчанням трохи стримує дітей. Але Собанякова мила й привітна, якась своя, рідна.

Це все найближчі сусіди. А ще вище, над Барциками, за яром і ліском — розташована Кваснювка, де ми жили перед війною — там хат куди більше. А потім уздовж потоку одна за одною тягнуться купки будиночків. Там, біля розтоки, живуть Радвани, про яких ми знаємо, мабуть, тільки те, що співають у коломийці:

Ой дана, ой дана!..
Лихо у Радвана!
П'є Кантек горілочку
З вечора до рана.

А далі школа, і ввійтів будинок, і хата батьків Копрової. Але це вже дуже далеко. Зветься «на Кручі», від будиночка Копрової туди якраз миля. Там село вже закінчується. А хто ходить до школи, мусить щодня міряти оту милю, якщо живе у Барциків, чи на Кваснювці, чи на Кам'яній горі.

Батько Копрової має одне око чорне, друге блакитне. Та помітила це тільки я. Ані дорослі доньки, ані сини не бачили цього. А тепер дивуються — як це ми за все життя не роздивилися. Бо очі в нього зовсім різні, не такі, як мої: в мене на однім оці більше коричневих цяток, через те й око здається темнішим, хоч це не завжди помітно. А тут різниця сама впадає в очі. Чорне й блакитне.

Там, на Кручі, мешкає брат Копрової, Людвік, і ще другий брат, Владек. Той Владек — дядько Юзека, сина Копрової. Це дуже смішно, бо йому стільки років, як Юзеківі. А сестра його Марциська живе разом з Копровою.

Навпроти, на Кам'яній горі, теж стоїть будинок — зветься «в Марка». Там бабуся купує яблука на зиму. А далі живуть Гайди. І це вже все: людей з далеких дворів ми не знаємо. Але досить і цих. Про них ми знаємо все, бо часто зустрічаємося, і завжди є щось нове, цікаве. Ну, а дітей в сусідських хатах така сила-силенна, що як зійдемось до купи — гуртується ціла юрба.

Сільські дорослі куди спокійніші й приязніші від наших, власних дорослих. З ними легше порозумітися. Хоча інколи, звісно, за якусь шкоду й дістаєш батогом по жижках від дідуся Копра, або й від Стеца приходять скаржитись, що ми крадемо сливки. І все ж таки вони не такі буркотливі, як бабуся, й настрої у них не змінюється що п'ять хвилин, як у панни Єви. І кожен завжди розповість щось цікаве — чи про якесь страхіття, чи про звірят, а також про різні події, котрі сталися на селі тепер і колись давно. А як їм щось оповідаєш, — слухають уважно й ніколи не кажуть: не мели дурниць!

Дерева. На старій дорозі верба така похила, що майже поземою лінією звисає над кручею, яка спадає до нової дороги. Стовбур поріс дрібним кучерявим мохом. На вершині — мітла гілок. Туди добратися можуть тільки одинадцятирічні. Ступати обережно! Верба — мов кладка, що одним кінцем спирається об млисту просторінь. Вона хитається над прірвою, згинається. Та коли вже сидиш у гіллі, такому густому, що ніхто тебе

в ньому не побачить,— все байдуже... Гойдаєшся собі над порожнечою, в зеленій хащі, відірвана від землі, мов пливеш зачарованим кораблем понад піщаним потоком нової дороги.

Тут добре міркувати про смерть. Кличеш її, заклинаєш, щоб прийшла раптом, несподівано. Адже знаєш, що сама зважитися не можеш. А смерть — це сон, сон без марень і видінь. Кінець усього лихого й смутного. Нескінченна воля, без наказів і зауважень, без скандалів, муштри й претензій. І до того ж ця омріяна смерть зовсім особлива — така, щоб і вмерти, і разом з тим жити. Щоб пройти крізь неї, і тоді всі раптом відчують жаль і докори сумління, а потім усе буде інакше, і всі стануть розумніші й добріші, й дуже, дуже мене любитимуть. Для цього варт тільки впасти з круглого, порослого мохом стовбура вниз. Але тоді... але тоді напевне вже не житимеш. А навіщо ж ота смерть, якщо вона не переінакшить життя? Плутаються думки, як вербове гілля, хитаються незграбно, як верба — гнучка кладка, одним краєм сперта об вічність.

Сосна зовсім інша. Звідти, з найвищих гілок, очі перебігають від Бабиної гори аж ген у простір, до Сухої. Видко звивини річки, греблю, дім Вацека, залізний міст, по якому повзе довжелезна гусінь поїзда, видко дахи і костьольну вежу в містечку. Сосна — вікно в світ. Можна там сидіти цілими годинами. Нижні гілки, на які залазять усі, вже обламані. Якось чудно стирчать із стовбура, мов оголені суглоби, липкі, круглі кінці гілок, схилених униз. Кора гладенька; під коричневою лускою, що її легко сколупнути,— зелені, липкі плями. На вершечку — м'який пагін, порослий ріденькою щетиною довгих гострих голок. Дрібні, вкриті дерев'яними щитами, шишки ховаються внизу під гілками. Міцно, дурманливо тхне живицею. Коли віє вітер, сосна гойдається сюди й туди, голова трошки паморочиться, але водночас відчуваєш те, що, мабуть, відчуває птах — нематеріальну легкість тіла, неосяжність простору, літ у прозорому повітрі.

Біля фігури Христа ростуть липи. Коли настає пора цвітіння, дерева з низу до вершечка обертаються на величезні букети. Гілля важніше од цвіту, листя майже не видко, все стає біло-золоте. Уночі, коли війне вітер, жهنучи у вікна важку, задушливо-солодку хвилю пахощів,

не можна спати. Удень, коли пече сонце, все пахне липою.

Але видертись на липу ніяк. Стовбур величезний, товстий і голий, гілля росте високо. Треба принести драбину, і тоді можна вилізти на перші сучки. Серце охоплює радісний шал. Тут дзижчать тисячі бджіл, все навколо золоте: якась суцільна пишнота, незліченний скарб, легковажне марнотратство краси, безтурботна щедрість.

Липа — радість. Вона вміє квітнути так рясно, стає на сонці такою променистою, як жодне інше дерево. Навпроти, по той бік долини, на схилах Кам'яної гори. з зеленої хащі грабів, буків і берестів вихоплюються старі, велетенські липи, вкриті цвітом, мов білим полум'ям.

І ще є горобина — самотнє дерево на повороті до Пусьцінечки. Звідти видко всю долину, від Завої аж до Сухої. Коли на вкриті червоними гронами віти горобини падає відблиск призахідного сонця, вона палахкотить, мов багаття.

І так назавжди залишаться в пам'яті дерева, наче події, що їх не забудеш ніколи. І пахощі липи, і племенистий поклик горобини, і шелест вербового гілля западуть у пам'ять барвами, музикою, невимовною красою життя.

У зеленому світі повно пташиних гнізд. Край берега — вільшаночка з цяточками. На вербі, над водою, плисочки. На ялівці — королік. У заростях — дятли. Та, зрештою, хто може знати, як звуться оті всі голі голівки, витріщені сліпі оченята, сині роздуті черевця, ненаситні, широко роззявлені дзьобики, що виглядають раннього літа з кожної купини, з кожного куца, дупла, шпарини.

Насамперед — вільшаночка. Незграбно, насилу перелітає вона з дерева на дерево в садку. Сідає на папірочку, на антонівку. Вранці їй треба нагодувати, вона ще не вміє сама добувати їжу. А потім уже цілий день не припиняється полювання на мух, які блискавично зникають у жовтому дзьобику. Пташеня перехиляє голівку, чорним очком кумедно дивиться вгору.

І раптом одного ранку лежить неживе на бильцях.

Не воскресять його найгіркіші сльози. Воно мертво. Задубіле.

Потім з'являється зозуленятко. Сіре, пухнасте, кругле створіннячко. Живе в кімнаті. Ночує на полиці над моїм ліжком. О третій годині ранку точно, як годинник, чути: ку-ку. Тоненько й співучо. Я схоплююся з ліжка. Довгі дощові черв'яки, волохата гусинь, незліченні сотні мух зникають з блискавичною швидкістю. Пташеня гладшає день у день, вбивається в колодочки, стає справжнім птахом, і від світанку й до ночі широко роззявляє облямований жовтою смужкою дзьоб, так що видно рожеву прірву горлянки. Хочє їсти, весь час хоче їсти.

І раптом вирок: не можна вставати так рано! І зозуленя зникає з кімнати. Єдина втіха запухлої з плачу няньки — що віддано його в надійні, брудні й приязні Вацеківі руки. Втіха, на жаль, недовга. Наступного дня пташеня мандрує далі. Воно надто рано встає, своїм жадібним криком будить усіх. Дорослим нецікаво, якою барвою пломеніє небо вдосвіта. І тому сіре зозуленя гине, певне, з голоду в домі Владека, сина поштмейстера.

І нарешті — сороки. Це вже остання спроба. Остаточно руйнується віра в те, що людина й дикий птах можуть жити разом, без кривди й болю.

У вільшняку над Скавою у розгілку видно кошлате, велике, абияк стулене сороче гніздо. Хтось приносить мені трьох пташенят, що впали із зруйнованого гнізда. Троє пташенят — голих, синіх, сліпих, з великими важкими головами на тонесеньких шийках. Бридкі, страхітні. Я добре розумію це і, може, саме тому так люблю малих потвор. Я ж і сама бридка, така бридка, що відвертаюсь від дзеркала, аби тільки не бачити свого обличчя. Нема в мене ані «золотавого волосся», ані «волошкових очей», ані «рожевих, мов пелюстки троянд», щічок, ані пряменького носика — одне слово, нема нічогоісінько з того, що в книжках становить неодмінні атрибути краси. І я весь час чую: «Яка ти бридка!» — очевидно, мої рідні вважають це за виховний засіб.

Через те я ще палкіше дбаю про малих сороченят — адже всі од них одвертаються, саме через те, що вони бридкі.

Але бувають завдання понад силу. Зозуленя було ненажерливе, а сороки ще дужче — вимагають їжі без

кінця і краю. І до того ж їх троє. Я не встигаю. Що не даю — все мало й мало. Не знаю, що робити. Болить спина від безупинних пошуків здобичі, ні на що нема часу, не можу нікуди піти й на хвилину. Стаю невідільницею, рабинею трьох малих крикунів.

І до того ж іде дощ. Десь поховалися сонні мухи, не видко гусені. Сірий, дощовий світанок приносить роззявленим дзьобикам, крикливим горлянкам щось нове: кульки з темної мамалиги.

Їдять. Ковтають. Значить, є вихід!

Через кілька годин, тремтячи з тривоги й жалю, тихцем виношу з дому три крижані трупики. Великі голови на тоненьких шийках звисають безвладно, роздуті черевця — зеленкувато-сині. Невеличка ямка й насипаний над нею горбочок землі ховають мертвих пташенят.

Над цим горбочком я присягаюсь, що це востаннє. І з того часу, дивлячись на пухнасті крила, що тремтять у радісному повітрі, вже не прагну доторкнутись до них, не хочу, щоб були моїми. Людська оселя не може стати батьківщиною вільного птаха.

Річка займає півжиття. Завжди інша і завжди одна й та сама, знайома до самого дна, від берега й до берега, і завжди повна таємниць. Барвіста, повна шепотів, незліченних голосів. Вона палає черв'ячком навзаході, мерехтить рожевим блиском на світанні, міниться під місячним промінням ясної ночі. Тисячі пташиних гнізд криються в надбережних заростях, червоні цятки форелі миготять в її хвилях, золотим боком поблискує харіус, здійсмають бризки плавці лосося.

Так буває влітку.

Узимку річка обертається на зачаровану країну. Посередині мчить вузький струмок-бистринь, що не замерзає в найдужчі морози. Звисає над річкою химерне крижане мереживо, обабіч, з потрошених крижин громадаються срібні палаци, біліють снігові ями, наче од видертих з корінням велетенських дерев.

І тут ще раз виявляється перевага малих над дорослими. Коли йдеш берегом отак, як вони — ну що ж, річка як річка. Та хіба ж так відкривають фантастичну країну?..

Два кілометри, від глибочини аж до мосту, по всіх

звивинах — на череві. Інакше не можна. Посковзнеться нога, заломиться крига. Тільки так, навлежачки.

Поволі, вужем, повзу по гладенькій кризі. Очі зблизка помічають мільйони див, що їх минають ті, котрі дивляться з височини нормального зросту дорослої людини.

Ось, приміром, такий собі птах-оляпка. Веселий птах у білій жилетці. Він стрибає просто в ополонку. Тепер треба тільки відшукати гладеньку прозору крижину, й побачиш, як на дні, по піску й відшліфованих водою камінчиках біжить собі на високих, тоненьких ніжках веселий птах, оляпка. Щось хапає довгим дзьобиком у підводній течії, кумедно крутить голівкою. А потім одним рухом назад — і вже виринув за кілька кроків далі й біжить по снігу, ніби нічого й не сталося. Перехиляє голівку, придивляється чорним очком. І за одну мить — вже знов під водою, і знов біжить по дну на тонесеньких ніжках. Навіть не намокає його лиснюча, біла жилетка. Вискакує на лід сухий-сухісінький.

Де-не-де кризь невеличкі круглі продухвини в кризі бризкає на поверхню з тихим булькотінням вода й відразу замерзає. Утворюється ціла купа прозорих кульок, схожих на ті райдужні пухирці, що їх видмухують кризь соломинку, розчинивши мило у воді.

На краєчку бистрини, отам, де лід стикається з незамерзлою водою, тонка поверхня береться дивовижними візерунками. Вона майже чорна, тільки скраю виблискує чистим сріблом.

Там, де влітку був невеличкий водоспад, тепер простягаються наче великі ведмежачі лапи. По них стікає вода й раз у раз намерзають бурульки, схожі на пазури. Якщо дуже схочеш, можна побачити й голову — могутню, кошлату голову білого ведмедя. У сонному снігу лежать страхітні потвори, поклавши на лапи хижі морди. Тепер треба повзти по кризі тихо, безшелесно. Хоч хто зна, чи це допоможе. Чи не почує котрийсь із білих велетнів лункого биття серця, чи не схопить чуйним вухом стримуваний подих. Ах, як грізно розітнеться бойове гарчання над засніженими полями, над завмерлими вільховими гаями!

А далі — сліди на снігу. Три воронячі пазури, маленькі, кумедні мишачі лапки. А тут, мабуть, тупцяв заєць, намагаючись перескочити на той бік, але злякався й по-

вернув назад від незамерзлої води. Отут, певне, бігав звичайнісінький пес — може, нанюхав заячі сліди. І ще доріжки, стежинки, хідники, протоптані звірячими лапами й пташиними ніжками. Не тільки дітей любить річка — вона знає, голубить, напуває, охороняє птахів і звірят.

І, нарешті, великий, пам'ятний день — зустріч з видрою. Вона зсувається по кризі в воду, коричнева, гладенька, гнучка. Залишається тільки слід на засніженому льоду. Тепер з ранку й до вечора я чекаю нової зустрічі. Кожен стовбур, кожна гілка збуджують здалека радісну надію. Але видра скупа. Раз — і досить! Досить, щоб шукати її аж до весни, вистежувати кожен слід, хоч, може, її вже давно тут немає, хоч, може, вона була тільки хвилинним гостем, або й убив її хтось, знадившись на коричневе хутро.

Зникнуть, розтануть, попливуть у далечінь збуреною, шумною хвилею білі ведмеді, зачаровані палаци, потужні нагромадження криги, сліди на снігу. На вічну згадку залишиться одне — правильна, кругла, велика, як полумисок, дірка спереду на пальті, якраз на животі.

Інші мають дірки на ліктях. Вистріпані коміри, подерті кишені. Я й Зоська — інакше... Круглі, великі дірки на пальтах, на самісінькому животі.

По той бік Скави, між висхлими давніми затоками, понад косами сипкого піску здіймається острів королівни Цезари. Це величезний сірий, кам'яний шестигранник, що невідомо звідки взявся. Звичайно ж, — дорогоцінний мармур. По звітрілій зсувині Чаклуна можна зійти на гору, до гайка Семи Сестер... Сюди заблукав один-єдиний калиновий кущ і тепер палає пурпуром прозорих ягід поміж віттям темних вільх. У нагрітих сонцем шпаринах каменів кущиться материнка. Це зачарований почет зачарованої королівни-калини. Стрімка стежка Шамая біжить на той бік, де внизу видно мілку, замулену калюжу, озеро Гіллеля.

Острів Цезари — найкраща схованка. Насамперед уже здалека видно кожного, хто йде сюди. Якби навіть і схотів видряпатися на гору одиною вузькою, стрімкою стежкою — нема нічого легшого, як зупинити ворога, жбурляючи в нього камені з чагарів. На острів не пускають абикого. Доня довго пхитькає і благає, поки, нарешті, за неї заступається Зоська, і ми згоджуємось.

Погожого ранку відбувається урочиста церемонія. Насамперед треба занурити руки в каламутну воду озера Гіллеля й струшувати в повітря краплі з пальців — жертва богині Ракакікі — опікунці водяних ловів. На сонці краплі мерехтять як золотий дощ — богиня приймає жертву.

— Чи присягаєшся ти не зраджувати нікому таємницю острова?

— Кажі: так! — штовхає Доню Зоська.

— Так.

— Чи присягаєшся не зривати ніколи ані квітів, ані листя, ані ягід з зачарованої калини?

— Так.

— Чи обіцяєш шанувати опікунку острова, богиню Ракакікі, й приносити їй щодня в жертву краплини води?

— Так.

— Чи готова ти, навіть коли доведеться важити власним життям, боронити острів од ворога?

Якусь хвилину Доня вагається.

— Од якого ворога?

— Од кожного, хто схоче вдертися сюди, щоб скаламутити тишу святого притулку.

— Кажі: так! — наполягає Зоська голосним шепотом.

— Так.

— Отож тебе прийнято в коло слуг і мешканців острова.

Нахилию гілку калини й тричі торкаю нею плече Доні.

— Тепер Зоська тебе навчить, як тут що зветься. Від зсувини Чаклуна аж до озера Гіллеля — то все наші володіння.

Доня уважно повторює всі назви:

— Стежка Шамая, Шамая, Шамая...

Вона ще не читала «Меєра Єзофовича» Ожешко й тому ці імена з великими зусиллями відбиваються в її пам'яті.

— А тепер ти повинна дати чомусь свою назву. Ось, приміром, це дерево ще не має наймення.

Доня заклопотано придивляється до вільхи, що колишеться в блакитному просторі.

— Може... зелене дерево?

— Дурна! Кожне дерево зелене!

— Ну, то... Дім пташок?

— Е-е, що ж це за дім? Ні, ти ще мала. Хай уже я назву за тебе. Дерево вмерлих снів!

— Ой, погано... так сумно — і взагалі, хіба ж сон може вмерти?

Але Зоська в захваті. І вільха залишається «Деревом вмерлих снів».

У Пусьцінеччі висока груша. Грушки на ній дрібні й тверді. Вони можуть довго лежати в сні, доки їх не витягнеш узимку. Чудовий смак, якого не визнають дорослі.

Над Стецем, на межі, яблуня. Широко розпросторилося гілля. Яблука зелені, в червоних промінцях, малі сонечка в гушавині листя. Неймовірно кислий сік, од якого терпнуть зуби. За четвертим, п'ятим яблуком кров тече з ясен. На кожному відкушеному шматочку яблука — червоні півмісяці. Язик набрякає й терпне.

Якщо добре струснути гілля, яблука сипляться градом, голосно стукотять по стерні, лежать, як зірки, лисночі, гладенькі, хоча вже бунтуються роз'ятрені ясна, а язик ледве повертається в роті, розпухлий од кисло-го соку. Ці яблука найкращі для змагань: хто з'їсть більше, хто довше витримає.

На березі — цілий ліс сливок. Сріблясті, великі, повні соку. На порепаній шкірці — золотисті краплини. Вітер здуває жовте листя, й воно летить, мов згряя сполоханих птахів. Але сливки залишаються. Фіолетова оболонка, солодкий сік. Криві гілки дряпають руки.

У затишнім дуплі старої верби ховаємо наші запаси. Збирання сливок виявляє перевагу спіднички. Повна пелена. Важко, аж тріщить угла тканина. Але наскільки більше можна принести до схованки в моїй пошарпаній сукенці, аніж у бездонних Вацекових кишнях!

А перед сливками, перед яблуками, найраніше — черешні. Лисночі, ясні «білиці». Темні «чорниці». З дерева на дерево: не треба навіть злазити на землю. З ранку до вечора в шелестливих гілках. Черешні ростуть на купинах серед ялівцю, цілими гаями здіймаються над хащами ожини й чагарів на схилах гір. Вони, власне, нічні. Ніхто про них не дбає.

У цьому розумінні найбільше клопоту завдають

сливки. Це не черешні, які вирости самі, не яблука-«собачки» з Пусьцінечки. Отож час від часу вибухає буря.

— Ти погане дівчисько! Ганьбиш усю родину! Донька такого батька — злодійка!

Я стою спокійно. Придивляюсь до бабусі. Сиве, ріденьке волосся, згорнене вузликом на тім'ї. Руки з короткими пальцями. Чорна, старосвітська сукня — довга, аж до розчовганих, плоских черевиків.

Мене огортає раптова хвиля гніву. Спершу терпнуть пальці ніг. Потім швидко тремтіння біжить угору. Коло серця стає гаряче. Кров б'є в голову. Чорні й червоні плями миготять перед очима. Я зціплюю зуби так міцно, що не можу вимовити й слова.

Треба побороти в собі цю бурхливу хвилю. Здушити її. Чим я спокійніша, тим більше дратуються дорослі. Не можна принижуватись — отак, щоб стати на одному рівні з їхньою нестриманістю, з їхньою безвідповідальністю. Як легко вони кидають слова: знають, що безкарні. Кумедні, дрібні вороги, що не вміють володіти собою...

І вже все минає; холодне, шулиться серце, стукає в грудях важким камінчиком. За вікном шумлять дерева. Єдиний доказ — великі фіолетові сливи — лежить на столі. Хутко сипляться із зморшкуватих уст поквапливі слова, злостивим градом падають на вперто піднесену голову. Я дивлюсь бабусі просто в очі, глумливо, зневажливо, мовчки.

Ні, я не люблю її. Навіть на мить не відчуваю жалю, каяття, краплини тепла. Неприязнь — взаємна й повна. Бабуся вважає мене за виродка й потвору, я й собі не бачу, не розумію тяжкої праці, турбот і клопоту сімдесятирічної жінки, на яку несподівано звалився догляд за внуками, господарювання в глухому селі в тяжкі воєнні роки — роки нестатків і голоду. Бабуся любить тільки малу Доню, яка ще не вміє бунтуватися проти неї. І тільки від малої Доні має якусь крихту почуття. Бо ж і Гальшка ставиться до неї байдуже, і панна Ева часом теж буває недобра.

Але я не помічаю самотності старої жінки, її втоми, не чую слухних нарікань на життя, яке на старість завалило на ослаблі плечі надсильний тягар. Бачу тільки одне — представницю світу дорослих, світу насильства й кривди. Світу, позбавленого уяви.

Так, ця стара жінка, напевне, ніколи не була «зłodійкою». Не підкрадалася рожевим світанком до сливок на межі. Не відчувала раптового калатання серця на стежці, де тебе може побачити господар. Не дерлася по чорному стовбурі, не нахиляла повних роси гілок. Не стрибала відчайдушно з вершини на колючу стерню, почувши покрик господаря, що вибігає з лісу. Не мчала з дивовижною швидкістю, наче ноги самі несли її по мокрій конюшині, по сніпках уже скошеного вівса, по слизькій траві. Не знала почуття тріумфу — бо все-таки пощастило втекти. Бо дитячі босі ноги вміють бігати швидше, ніж узуті, важкі ноги дорослого.

— Навіть не слухаєш, що я тобі кажу! Ти підле, нікчемне створіння! Що з тебе виросте?

Пильно, демонстративно змірюю бабусю поглядом. Від сивого волосся аж до розчовганих черевиків. Що виросте? Тобі й не сниться, бабусю, що з мене виросте. В цей період — період захоплення богом з малюнків, я не раз каялася, в найтяжчому з гріхів — гордині. Але зараз, що більше втрачає самовладу бабуся, то швидше зростає в мені почуття вищості, глибока впевненість, що мене чекає якесь нечуване, чудове майбутнє, що я колись відіграватиму у житті величезну роль. Яку саме — невідомо, але це буде, буде, буде!

І саме посередині «проповіді» я повертаюся на п'ятах і виходжу, щосили грюкнувши дверима.

— Зłodійка! — летить мені вслід.

Відразу ж за порогом охоплюють мене невимовні чари осені. Червоні жоржини на грядці, мов ласкавий усміх. Швидше, швидше стежкою вниз, під дощем барвистого листя, що тихо опадає з дерев. Саме туди — на схил навпроти. Туди, де на межі серед чорного, майже оголеного гілля жовтіють тверді, зимові грушки.

Бог приходиться пізно. Перед тим лише короткий спогад: гра з дітьми на Плянтах у Кракові. Хтось пропонує: будемо бавитися в пана Єзуса. І я зразу питаю: хто ж це такий?

Діти остовпіли. Дивляться на мене такими враженими очима, що я вмить почуваю себе цілком відокремленою від їхнього гурту, самотньою в раптово застиглому колі роззявлених ротів і широко розплющених очей.

— Як, ти не знаєш, хто такий пан Єзус?

Треба мерщій рятуватися. Роблю це, як умію.

— Та звичайно ж, знаю. Тільки я думала, що ви говорите про іншого пана Єзуса.

Батьки мої не вірили в бога, не говорили про нього, забувши, мабуть, що дитині все одно скажуть інші, що цей односторонній атеїзм може зруйнуватися від першого зіткнення з людьми.

І тепер бог приходиться — звичайнісінький бог з ікони. Приходить у молитві, повторюваній нескінченно, завжди однакової. Ах, яка гордість охоплює серце, коли я сама, з власної ініціативи, вдвох з молодшою сестрою, стаю на коліна перед іконами й демонстративно голосно й виразно проказую молитви, так, щоб почули там, за коричневими дверима, де моляться щодня. Бабуся ніяк не реагує на ці вияви побожності. Можна проказувати молитву, доки не затерпнуть коліна, можна й взагалі не молитися, старенька поводитьсь так, ніби нічого не бачить і не помічає.

З'являється також фаланга святих. Не тільки на іконах на стіні. Є ще невеличкі малюночки, що їх кладуть до молитовника. Свята Руза з Ліми — поздовжній малюнок на лиснючому папері. Катерина з підведеними вгору очима, Тереза в чорно-білій рясі. Станіслав Костка з побожно складеними долонями. Францішек у темному плащі до землі. Один за одним пересуваються між пальцями — добрий пастух серед троянд, Марія, схилена над яслами.

Квітне обмінна торгівля. Темне обличчя матері божої Ченстоховської за мати божу Шлеменську. Двох дрібніших святих за одного Христа. Залежно від розміру, гатунку паперу, зображуваних на малюнкові постатей. Колекція зростає. Справжній музей.

З'являється ще не знаний досі клопіт — тут, на селі, кожен має свого патрона, свого святого, який ним опікується. Що робити нам, нехрещеним дітям, яких до того ж батьки вщасливили поганськими іменами? Перегортаємо всі малюнки, обираючи кожна свою святу — я — Терезу, Доня — Агнешку. Це нічого, що в нас інші імена. Святі, мабуть, зрозуміють, про що йдеться.

За садом і лукою, під горою, поміж чотирма велетенськими, старими липами стоїть кам'яна статуя під іржавим залізним дашком. Тут у травні щовечора зби-

раються дівчата й жінки на травневу відправу і довго, довго тихими, теплими вечорами співають хвалу богородиці. Разом з ними, сидячи або стоячи навколішки на траві, що пахне гірчаком і чебрецем, виспівуємо й ми без кінця й краю:

Бернардка-дівчинка
ішла по дрова в ліс,
над нею линув янгол,
господь їй щастя ніс...
Аве, аве, аве, Маріє,
слався, слався, слався, Маріє!
Богородице діво, радуйся, благаємо
тебе, свята мати.

— Свята діво, морська зоре, надіє наша...— І ще, і ще без кінця.

Потім, у червні, співають пісень і молитов, присвячених Ісусовому серцеві, в жовтні належить співати вечірніх молитов, на різдво в кухні лунають голосні колядки, і ми захоплено виспівуємо не дуже зрозумілі слова: «Ясла камінні; на цьому спаситель спочива ложі». Тут мелодія спадає й чути: «спочивало жі, спочивало жі». Це «жі» надовго залишається для мене нерозгаданою таємницею.

Але бог малюнків, бог молитов перед образами, офіційний і визнаний, незабаром починає надокучати. Тоді починаються дні неймовірного екстазу, аскетизму, добровільного мучеництва. Хрест, зроблений з двох паличок, прикрашений червоними паперовими трояндами, встромлений у землю поміж вільхами. Плазування навколішках по схилах. Голки глоду встромлені в долоні. Гілочки ялівцю в трусиках. Довгі, без перепочинку молитви, аж доки затерпнуть ноги, заболять руки, молитви до цілковитого виснаження. Гріх — страхітний привид, що чигає на кожному кроці, блюзнірство, що його так важко, так неможливо уникнути. Гірке каяття, найсолодший захват, видіння в схованці на погрібнику. Несамовиті дні, повні екстазу, аж до останньої вечірньої години. Невтомна ретельність, палке змагання: хто кращий, хто довше витримає, хто кого випередить у шаленстві поборжності.

Розважлива Ірена Бобровська дивиться на мене, на свою сестру Зоську та на маленьку Доню, котру ми теж втягаємо до своїх релігійних вправ,— як на трьох божевільних. Зневажливо копилить губи, оглядаючи на їхніх

долонях дрібні ранки від колючок глоду. Починаю моління за пропашу душу Ірени, яка відкидає світло щирої віри, стверджуваної побожністю, і через те, безперечно, приречена на вічну загибель. Зоська спершу протестує проти такого вироку її сестрі, але кінець кінцем скоряється, як завжди. Тільки палко молиться, щоб Ірену хоча б обминуло пекло: на визволення її з чистилища немає найменшої надії.

Саме тоді зведеться одного дня над моєю головою похмуре склепіння костьолу. У зимове небо із страхітливою силою вдарить могутня пісня. Я затремчу, зіщулюсь на холодній підлозі. Щось незрозуміле, жорстоке, велетенське підхопить, понесе мене, як вихор. Жіночі голови в жовтих та білих хусточках, припалі до підлоги. Тремтячі від ридань плечі в грубих кошлатих свитках. Юрба жінок, чоловіки, батьки, брати яких давно попливли за океан шукати заробітку в «Гамериці» або пішли на війну — тремтить у побожному піднесенні, в безси-лих скаргах, у покірних благаннях. А над нею лине вгору неосяжна могутня музика органа й спів, що про-ймає до кісток:

Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний,
Від моровиці, голоду, вогню, війни врятуй нас, боже!

Ні, цей бог не може чути шепоту з «погрібника», його не обходять наші дрібні жертви й терзання. Це не милосердний добрий пастир серед троянд. Малюнки брешуть. Він стоїть над райдужним склепінням, в урагані звуків, байдужний, могутній, невблаганний, незрозумілий у своїй владній силі й чужий, чужий усьому людському.

І вже не повернуться «видіння». Троянди на дерев'яному хрестику розмокнуть під дощем і червоним струмочком потечуть по дереву. Молитви згаснуть, мов утле полум'я свічки на вітрі.

А потім ще буде катехізис⁶. Треба завчити напам'ять силу-силенну запитань і відповідей, готуючись до іспиту. Безглузких запитань і відповідей, з яких зрине нове обличчя бога — мстивого, як сатана, що за гріхи короткого життя карає тисячами, мільйонами років пекельних мук, дріб'язкового бога, котрий винюхує скрізь дрібні людські провини, нелогічного в усіх своїх вчинках, бо карає за те, що сам наказав зробити, бога, позбавленого жалю, злостивого, як гном.

Цей бог розсипається в долонях, мов жменька зотлілого листя, яку без жалю жбурляють на вітер.

Проте саме тоді я знаходжу камінь, чорний, дивовижної форми камінь серед густого моху.

Це — друге народження бога. Камінь — частка земного ядра. Його барва — чорнота захололої лави, кинуті мені до ніг, мов знак-привістка того, що бог — це земля, каміння, добре божество ялівцю й папороті.

Білі бурульки живиці палають у жертвовному багатті, завбільшки з сірникову коробку. Золотоцвіти й сокирки квітчають чорний камінь. Блакитнокрилі, з металевим полиском жуки ховаються під ним. Слуги таємної сили, посланці, що еднають землю з небом, вітром і сонцем.

Здіймаю руки вгору, вимовляючи таємні слова заклять. Всією міццю серця намагаюся вгадати таїну. Сонячне проміння запалює в краплині роси на камені тремтливу райдугу. Це відповідь. Павутиння блиску, що еднає землю, небо й серце.

Аж нарешті бог розтане в пошумі лісів, у зелені лук, у шумовинні вод. Заквітне черешневою гілкою, золотоцвітом на Марковім березі, нивою в Лонзі, впаде на землю дощем, імлюю, полине гірським вітром, сяйне зорею, місяцем, сонцем. Буде навіть гонтою на низькій покрівлі, калюжею на дорозі, селянським дитям біля хати.

Розтане в неосяжній красі всесвіту — і стане зовсім непотрібний.

Гладенькі темні люстерка бука. Лапаті пальці яворів. Зморщені реберця грабів. Летючі крильця осик. Червінь, бронза, золото. Спадають помалу, пливуть у тихому повітрі. Клубочать завією у подмухах вітру. Вже чорне, голе віття стримить у Бжезі, вже голими гілками світить левада коло води, вже не видно переходів і стежок. Грубий барвистий шелестливий килим листя вкрива землю.

І починається радісна пора збирання підстилки. Міцно тримаєш граблі в руках. Хутко зростають купи, стося, гори сухого листя. Весело поринати в хрустке золото до пояса, до плечей. Весело падати стрімголов у м'яку, розшарпану листвяну перину.

Тепер листя сиплять на віз. Пил забиває горлянку,

ятрить очі, крутить у носі. Так радісно, що навіть не усвідомлюєш — це вже осінь! Вже вмирає, в'яне, минає найкраща пора, з якою ніщо не може зрівнятися — літо.

Віз повен горою. Всім гуртом вилазимо нагору. Гнідий кінь потягне всіх. На поворотах, схилах за кожним поштовхом здійсмається дикий вереск. Я й Вацек зневажливо слухаємо дитячий галас. Тримаємося за руки, чорні від пилюги, еднаємо їх у потиску, повному широкого порозуміння. Справа надто урочиста, щоб отак галасувати. Зрештою не всі знають, що таке збирання підстилки. Що до вершечка виповниться стрімкий дах на погрібнику, найчудовіша схованка в світі. У купі щільно спресованого листя прориваємо тунелі, видовбуємо круглі печери, ближче до даху. Ніхто не знає, ніхто не може догадатися, де сидить двоє втікачів. З отвору в зчорній гонтовій покрівлі видко горід і ріг будинку. Нехай собі гукають досхочу. На погрібнику — недосяжна схованка. Ніхто з дорослих не може проповзти вузьким тунелем, що його вторували верткі дитячі тіла, тунелем, вхід до якого старанно замасковано. Тут сухо й тепло і навіть, коли дуже холодно, можна заритися до пояса, до плечей у листя. Сюди можна втекти від буркотіння бабусі, скандалів Гальшки, істеричних вихваток панни Еви. Тут можна безбоязно розкошувати, уминаючи крадені фрукти із старанно захованих запасів. Тут можна спокійно виплакати свої сльози й жалі. Коричневе сухе листя слуха все, йому можна звірити усі свої кривди. А ще тут до запаморочення голови, до червоних цяток перед очима, до цілковитого сп'яніння можна читати книжки.

Через те я з таким захватом збираю листя. Ще має прибути віз з букових лісів, з Кручі. Це листя найкраще. Чисте й гладеньке, не кришиться так, як грабове.

Потім почнеться грабунок. П'ядь за п'яддю руйнуватимуть листвяний мур, переносячи його лозовими кошниками під забруднені боки Квятуль і Лисок. Але запасів вистачить до весни. Лише навесні доберуться до краю — і Копрова дивуватиметься вголос: чому така ущільнена підстилка. Листя під схованкою справді збите в міцну масу. Якщо встромити в неї руку, чути вологе тепло, наче подих причаєної тварини. Листя живе.

Чудово мандрувати в пошуках весни! Вона ще тільки передчуття, ще несміливо проходить тут і там, несподівано виринає, несподівано подає знак.

Її вгадуєш з пахощів, з раптового подуву теплого вітру, доки ще навіть не розтанув сніг. Вгадуєш з радісного піднесення, тремтячого биття серця. Бо весна вже тут. Вже тихо, непомітно робить своє діло по закутках, куди не сягають холодні вітри, на похилих південних луках, у затишку чагарів над потічком.

А потім уже все йде дуже швидко.

Одного дня серед коричневого, ще зимового моху над Стецем бачу зелене, волохате листя первоцвіту. І стеблинка. Вона ще не зважається звестися високо, шулиться біля землі, чекає. Якась кумедна травичка, якісь червоні пагони, скручені слимачки папороті, бруньки на куші — і раптом усе починає рости, розпукуватись день у день. Трибарвні квіточки медунки у Бжезі, золоті острівці первоцвіту, лілові келишки на кручі, рожеві, з прикрими пахощами колонки лопухів, що витикаються просто з землі, та зрештою хто це все назве і перелічить, коли кожен день від світанку й до ночі — одна суцільна велика подорож, велике відкриття. У теплих випарах землі все росте надзвичайно швидко. Майже на очах розвивається листячко, випростовуються стеблинки, розриваються зелені оболонки. Як п'яні, ходять діти серед усіх див. Хапають задиханими устами теплий вітер, бредуть у промоклих черевиках по розм'яклій землі, занурюючи руки в крижані струмочки, які бринять звідусюди.

Але мені й Зосьці щастить найбільше. Може, тому, що ніхто з таким побожним захватом не вітає весну. І весна нам щедро за все віддячує.

Лісок ще мертвий і тихий. Тільки пильне око може спостерегти зміну барви моху, червонястий блиск на гілках ожини, дволисті бруньки яворів під шаром сухого листя.

І раптом — в одному закутку...

Вся галява — аметистова. Чиста, незаймана, невимовно ніжна барва. Фіалки. Вони не пахнуть — ті, запашні, квітнуть пізніше, але зате шаліють невимовною красою цвітіння. Мерехтять іскристою хвилею коштовного каміння, незрозуміло блискучою в сірому, мертвому гаю.

Серце завмирає. Як фантастична казка, жаріє галява щільним аметистовим килимом квітів.

— Реню! Реню!

— Що?

— А йди-но сюди, побачиш щось чудове!

— Що? Не хочу, тут грязюка.

— Йди, йди! — гукає Зоська. — Ти ще не бачила такого ніколи в житті!

Нарешті Ірена згоджується. Насилу витягаючи ноги, бреде по шойно зораній ріллі, великі грудки глини липнуть до черевиків, обтяжують кожен крок.

— Швидше!

Вона намагається бігти. Але це неможливо. Спітніла, розгарячкована, зупиняється нарешті в ліску.

— Де?

Я й Зоська одночасно простягаємо руки до аметистового дива.

Ірена червоніє. Якусь хвилину мовчить. В ній, видно, зростає гнів.

— І це ви для того? Для того? Гляньте на мої черевики! Брудні, мокрі! Які ідіотки! Я думала, справді щось надзвичайне — птах якийсь або звірятко. Фіалки!

Незмірна зневага бринить в останньому слові. Ірена одвертається й іде. Чалапає по ріллі назад, цим разом старанно вишукуючи сухіші місця в мокрій глині.

Я й Зоська залишаємося остовпілі на зачарованій галяві.

Часом важко буває порозумітися з Іреною. Хоч і не набагато старша од нас, вона, проте, не завжди з нами — вона в світі дорослих.

Вже квітнуть черешні. Біле шумовиння вкриває дерева. Урочисті, святкові, стоять вони під весняним сонцем.

І раптом однієї ночі випадає сніг. Вранці будинки засипані по самісінькі вікна. Навіть вище. Доводиться в мокрому, щільному, важкому снігу проривати цілі тунелі: на дорогу, до криниці, до повітки. Бредемо в снігу, грузнемо до пояса, до плечей. Важке гілля черешень хилиться до землі під несподіваним тягарем. Важко відрізнити білину снігу від білини цвіту. Наче

вихор, злива, потоп черешневих пелюсток засипали, залляли світ.

Коло дому — дивовижні, ніколи не бачені гості... Політалося до хат птаство із скель, лісів та яруг. Жовтодзьобі й пістряві дрозди, золоті вивільги. Вони летять у сіни, пхаються у вікна стайні, залітають у відчинену stodолу. Навіть на горище потрапляє кольорове пір'ячко. Незліченні табунці синиць — сірих, блакитних, маленьких, більших і зовсім великих. Навіть плисочка трусить довгим хвостиком, скаче в сінях. Навіть дятли заглядають до хати. Перелякана зграя шукає рятунку, тепла і поживку. Скриньку на дикій яблуні біля ганку доводиться наповнювати що дві години. Навіть частіш. Разів з десять на день визбирують їжу до крихти голодні дзьоби.

Сніг зникає так само швидко, як випав. Одного ранку світ чорніє знову. Струмки брудної води течуть всіма рівчачками, борознами, всмоктуються в землю. Величезні калюжі стоять у саду. Тече з даху, з дерев, з кожного кущика й травинки.

Птаство зникає. А на темному брудному тлі виблискуює віття черешень. Переможні, радісні, зухвалі, вони пережили кількадечну зиму. І тепер урочисті, чепурні, ще більш осяйні, здіймають у небо квітучі гілки.

Зараз видко, що вони красивіші од снігу. Справжні, живі, усміхнені, вони не обернуться за дві години на брудні струмки.

Того літа знову дертиму платтячка. В усіх черешневих гаях, де б вони не росли, не залишиться на жодному дереві жодної ягоди.

У Бжезі на високих стеблинах гойдаються сонцевіти. Вони інші, ніж усі квітки. Пурпурові, руді, поцятковані чорними бризками. Дивовижні гострі пахощі. Їх не косять — срібне вістря старанно обминає коло зеленого листя. На голому, начебто коротко постриженому схилі сонцевіти стоять чужі, темні, якісь тривожні.

Тут найкраще снуються чарівні казки. Очі сонцевітів — віконечка в інший світ. Шукаю закляття. Марне шукаю слів, які б могли відчинити зачаровані двері. Відчуваю, що вони тут, ближче, ніж десь інде. Поруч, біля мене... Знайду слово — і станеться чудо. Сиджу,

спершись головою об гладенький стовбур бука. Поблискує листячко, букові гілки нерухомо височать у чистому повітрі. Снується казка.

Ніщо не може зрівнятися з несамовитим шаленством сонцесвітів. Навіть великі китиці таволги — пухнасті, чепурні, такі врочисті, що я ніколи їх не рву. Хоча таволга — теж з казкового світу. Вона пахтить зачарованим садом, квітками з грядки, якої ніхто не побрає. Уночі сонцесвіт тане в мороці, таволга біліє, мов привид.

З ними не можна порівняти навіть сторчики. Хоча в долині, де вони квітнуть, так гарно, як ніде. З вологої зелені лине хвиля пахощів. Холодні, вкриті росою, зеленкувато-білі колонки сторчиків ховаються в рясній траві поміж кущами, а проте до них завжди веде струмочок пахощів, стежка аромату, що тягнеться ген далеко.

Зрештою кожна квітка має свою мову, свій голос, таємні знаки, таємне, нікому не відоме життя. Кожна вдивляється ясними очима у високе небо, в бистрий вітер, в шумливу зелень весни, літа й осені. І сокирки, що зацвітають чепурними келишками, і золотецвіт, що колишеться на луках, і рожева смілка, і незабудки, що пасмугами встеляють западинки на луках, і первоцвіт, ніжний і запашний, що перший виглядає з моху над вузьким, з долоню завширшки струмком у леваді понад Стецем, звістуючи весну, і червоні поля конюшини, що пахнуть медовим літом.

У світі йде війна. Це відомо — батько, мати й сестра ще в серпні поїхали на оту війну. Через те нам — бабусі, мені й Доні — довелося залишитися на селі, у тієї самої Копрової, до якої вся наша родина приїхала влітку на вакації.

Дорослі вирішили: на селі буде легше, ніж у місті. І, мабуть, воно так і є.

По суті, війна, хоч і триває десь зовсім близько, для дітей є чимось нереальним, далеким. Хоча осінніми днями, цієї першої воєнної осені, здалека долинає гарматна канонада, мов переливи приглушеного грому.

Якщо зійти на горбок, за будинком Дзядків, найближчих сусідів, видно на рівнині за Скавою поїзди, що

сунуть в обидва боки. Ідуть війська, ідуть поранені. Довжелезною, нескінченною темною гусінню повзуть поїзди. У Карпатах бої. На кухні пахне кавою — Копрова кладе в кошик щойно спечений чорний житній хліб, яблука, ставить великий глечик з кавою. З усіх навколишніх сіл цілісінький день ідуть на станцію в містечко жінки — годувати поранених тим, чого не встигли ще забрати в злиденному селі безупинні воєнні реквізиції. Ідуть і йдуть поїзди. В один бік везуть солдатів на фронт, назад везуть поранених.

Одного дня з-за повороту з нової дороги, що з містечка тягнеться до старої дороги, біля якої стоїть наш будинок, з'являються загони солдатів.

Легіонери. Війна підійшла до села якомсь одразу, відчутно: всі будинки повні солдатів. У Пусьцінечці, над Стецем, на схилах гір солдати короткими саперними лопатками риють окопи в землі, вже вкритій снігом, який цього року випав на диво рано. Бабуся ходить по сінях, безпорадно ламаючи руки. Хтось з офіцерів кінець кінцем зацікавився, чого стара так нервує.

— Де ж ми будемо спати? — розпачливо запитує бабуся. Я одразу ж пропоную з ентузіазмом:

— У столоді! На ганку!

Але солдати негайно звільняють бабусину кімнату, і зовсім не треба доводити свій патріотизм, лягаючи спати на засніженім ганку.

Не питаючи ні в кого дозволу, виношу солдатам зимові запаси яблук з горища. Мені все здається цілком ясним і простим: вже давно відомо, що Пілсудський — Комендант, Зюк — б'ється за волю й незалежність Польщі. Це його солдати. Треба їм оддати все, допомагати в усьому. І до того ж як це чудово й цікаво: тут, близенько, в нашому селі, буде бій! Яка нагода для героїських подвигів! Ще не знаю, як вони, оті героїські подвиги, виглядатимуть, але почуваю, що вже здатна їх здійснити. Поки що допомагаю чистити картоплю солдатам на обід, товчуся між легіонерами, бігаю до Пусьцінечки дивитися, як риють окопи. Ні, бабуся нічогісінько не розуміє; така вона злякана й стривожена. Нема в ній ані краплини ентузіазму.

За три дні все закінчується. Легіонери марширують з села так само раптово, як і прийшли. Юрба дітей довго біжить за ними дорогою до містечка. Після їхнього пере-

бування залишається тільки жовта лінія окопів, кілька поламаних саперних лопаток та ще подертий светр на паркані, де, виявляється, повно великих, вгодованих вошей.

Ну й ще кохання. Об'єктові кохання вісімнадцять років, він із Львова, я знаю його ім'я й прізвище. Більш нічого. У нього чорні очі. Цього цілком вистачить на три роки мрій і сліз і незліченну кількість віршів.

Тижнів за два поштар приносить листівку: «Любим дівчаткам найсердечніші привітання надсилає Олек Полудневський».

Ні, це не чорноокий. Це інший, котрий сказав, що в нього вдома є сестрички й ми їх нагадуємо.

А за кілька місяців читаємо в газеті список убитих: серез них Олександр Полудневський...

Зоська бере мене за руку.

— Слухай, я тобі досі не казала... Не тільки ти закохалася в Едварда. Я кохала Полудневського.

Навіщо ображати подругу? Я цілком серйозно приймаю її признання. Але не вірю. Оце кохання? Що ж то за кохання без страждань, туги, віршів, безсонних ночей?

І за кілька днів Зоська вже не згадує про своє почуття. А для мене воно залишається на кілька років чимсь тяжким, складним і болючим, набагато серйознішим і глибшим, ніж це може здаватися дорослим, які не розуміють сили почуттів дев'ятирічних.

Тим часом гуркіт гармат не вщухає. І раптом по селу лине лиха звістка: козаки!

Марциська і Вікця виють, наче з них деруть шкуру живцем. У кожній хаті ховають усе, що тільки можна сховати. Дівчата, незважаючи на мороз і сніг, ладнаються тікати в ліс. Люди із зблідлими обличчями стоять на порогах хат, дивлячись у той бік, звідки слідом за військом, що поспіхом відступає, суне царська армія.

У містечку гарячково радяться. Бургомістр, ксьондз і декілька домовласників вирішили, що козаків треба зустріти хлібом-сіллю, щоб таким чином урятувати людиність від грабунків і насильства.

Ці наради відгукнулися й у нас на селі: по хатах гарячково почали шукати срібну тацю. Подати хліб і сіль на звичайній таці — неможливо. Конче має бути срібна.

Невідомо, чи кінець кінцем знайшли оту срібну тацю. Бо царські війська теж відступили. Буря обминула нас.

Бургомістр і ксьондз втратили нагоду зустріти хлібом і сіллю своїх подвійних ворогів — адже це були ненависні царські війська і водночас армія держави, що воювала з Австрією.

Вшухає гуркіт гармат. Тепер війна дається взнаки тільки повсякденними клопотами буденного життя, більш або менш відчутним голодом.

Збирали лободу на «шпинат». Варили бурякову гичку.

Збирали молоду кропиву на юшку. Чай запарювали з яблучного лушпиння та із суничного листа.

Люди в містечку одержували картки на хліб. Хліб пекли з кукурудзяного борошна, згірклого, запліснявілого. Але ті, що жили на селі, карток не мали. Доводилося їх купувати, щоб одержати той гіркий, запліснявлений хліб.

Бабуся купила десь мішок кукурудзяного борошна, і ми варили мамалигу. Без кінця і краю мамалига. На все життя вона залишилась для мене начебто символом воєнних злиднів.

Ловіння риби в Скаві й потічку, грибобрання, розбійницькі напади на чужі садки перестали бути тільки розвагою. Тепер це була боротьба за життя зголоднілих, вкритих чиряками дітей.

— Отруїтесь! Не смійте їсти це паскудство!

Я глумливо дивлюсь на бабусю. Хоч би покуштувала! Але ні, відразу й безапеляційно: паскудство! А це ж смачні солодкі корінці, які визбирують із скиб, ідучи слідом за плугом. Всі їх їдять, і ніхто ще не отруївся. І ними можна наїстися досхочу.

А ще є вороняча каша — коричневе насіннячко якоїсь трави, що росте маленькими китицями. Коричневі насінники застрягають між зубами, являючи собою незаперечний доказ злочину. І цю воронячу кашу їдять усі діти на селі, і нічого їм не діється.

Зрештою саме життя дає доказ правди, не визнаної дорослими — чемна, вихована Ірена, котра, крий боже, не їсть ані солодких корінців, ані воронячої каші, ані крадених зелених яблук та грушок, кінець кінцем захворіла на цингу. А в мене і в Зоськи, котра бере участь в усіх моїх злочинах, ніякої цинги немає.

Але все те — лобода, кукурудзяний хліб, мамалига — зрештою не мають великого значення. Не має ваги й те, що мені аж до грудня доводиться ходити у літніх санда-

лях, бо нема черевиків, і відморожені ноги вкривають-ся кривавими струпами, і те, що нам ні в що вдягтися й самим треба варити мило. Так живуть усі навколо нас, це само собою зрозуміло.

Ніякі матеріальні нестатки не спроможні затьмари-ти красу весни й літа, осені й зими, коли кожен день приносить щось нове, кожен день є небаченою подією. І в пам'яті, всупереч усьому і всім, залишаться ці воен-ні роки в малому, бідному селі райдужною кольоровою смугою, скарбницею, з якої можна черпати протягом усього життя.

Одного дня війна підступає ближче. Приголомшує хапливим пакуванням речей, сльозами Копрової, голо-сінням Марциськи. Людвіг, отой, що так широко, з роз-махом бив ціпом по важких житніх колосках, іде на вій-ну. Прощаємося з ним у «ресторані» на залізничній станції. Уперше в житті п'ю пиво, і все каламутиться й хитається мені перед очима. Любе обличчя Людвіка, опухлі очі Копрової, її жалібне схлипування: «Братику, братику!» — брязкіт кухлів, дим поганенького тютю-ну — все зливається в якійсь каламутній млі. Дивлюся на заляпаний стіл, сухі шкуринки ковбаси, крихти буб-ликів. Це-бо і є війна.

Незабаром приходить листівка. Людвік поранений. Мовчки, нахмуривши гарні, чорні брови, Копрова лаш-тується в дорогу до якоїсь Моравської Острави, де ле-жить Людвік. Суворо, коротко наказує, що треба робити вдома, коли її не буде. Щільно закутавшись чорною гру-бою хусткою, іде на станцію.

У Людвіка розтрощена права долоня. Але йому не так вже й погано в тому шпиталі. Ну, й найголовніше — він уже більше не піде на війну. Але я не розумію, чому всі радіють. Надто добре пам'ятаю, як міцно бив ціп по розкладених на току снопах, як високо бризкало зерно.

Уже весна. Людвіг, мабуть, от-от вийде із шпиталю. Копрова весело всміхається, складаючи під стіною тич-ки на квасолію.

І раптом — гуркіт. Без найменшого попереднього знаку, — невідомо чому, падає на землю голубник, що його минулого літа збудував Людвік.

— Людвік умер...— каже Копрова і йде на кухню. А на третій день надходить із шпиталю від Людвікового товариша звістка, що Людвік справді вмер.

Виття Марциськи чути, мабуть, аж за Скавою. Слухаю нестримне жіноче голосіння, жалібний спів ксьондза біля символічного катафалка, вдихаю повітря, важке од ладану. Оце й є війна?

Весна йде далі своїми шляхами. Розквітає літо. Коли я купую в крамничці новий гачок на вудку, Собанякова каже мені:

— Візьми-но оцю листівку, віддай Копровій. Від того бідолахи — лише тепер прийшла, але хай мають... на згадку...

Беру забруднений, пожмаканий папірець. Стерті літери. «Люба моя сестричко, що сталося? Чому я вже третій місяць не маю від вас ніяких звісток?.. Наступного тижня, мабуть, вийду із шпиталю...»

Мені здається, що я сплю. Дивлюсь на дату. Але ж ні, дата недавня.

Мов шалена, мчу додому. Задихаюсь, не можу вимовити оту нечувану новину.

— Живий! Живий! — вигукую сто разів хрипким, уриваним голосом.

Марциська плаче, Вікця плаче, Копрова плаче. Не можу зрозуміти чому.

І раптом бачу, що вся сукенка спереду в мене мокра од сліз.

Політика сягає до мене в формі не дуже зрозумілих розмов, що їх провадять між собою дорослі. Хто такий комендант Пілсудський — Дідусь⁷, це давно відомо. Навіть пані Пілсудська, Оля⁸, перед війною жила влітку тут, на селі, вишивала шовком чудові доріжки — ліловий бузок і фіалки. Мій татусь — у якомусь Народному комітеті⁹, а Зосьчин батько не в першій бригаді отого самого Пілсудського, а в другій. Невідомо, яка між ними різниця, але щось-таки є, бо Зосьчин батько не любить Пілсудського, а любить тільки Сікорського¹⁰. А тепер раптом ще новина. Мати Зоськи й Ірени сперечається з моїм батьком, котрий приїхав додому на кілька днів. Виявляється, є ще якийсь Тжаска-Дурський¹¹, і пані Густава вважає, що саме йому судилося визволити Польщу.

— Якщо порівняти...

Татусь нетерпляче махає рукою.

— Як можна порівнювати? Це, приміром, так само, коли б ви схотіли порівняти стіл з незабудкою.

Тато — це авторитет. Ніхто не може бути розумніший за нього. Звичайно, ані пані Густава, ані її чоловік не мають, не можуть мати рації. Рацію має тільки батько. Навіть тоді, коли ота рація і не дуже приємна.

— Татусю, панна Ева каже, що мені не можна читати «Попіл»¹²,— скаржусь я, впевнена, що батько мене підтримає.

— Правильно. Виростеш, прочитаєш.

Це страшенно образливо. Але батько відразу ж виймає з портфеля «Попіл». Перегортає кілька сторінок.

— Ось глянь сюди, «секстерн»¹³. Скажи мені, що це таке?

Я, звичайно, не маю найменшого уявлення.

— Ось бачиш. Книжка ще занадто важка для тебе.

І «Попіл» одразу втрачає чари забороненого плоду. Так, батько завжди має рацію. І завжди вміє пояснити так, що ти не почуваш себе ні ображеною, ні приниженою.

І він ніколи не читає моралі. І взагалі у нього безліч рис, які всім імпонують. Приміром, знає всіх птахів — і не тільки з вигляду. Ледве почує спів чи посвист, відразу каже, який це птах. Знає, де він мостить гніздечко. Побачивши спорожніле старе гніздо, одразу вгадує, хто в ньому жив. Знає, коли які птахи відлітають у вирій та де саме зимують. І ще вміє робити декілька речей водночас. Приміром, читає книжку й бере участь у розмові, не втрачаючи нитку ані там, ані там. Або розмовляє і робить нотатки для статті, котра нічого спільного не має з розмовою. Він ніколи не каже: «Не перешкоджай», навіть коли страшенно зайнятий. Бо йому ніщо ніколи не перешкоджає.

— Це зветься розподільна увага,— пояснює тато.

До того ж він може миттю намалювати кумедну карикатуру й одразу ж скласти вірші, напрочуд схожі на ті поезії, які тепер з'являються в журналах та газетах. І дуже серйозно радить мені, як саме записувати пісні, народні забобони й оповідання, так, щоб це могло придатися етнографові. Тоді він розмовляє зі мною, як з до-

рослою; а втім, він завжди розмовляє з дітьми, як з дорослими. І це дуже приємно. Тим більше, що його розмова — не звичайні, нудні балачки дорослих. Тато жартує, і всі сміються. Він одразу помічає кумедне. Пані Густава раз у раз захоплюється його дотепами, а татусь каже: «Просто в мене є почуття гумору, і цим почуттям гумору я заражаю інших. Нема нічого нуднішого, ніж людина, позбавлена почуття гумору».

Вряди-годи він приїжджає на кілька днів. Це велика подія, справжнє свято. Звичайно, я ніколи не розповідаю йому про свої турботи й нещастя — справжні, а не дрібниці, як ото з носом: це так не пасує до святкового настрою, що панує в домі, коли тато приїжджає, не пасує і до нього самого — такого розумного, красивого, завжди страшенно зайнятого тата. Я все розповідю згодом мамусі — хай тільки приїде.

Татові я розповідаю тільки дрібниці.

Приходжу із скаргою:

— Татусю, Гальшка сказала, що в мене ніс як огірок.

Тато якусь хвилину пильно придивляється до мого носа.

— Нічого подібного. Найменшої схожості з огірком. І це Гальшка, яка хоче бути художницею! У тебе ніс — просто як розчовгана калоша.

Він каже це цілком серйозно, але я відразу вибухаю сміхом. І вже зрозуміло, що нема чого ображатися за порівняння носа з огірком та що негарний ніс зовсім не таке вже велике нещастя.

Цілий рік триває необмежена свобода. Бабуся, на решті знесилившись, махнула на мене рукою. Вона не може дати собі зі мною ради. Виховує тільки Доню — та ще надто мала і навіть не намагається визволитися з-під бабусиної влади.

Але через рік, коли приїжджають Гальшка й панна Ева, все змінюється.

Гальшка старша від мене на шість років. Тобто зараз їй шістнадцять. Як на мене — цілком доросла. Рік вона мандрувала по світах, була в Яблонкові, в Моравській Остраві, у Відні «при легіонах». Останнім часом працювала у Відні в Будинку легіонерів. Разом з нею їздила її приятелька і вчителька панна Ева. А тепер

обидві приїхали допомогти бабусі виховувати дітей, допомогти мені надолужити проганий шкільний рік.

Панна Ева дивна людина. Ми знаємо її дуже давно. Вона викладала в школі пані Рамультової, приватній школі, де не було лекцій закону божого. Отам навчались до війни ми з Гальшкою.

І там панна Ева стала широю подругою Гальшки на довгі роки. Закохана до нестями в її незвичайну вроду, стала її невірницею, опікункою і слугою, сліпим, відданим до нестями обожнювачем і другом.

Панна Ева теж колись, мабуть, була дуже гарна. Тепер від колишньої вроди залишилось тільки чудове, чорне, буйне волосся, переткане де-не-де нитками дочасної сивини, і вогненні, чорні очі. Палаючий гас спотворив обличчя — боно вкрите страхітними, грубими шрами. Нещастя сталося давно, коли вона була ще зовсім молоденька.

Від найменшого хвилювання шрами червоніють. А панна Ева хвилюється з найменшого приводу. Її руки завжди тремтять, її нерви напружені до краю. Її настрої змінюються десять разів на день, і я кидаюсь від любові до ненависті, не знаючи, як мені, власне, ставитись до цієї вчительки й опікунки, яка буває то втіленням добрості, то лютим, несправедливим тираном. А панна Ева вчить і виховує з запалом, самовіддано. Протиставляє старим поглядам бабусі нові педагогічні методи, доводячи цим виховну систему в нашому домі до стану цілковитого хаосу.

— Це абсолютно зіпсоте дівча. Злодійка! — стверджує бабуся під час дискусії, яка відбувається в присутності звинуваченого, тобто мене. — Вона краде.

Звичайно, краду. Цукерки, цукор, усе, що вряди-годи привозить батько, бабуся ховає в плетений кошик у своїй кімнаті й замикає його на замок. Дуже легко підважити віко: лозовий кошик — гнучкий, не допомагає й простромлений крізь два вушка металевий прут і замок, що висить на ньому. До смаку солодошів долучається смак перемоги над замком, смак перемоги над дорослими.

Не допомагає й те, що бабуся, виходячи із своєї кімнати на прогулянку, хитромудро заліплює зісподу двері облаткою, щоб перевірити потім, чи не заходив хто до кімнати. Облатку можна обережно відліпити

й приліпити знову. Не дивно, що бабуся, запримітивши, що з кошика зникають цукерки й цукор, ніяк не може зрозуміти, яким диявольським способом вони зникають, коли й облатка ціла, й замок висить, як висів.

— А все тому, що ви, пані, замикаєте солодке,— безапеляційно каже панна Ева. І хоч бабуся знизує плечима, на полиці з'являється коробка з помадкою.

— Щодня можеш брати по дві помадки.— каже панна Ева.

І я беру щодня дві помадки. Хоч би не знати як хотілося — більше не беру. На злість бабусі. Панна Ева тріумфує.

— Ось бачите, пані?

Бабуся знову знизує плечима. Ні, її зовсім не переконують ці аргументи. І цілком слушно. А в мені зростають глибокі сумніви щодо педагогічної мудрості панни Еви.

Та зразу ж після того...

— Вона дуже нервова, треба на це зважати, — каже панна Ева.

Бабуся обурена.

— Нервова? Десятирічне дівчисько нервове? Нечувано! За моїх часів давали таким нервовим доброї прощуханки, і вся нервовість зникала. Дорослий може бути нервовий, але дигина? Звідки?..

— І до того ж вразлива...— закінчує панна Ева.

Але тут бабуся остаточно втрачає самовладання.

— Ну, знаєте, пані! Адже це дівча позбавлене найзвичайнісньких людських почуттів! Зла, недобра, брутальна!

— Я маю щодо цього зовсім іншу думку,— завершує дискусію панна Ева. Панна Ева янгол добрості, опікунка й захисник, втіха гноблених.

Але наступного дня я дістаю завдання написати оповідання про народження Христа. І своїми брудними кривулями змальовую якусь сцену, що відбувається на небі. Богородиця й Ісус одягнені в шовки й парчу, все аж міниться від брильянтів та інших самоцвітів, небо вгинається від золота, хутра, пуху.

— Що це таке? Що ти написала? Оце так уявляєш собі Христа? Я вже не кажу про його божественне походження — це справа віри. Але ж Христос віддав своє життя за бідних і гноблених, жив як злидар,

навчав людей, що багатство не тільки не дає щастя, а навпаки!

Я вперто вдивляюся в підлогу. Як можна не розуміти, що коли на ногах подерті дощенту черевики і пальто з дірками на ліктях, а на обід вічна мамалига, страшенно приємно помріяти хоч трохи про шати з шовку та парчі (хоч, щиро кажучи, я не дуже знаю, що таке ота парча), про плаття, прикрашені брильянтами, про купи коштовних каменів. Нехай той Христос хоч у моєму творі має це все.

— Ну?

Мовчу.

— Поясни принаймні, чому так написала? Чи думала щось при цьому, чи просто так собі, бездумно?

Мовчання. Запекле, бунтарське.

— Так! Ти справді безсердечна дівчина,— стверджує панна Ева і червоним олівцем перекреслює твір. Її руки тремтять.

«Сама ти безсердечна! Сама безсердечна!» — повторю про себе, не відриваючи очей від рятівного сучка в підлозі.

І так день у день.

До щоденних тортур належать лекції. На далекому обрії «коли скінчиться війна»— привид іспитів. А тим часом кожен шестикутник зрошений слізьми. Нема двох однакових сторін. Плям більше, ніж білого паперу. Циркуль безсило сковзається на всі боки. Коло не хоче бути колом, трикутник — трикутником. Цифри плутаються, обертаючись на порожні звуки, розсипаються, не можна дати собі з ними ради. Латинські слова мертві, незрозумілі, ніяк не хочуть лізти в голову стовпчики винятків. Уривки з польської літератури, ах, яке страхіття оте повільне читання, переказ, нудні пояснення того... що на похилій вербі, в схованці на погрібнику могло б дати хвилини найбільшого щастя.

Навіть природа. Чарівні пахощі квітки розшматовують на сто частин. Від барвистої казки лишається купа лахміття. З крил метелика геть здмухують райдужний пилوک. Нема тут нічого, що бодай на хвилину могло б прикувати думку, привернути увагу.

— Ти — тупа. Це ще нічого, але до того ж ти ще й ледащо й нехлюя. Який вигляд має твій зошит?

Дивлюсь на ліс крізь отвори плетеної альтанки. Відчуваю, що саме в цю мить там, на порубі, пролітає блакитнокрила сойка. А внизу в'ється плющ. Темні, лиснючі листочки. Я намагаюсь зосередитись, слухати те, що мені кажуть. Але все зникло. Думка лине нестримно. Я не чую вже нічого, забуваю, де я. Ах, ці зрадливі «відсутні» очі! Панну Еву охоплює лють.

— Куди ти витріщилась отак безглуздо? Цей скляний тупий погляд! Кретинка!

Величезним зусиллям волі примушую себе повернутися з чудової подорожі. Дерев'яний тріснутий стіл. Роздратована панна Ева з червоними плямами на обличчі й Ірена, Ірена, зразок, ідеал, ходяча досконалість. Зразкова учениця, що в її зошиті зростають один за одним рядки відмінних оцінок. Тільки відмінних. Старанна Ірена, що має з ботаніки відмінно, але в житті не відрізняє будяка від анемони. Як же я ненавиджу зараз її холодні, блакитні очі, чистеньку сукенку, завжди чисті руки! Розважлива Ірена, котрій ніколи не дорікають, котра завжди живе в порожньому, холодному, мертвому світі дорослих. Ще одне лихо для мене. Без кінця й краю тільки й чути: «Бачиш, Ірена... Глянь, яка Ірена... Порівняй себе з Іреною... Ірена ніколи...»

Так. Ірена ніколи не має вошей. Ніколи їй не спаде на думку брести в потічку просто в черевиках. Вона не любить пасти корів. Не бере участі в нападах на чужі садки. Про все розповідає мамі. Але разом з тим — вона добра, мила, прислужлива, ніколи ні на кого не доносить, ні на кого не скаржиться. Якби не це вічне «порівняй себе з Іреною», я б щиро любила її. Але так — інколи відчуваю, як смикає мене за волосся ненависть. Єдиний рятунок — несхитна впевненість у власній вищості, впевненість, до якої всупереч моїм бажанням, моїм переконанням штовхають мене всі «вихователі». Бо це єдиний рятунок від остаточного розпаду, від остаточної зневаги до самої себе, від остаточного занепаду.

І водночас це втеча до зачарованого світу мрій, світу «бездумних», «скляних очей», світу снів наяву, коли прямуєш хисткою стежиною серед зірок.

Проте навіть лекції ніщо проти «виховання». Два зошити. Один — це щоденник у сірій обгортці. Кожного дня треба до нього щось записати. Після війни, коли приїде мама, доведеться віддати їй щоденник — хай

прочитає, хай знає про все, що діялось, знає все життя, яке минало без неї.

Так вирішили дорослі. Панна Ева щодня читає записи, виправляє червоним чорнилом орфографічні помилки. Якою ж тяжкою примусовою працею здаються ці силувані признання, брехливі, фальшиві, що проходять крізь тортури виправлень і повчальних зауважень! Щоденник такий сірий, як його обгортка. Райдужне моє дитинство згасає тут, мов крила метелика, з яких здмхнуто барвистий пилок. Рядок за рядком, вимучені, обліті сльозами люті й нудьги, сірі, сірі, сірі...

Другий зошит — має сприяти «поглибленню знань». Панна Ева пише запитання, діти — відповіді. Доня ще мала, її оминає цей келих гіркоти. «Поглиблюють» насамперед Ірену й мене.

Запитання й відповіді. Все страшенно розумне і страшенно безглузде.

«До чого прагне людина?»

Безпорадно верчу в пальцях ручку. До чого справді повинна прагнути людина, вигадана панною Евою? «Яка її остаточна мета?» Мета... Мене знову підхоплює вихор пихи. Але того, що думаю, не можна написати.

«Чи має тварина якусь мету в житті?»

Кілька чорнильних ляпок і вимучена відповідь:

«Метою тварини є боротьба за існування».

Кінець. Але зараз же вибухає битва. Панна Ева читає вголос мій твір.

— Поясни, що означає боротьба за існування.

Дивлюсь на зелене листя біля входу. Воно ледве помітно похитується в теплом повітрі. Ні, краще не відповідати... Чіплятимуться до всього. Очі в мене стають скляні. Вирушаю в мандрівку. На порожній стежині раз у раз пропливає фатальне речення. Боротьба за існування... Що таке боротьба за існування?

— Пишеш речі, яких сама не розумієш! Безглуздя, що переходить усякі межі!

Червона розгониста риска перекреслює мою працю. На жаль, це ще не кінець. Ще зростатимуть нескінченні колонки запитань і позначені ляпками рядки відповідей.

І раптом несподівано бунтується чемна, вихована Ірена. На всі запитання відповідає коротко й просто: не знаю.

Через багато, багато років у зошиті, що зберігся яки-

мось дивом, ми обидві читатимем з посмішкою, як панна Ева сама розв'язала проблему. Під запитанням: «Яка остаточна мета людини?» і скромним Ірениним «не знаю» написано чорним по білому: «Цього ніхто не знає. Наймудріші люди сушили над цим голову все життя, збожеволіли, але не могли розв'язати цієї проблеми».

На жаль, тоді я була ще надто мала й беззахисна, щоб сміятися. І тому на сторінках чорного зошита знати сліди сліз, він тяжким кошмаром ліг на найкращі весняні й зимові дні.

Над ліжком прибито аркушик — розклад на цілий день. Весь день з ранку й до вечора розподілений на клітинки. Нічого непередбаченого, нічого позапланового. Ніяких подій, ніяких несподіванок. Сіра монотонність. Чи може бути прогулянкою прогулянка, що триває певний час і відбувається саме в ту, а не в іншу пору дня, чи може бути забавою забавою, про яку знаєш, коли вона має початися і коли скінчитись?

Все має початися завтра. Відчуваю, як страхітний зашморг стискається на шії, як безжалісні пута зв'язують мої ноги. Те, що було досі, здається мені найчудовішим у світі, те, що має настати, жакливою катастрофою. І це почнеться завтра.

Каструлька. Рибальські гачки. Срібний столовий ніж, бо кухонного не пощастило поцупити. Дві коробки сірників. Кільканадцять картоплин. Все це загорнене в старе пальто, зв'язане лілово-білим шнурком від стрибалки. Стежкою вниз, через потічок. На Кам'яну гору. У лісі повно грибів і ягід. У потічку форелі. З гілля й листя можна збудувати курінь. На щастя, ще рання осінь, тепло. Та що б не було, той листок над ліжком страшніший за все. Плачучи вголос, іду стежкою по схилу. Давить спину незграбний клумак, пригинає до землі почуття цілковитого безсилля.

Під купою хмизу над річкою Зоська має встромити палицю — умовний знак, — коли скінчиться війна або приїде мамуся.

І струмінь сліз обливає тепер вже не фатальний листок. Сльози течуть з невичерпного джерела болючої, нестримної туги за далекою матір'ю, що залишилась по той бік фронту.

Втеча з дому не відбулася. Довго плачу біля вкрито-го лиснючими ягодами куща ожини в старій каменоломні. Перше ніж помітили, що я зникла, повертаюсь сама, обережно підкидаю на місце ніж і каструльку.

А листок над ліжком хутко зникає. Зрештою він не діяв навіть одного дня. Довелося поступитися перед вимогами життя, коли виявилось, що замість прогулянки, гри, читання треба, приміром, цілісінький день збирати хмиз і паліччя, щоб варити мило. Бо його вже немає, а на те, щоб десять годин підтримувати вогонь під плитою, на якій стоїть величезний казан з лоєм, содою та іншими інгредієнтами, не можна марнувати приготовані на зиму дрова. Або панні Еві треба йти до Макова на пошту, і весь «розклад дня» руйнується одразу.

Майже одночасно з панною Евою з'являється Вацек. До великого будинку над Скавою, в саду, де раніш мешкали незнайомі люди з дорослими синами, тепер переїжджає величезна родина з цілою юрбою дітей. Здзісек, Вацек, Болек, якого невідомо чому звать Пурцлем, малий Бобусь і ще дві дівчинки.

Здзісек ходить до гімназії, аж до Сухої, а Вацек стає учнем панни Еви. Він молодший од мене, мабуть, на рік, але це не має значення. Яюсь одразу виникає приязнь. Приязнь спільних подорожей, рибальства, боїв з хлопцями, спільних перемог і поразок, спільних злочинів. Разом мандруємо скрізь, разом підглядаємо за життям птахів і звірят.

Та Зоська, як і давніш — єдина моя подруга, якій можна звірити всі справи, мрії і смутки, якій можна читати вірші, оповідати все про себе, яка все розуміє і відчуває. Але спільником мандрівок і пригод стає Вацек. Він дужчий, витриваліший, ніж Зоська, ну й до того ж — він хлопець.

Тепер ці дві дружби, випробувані, певні й надійні, доповнюють одна одну. Ясно, що нема чого пхатись до Вацека з розповідями про своє нещасливе кохання, а битися з Рудеком, звичайно ж, краще в парі з Вацеком, аніж у парі з Зоською. А обоє разом вони необхідні, обоє врастають у мое життя на всі роки війни, на всі роки мого перебування в селі дитинства, становлячи його невід'ємну частину.

Вузька стежка біжить берегом замуленого потічка. Вгорі — зелене шатро переплетеного віття. Сутінь пахне вологою. Лапате, шорстке листя лопуха хльоскає по голих ногах. Тихенько хлюпотить вода. З підмитого берега звисає у струмок гнучке гілля вільх, клубочить коло нього сріблясте шумовиння. Десь високо виспіває птах.

Стежка нарешті гине в хашах. Вже не можна йти берегом. Бреду по коліна в воді. М'які бульбашки мулу хутко тікають з-під пальців, пухирці повітря з булькотінням виприскують на поверхню. З берега звисають стеблини вики, обтяжені незвичайно великими, ліловими китицями ніжних квіточок. Віє прохолодою.

Раптом тунель переплетених кущів уривається. З темної брами заростів виходжу на відкриту просторинь, у сліпучий потоп призахідного сонця.

Мілкий потічок розливається по піску з найчистішого золота. У блакитній воді, на звивині колишеться стрілчастий очерет, який я досі бачила лише на малюнках. Чорні палки з шерехом стукаються одна об одну. Серце завмирає в раптовому, болючому захваті. Хутко рине блакитна вода. Колишеться очерет. Підіймаю очі вгору — в розжевроному призахідно загравою небі ліне сніжно-білий сокіл-рибалка. Блиск сонця падає на його могутні, бистрі крила. Зачарований золотий птах ліне у світову далеч.

Незрозуміла глибока туга обгортає серце. Очі повні сліз. Як невловимий смуток плине в височині цар-птах, аж поки не розтає в рожевім сяйві, в блакитнім повітрі, в змерхлій, неосяжній далечині.

Тоді очі повертаються на землю. Зеленкуватий присмерк швидко оповиває зачароване коло, замкнене щільними хашамаи.

Повертаю назад.

— Гоп! Гоп!

То гука Вацек. Він сидить над водою, отам, де таємничий струмок відокремлюється від річки. Просіває крізь пальці дощ прозорих краплинок.

— Де ти була? Підеш по раки?

— Звичайно, піду.— Хочу щось сказати, але раптом охоплює мене дивне почуття: Вацеківі нічого не треба казати. Хай це буде моєю таємницею, навіть всупереч умові нашої дружби.

Адже ніякими словами не можна переказати те, що

я пережила оце зараз. І не треба вести Вацека до зачарованого місця. Я сама теж ніколи вже туди не піду. Те, що було, могло статися тільки один-єдиний раз. Хто зна, чи та місцина взагалі існує. Може, тільки на одну мить сьайнули найчистішою красою горді очерети, може, тільки на мить темний, замулений потічок розіллвся ніжною блакиттю по чистому піску. І вже зовсім напевне тільки один-єдиний раз знявся над вільшняком сокіл-рибалка, широким летом прямуючи до Бабиної гори, туди, в незнану просторінь, куди не дійти ногами, не доїхати жодним поїздом. До того незнаного, далекого, що його не побачать ніколи-ніколи людські очі.

І тому я трохи розгублено дивлюся на Вацека. Але він добре знає мою здатність «ловити гав», яку так безжалісно намагається викоренити панна Ева. Це аж ніяк не каламутить нашої дружби з Вацеком. Дружби на смерть і життя, зміцненої спільними «злочинами», спільними втратами і спільною здобиччю, тисячами спільних таємниць. Лише ця перша...

Але саме в цю мить вихоплюються з-під наших ніг три дикі качки і летять низько в змерхлому повітрі, понад темними вільхами.

А це вже подія.

Рак. Сидить собі рак. Довгаста нірка в прибережному мулі — круглий, невеличкий отвір. Як же часом важко буває встромити руку так, щоб ухопити відразу за обидві клішні. А треба ж неодмінно за обидві. Інакше клішня обірветься і впертий рак залишиться в нірці з однією клішнею. Потім клішня відросте, але все одно ніколи не дожене другої — завжди буде менша.

Раки біля млина світліші, рухливіші... В ямах, що залишаються навесні, після повені, сидять здоровезні, темні і мляві. Малі рачки боляче щипаються, гостра клішня може розтяти шкіру до крові. Якщо їх пустити у воду, вони мерщій тікають на дно, помахуючи віялом хвоста.

Один за одним падають раки в хустину, зв'язану чотирма ріжками. Треба пройти вздовж млина, від шлюза до шлюза.

Ламаються нігті, гострі клішні боляче калічать пальці, синіють ноги в холодній воді. Розпашілі обличчя за-

мурзани зеленим мулом. Дикий мисливський інстинкт шалено шарпає серце.

У бистрині під навислим берегом, в шпарах зруйнованої греблі, під плоскими каменями, серед корчів ховається слизька, бистра, як думка, форель.

Стромляєш руку під берег. Під пальцями тверде, гладеньке тіло. Форель має дивовижну звичку — не тікає, коли до неї торкнешся пальцем. Наче не розуміє, що діється. Боротьба починається лише згодом. Кожен м'яз, кожен нерв напружуються в чуйній готовності. Всі відчуття зосереджуються в пальцях, що обережно посуваються до голови. Не квапитись — тільки за голову! Інакше виприсне одним рухом, наче її ніколи й не було. За голову — під зябра.

Тепер здобич в руках. Вже не втече. Даремно напрочуд сильне, схоже на веретено тіло рибини шарпається на всі боки. Але ще мине багато часу, ще затерпнуть руки від утоми, перше ніж, окресливши широку дугу, вилетить на берег і затріпотить на піску срібляста, в червоних цятках здобич, вихоплена з шумовиння та булькоти води.

Часом ніяк не можна добратися до голови. Форель ховається глибоко між переплутаним корінням, зануреним у воду, встромивши носа у вузьку ямку, до якої не сягає рука. А часом, намацавши гладенький тугий бік, ніяк не вгадаєш, де хвіст, а де голова. Один непевний рух — і рибина зникає, блискавицею розтинаючи воду.

Кожна має свій куточок, своє улюблене місце: буває, що декілька днів полюєш на одну й ту саму рибину, повертаєшся десятки разів і знов намацуєш її на тому самому місці, в глибокій западині під вільхою, між корінням під навислим берегом, в ямі під великим каменем. Рибальська жадоба пече серце, лов обертається на двобій. Благаєш рибину: «Дай, ну, будь ласка, дай себе спіймати, хоч цей один-єдиний раз».

Під плоскими, обмитими водою каменями, в прозорім потоці сидять головні. Світліші й темні, гладенькі й плямисті, з великою головою, з наїженими плавцями на спині, схожі на пуголовків. Обережно підіймаєш камінь, відкидаєш униз, за течією. Головень ніби чекає. Можна його ловити рукою, але найкраще виделкою, отак, як дорослі ловлять рибу остенем. Ще є слиж, круглий, вусатий, і ще є «щеvegli», — що дрібними табунцями плавають на

мілководді. У Скаві є також харіуси, але їх не можна спіймати рукою.

Ну й ще є недосяжна мрія — лосось. Дужак, котрий під греблею розірве п'ять ятерів один за одним і переможно втече, невідомо куди, по мілкій воді на глибочінь. Усі знають, що його не можна спіймати, що його ніхто ніколи не спіймає, але він стає легендою, дитячим міфом, впертою мрією, породженою прагненням мати гідного супротивника, прагненням запеклої боротьби, великої перемоги.

У старій затоці — темна, стояча вода. У густому мулі на дні — поклади черепашок. Хвиляста, карбована мушля. В середині дивовижне, помаранчево-рожеве створіння.

Перлівниці живуть у далеких морях. Під блакитним небом сонячних островів, у шелесті пальмового гілля. Але хтозна, може, й тут, у мулі затоки, криється в тісній схованці карбованої мушлі райдужна перлина? Адже всередині черепашка виблискує всіма кольорами райдуги. Гладенька, барвіста, вона подрібнює в собі денне світло на сто окремих блисків. Неоціненний скарб лежить, заплутавшись у зелених стеблинах аїру, й снить про неосяжні морські простори, про коралові рифи, кинуті в безодню блакиті.

Руки вкриваються зеленим мулом, бруд застрягає під нігтями. Коло ніг крадькома снують зрадливі п'явки. Але це нічого. В котрійсь мушлі, може, в сотій, а може, в тисячній, блисне опаловими переливами перлина, засліплюючи здивовані очі.

Мушлі ми розкладаємо на березі. Коли сходить сонце, помаранчево-рожеві створіння розтуляють щільно замкнені коричневі скойки.

Але в скойках немає нічого. Тільки мерехтливий, оманливий блиск перламутру. Не допомагає впертість. Довгі дні минають даремно. Можливо, й справді не буває перлин у звичайних черепашках. А може, є одна-однісінька, заворожена чаклунським словом, сестра перлин з блакитних морів, і вона мусила тут залишитись, щоб оповідати черепашкам про дива чужих земель, чужих хвиль, що їх ті ніколи не побачать.

На березі залишаються незліченні купи черепашок з райдужною серединкою. Але з них нічого не можна

зробити. Кольоровий шар — тонесенький, мов листочок, і кришиться в руках.

— Ну як там, ти вже стала мільйонеркою? — глузує Гальшка.

Але це нічого. Зате як солодко тремтіло серце, чекаючи, що от-от з-поміж рожевих пелюсток блисне молочна, райдужна кулька. Як чудово було це собі уявляти! Я анітрохи не шкодую... Бо могло ж виявитися, що справжня перлина й наполовину не така райдужна, миготлива й промениста, як та, що її ми шукали в густому мулі затоки?

Гірше, коли щось справді не вдається. Зі мною, на жаль, це трапляється частенько.

— Зосько, давай ліпити горщики.

— Горщики? Як?

— Це ж дуже легко. Наберемо глини, зліпимо, обпалимо: побачиш, як буде чудово. Тільки ж не кажи нікому — хай буде несподіванка...

Глина тверда, грудкувата. Горщики схожі на безформні брили. Вони взагалі не схожі на посуд. Але це ж тільки спроба. Далі буде зовсім інакше.

— Зробімо великий вазон на квіти. І черпак з вушком.

— І горщики «двійнята». І миски з карбованими краями.

— І малі горщечки на квіти.

— Добре. Все, що нам спаде на думку. От усі здивуються!

— І вже не треба буде купувати на ярмарку — подумай тільки!

— Ну, певне. Потім навіть зможемо відкрити власну крамничку.

Але поки що крамнички немає. З плоских каменів будемо малесеньку пічечку, бо горнятка теж маленькі, наче лялькові — на спробу. Усередині ставимо наші виробы, обкладаємо паліччям і розпалюємо вогонь. Минає година. Тепер треба почекати, поки горнята прохолонуть. З розвалені пічечки витягаємо закіптюжену глину, що розсипається в руках.

Ще одна спроба. Знову те ж саме. Руки в нас попечені, очі червоні від їдучого диму, в серцях розпач. Лише присмерк припиняє наші даремні зусилля.

— Ти диви, а ще кажуть, що не святі горщики ліплять...

Те ж саме і з рижиками.

— Бабусю, давайте засолимо рижиків на зиму.

— Не мороч мені голову, в мене й без рижиків досить роботи.

Але ж як чудово було б мати як приправу до вічної картоплі й мамалиги — солоні рижики. Беру горнятко з розбитим дном, перетрушую сіллю назбирані в ялівцях рижики й ставлю горнятко на полицку, високо під стелею. Через кілька днів рижики пускають коричневий сік: значить, незабаром будуть готові. Але нехай собі стоять до зими — тоді принесу й поставлю на стіл: покуштуйте моїх рижиків!

Через два тижні панна Ева раптом підіймає голову з-над книжки.

— Доню, зачини вікно, неможливо тхне із стайні.

Вікно зачиняють, але це не допомагає. Через кілька днів сморід стає нестерпним. Нудотний, огидний, він сягає аж у кухню. Що ж це може бути?

— Миша здохла під підлогою,— висловлює здогад Вікця.

— Е, ні, це не миша. Може, гноївка десь підтікає під кімнату?

— А може, тхір заліз?

— Тоді вже не було б жодної курки. Який там тхір...

Всі жваво обговорюють подію. Найфантастичніші припущення висловлюю, звичайно, я. Але пояснення дуже просте. Бистрі очі Копрової раптом помічають горнятко на полиці.

— А що у вас у тому горнятку?

Я холону. Звичайно — рижики. Це вони гниють, ширячи неймовірний сморід на весь будинок.

Іду на свою вербу. Лагідно шелестить зелене гілля. Чому воно завжди так, що речі цілком легкі й прості для дорослих громадаються під малими руками горою непереборних труднощів? Чому мені не щастить в усьому, хоч наче й відомо, як це треба робити? Чому я така страшенно безсила?

Десь поділись, розвіялись і пиха, й зарозумілість. Почуваю себе слабкою, малою, занедбаною у великому ворожому світі, просякненому нестерпним смородом гнилих рижиків.

Зоська страшенно лагідна й м'яка, ледве що — сльози. Але дарма, хай уже буде так, якщо їй подобається.

Кінець кінцем — Левине Серце — звучить чудово, хоч це ім'я, щиро кажучи, краще пасувало б вождеві. Але Зоська перша обрала його для себе, і я згоджуюсь бути Чорною Пантерою.

Доню ми приймаємо тільки з великої ласки. Вона ще надто мала, і до того ж її пильно доглядає бабуся, ніби надолужуючи цілковиту відсутність впливу на мене. Але й Доню називаємо Прудконогим Оленем.

Ірена довго міркує. Вона не дуже певна, чи варто брати в цьому участь. Після нескінченних дебатів, яке ім'я обрати, нарешті згоджується на Боа Констріктора. Щоправда, з неї нема великої користі. Вона зневажливо копилить губи в найбільш урочисту, найбільш захоплюючу мить.

Лук найкраще робити з гнучкої лози. Сагайдаки й пояси найкраще виплітати з пагонів хмелю. Півнячого та курячого пір'я повно на подвір'ї. А в лісі часто можна знайти пір'їну дикого птаха, барвисту, незвичайну. Отож є й зброя, й одіж.

У заростях калини, в порослих високими бур'янами окопах, у переплетених чагарях ялівцю, у вільшняку над потоком, серед густих молодих смерек живе плем'я індіан. Вони розпалюють вогнища і провадять навколо вогню врочисті бесіди, правлять релігійні обряди, готують напад на село блідолицих, що розпросторилось у долині. Полюють на невидимого звіра, вистежують у кущах видимих, але недосяжних зайців і птахів. Ловлять форель і вусачів, патрають їх старим ножиком і печуть на вогнищі, уминаючи потім разом з попелом, що хрумтить на зубах. Будують незграбні вігвами в кущах. А насамперед мандрують, мандрують, нишпорять у кожному закутку, залазять у кожну шпарину, деруться на кожне дерево, відвідують кожну стару каменоломню, відшуковують джерела кожного струмка, крадуть сливки й яблука з дерев, верховодять юрбою сільських дітей, розкошують до краю, до останнього ковтка весною і літом, дивами свого не знаного нікому королівства, тисячobarвною країною, ущелиною обабіч потоку, зеленими заплавами луками над річкою, плутаною сіткою звивистих стежин і переходів, про які не знає ніхто.

І, зрештою, частенько навіть забуваєш, що ти Чорна Пантера чи Левине Серце. З луком на плечі або й без нього, однаково живеш життям лісових людей, що непо-

дільно зрослися з весною, літом, осінню й зимою, з шелестом дерев, зеленню лук, з подувом вітру, з трепетним серцем землі.

Одна дошка, дві, три. Впоперек — дві жердини, прибиті великими гвіздками. Пліт. Щоправда, він пірнає надто глибоко, і я по кісточки стою в воді. Але, в усякому разі, пливати можна. Тичка впирається в дно, сковзається по гладеньких каменях. Хлюпотить вода. Тут неглибоко. Коли застрягнеш на вкритій камінцями міліні, можна зійти в воду і зіпхнути пліт на глибочінь.

З берега спостерігають глядачі. Міцно, з розмаху, занурюю тичку в воду. Вода золота й блакитна, темні дошки плоту повні скабок.

— Краще б корито взяла!

Це Рудек. Заклавши руки у вистріпані кишені штанців, глумливо шкiрить зуби, косими очима стежить, як пливе пліт по блакитній воді.

Рудек — споконвічний ворог. Він ніколи не бере участі у спільних походах, завжди глузує і шукає нагоди, щоб дошкулити.

— Заздро тобі?

— Го-го-го!

Пливу далі, міцно стискаючи тичку в руці.

— Гляди, бо втоне разом з тобою: он уже води по коліна!

Брехня. Найбільше — трохи вище кісточок.

— Ану вилазь, я тобі покажу, як треба плавати! Гребеш, наче ложкою в горщику!

— Самому хочеться? А дулі?

— Ану, пливи ближче! Звідти добре пашекувати!

Два поштовхи — і я край берега. Визивно беруся в боки.

— Ну?

— Ходи, ходи ближче, на воді не б'юся.

Рудек високий, спритний, кістлявий. За хвилину ми вже качаємося по землі.

— Тримайсь!

— Бий її, Рудеку! З дівкою ради собі не даси?

Мої сили подвоюються. Он як — з дівкою! Вже не почуваю ударів міцних хлоп'ячих кулакiв. З червоною млою перед очима, зіпвивши зуби, б'юся за честь усіх дівчат світу.

— Тримайсь! Не піддавайся! Так його!
Звичайно ж, не піддамся! Б'ю наосліп, оскаженіло,
куди влучу.

І раптом щось тепле, солоне в роті. Кров.

Ще раз. І ще. Супротивник відступає, тримаючись за
ніс. По худих пальцях тече вузький струмочок крові. Ага!
В нього — теж!

Бойовий шал ущухає. Ідемо до річки, обмити кров
з облич.

— Рудеку, го-го! — глумливо гукають хлопці.— Ад-
же таки не дав собі ради «з дівкою».

Руда смужка хутко стікає в блакитну воду. Болить
розбите коліно, на плечах, напевне, синці. Та я майже
приятно дивлюся на косоокого хлопця, котрий довго
хлюпає на обличчя холодною водою, набираючи її обі-
руч. Солодкий смак перемоги примушує забути не тіль-
ки біль, але й образи — давні й недавні.

Бабуся обурено хитає головою, дивлячись на мій
спухлий ніс і підсинене око.

— І це дівчинка!

Огидне, принизливе слово. Саме зараз, коли я щой-
но перемогла в битві за честь усіх дівчат світу.

Коли ущухне злива або коли трапиться кілька дошо-
вих вологих днів, з нірок вилазять саламандри. Вони
грубші, більші від ящірок, чорні, вкриті жовтогарячими
плямами. Незграбно пересуваються на кривих, коротких
ногах з п'ятьма пальцями, кожен з яких закінчується ні-
би чорною голівкою булавки. З-під грубих, наче набряк-
лих повік уважно дивляться круглі очі. Можна побачи-
ти саламандр на стрімкій стежці, що веде від дороги вниз,
до потоку, часом вони залазять навіть у сад. Людей не
бояться й не тікають. Можна їх посадити в ящик, напах-
ний мохом, поставити в якомусь черепочку трохи води,
і саламандри житимуть собі в домі, уминаючи мух і до-
шових черв'яків, якими їх годують.

Ящірку-веретільницю найкраще тримати в тазу, вона
сприсає по стінках і не може вилізти на підлогу. А бабу-
ся страшенно боїться, що вужі порозповзаються по всьо-
му дому. Хоч веретільниця — зовсім не вуж, а ящірка,
тільки без ніг: щоправда, цьому важко повірити, бо вона
точнісінько схожа на вужа.

Легко спіймати й вужаку. Їх повно на купинах, розкиданих серед кущів ялівцю. Коли збираєш суніці, що ростуть саме на цих кам'янистих купинах, сонячного дня можна побачити десятки вужак. Вони з шерехом тікають од людей, ховаються між каменями, на яких щойно вигрівалися. Вужаку легко впізнати з жовтої плями на голові. Живуть вони скрізь, часом навіть можна побачити, як вужака блискавично перепливає потічок або й Скаву, високо піднісши над водою малу голівку.

Є також мідянки. Мідянку спіймати важко, проте одного разу мені пощастило витягти з нори цілу родину. Довелося довго ритися в землі, перше ніж, розкопавши вузький коридор, я дісталася до того місця, де сиділи, згорнувшись, три чи чотири мідянки. Потім вони теж жили деякий час у нас удома в тазу, доки мені не наказали їх викинути... Лише згодом, через декілька років, я дізналася, що мідянки — отруйні. Тільки та родина мідянок, яка жила в нас, мабуть, всупереч звичаям свого роду, була позбавлена отрути: жодна навіть не пробувала вкусити ані мене, ані Зоську, коли ми навромацки витягали їх з-під землі.

А ще є гадюки, справжні гадюки з чорним зигзагом на сірій спині. Але так воно якось складається, що тих гадюк ми завжди бачимо тільки вбитих. Певне, хтось уже встигає влучити їх гострим каменем. Лежать мертві, над потоком, над Скавою, і тільки блискучі, синьо-чорні мухи повзають по них.

Дорослі, невідомо чому, страшенно не люблять вужів. Через те мені ніколи не щастило викохати їх удома.

— Хо-о-ді-мо на вер-де-бу-у?

Притуляю долоні до рота. Відповідаю голосу, що пливе здалека:

— Хо-ді-і-мо-о!

З цією вердебою — таємнича історія. Адже буває багато місячних вечорів. Та якось настає один вечір, ніби такий самий, як усі інші. Такий самий срібний, теплий, чарівний вечір. Ніхто ні про що не умовляється. Але величезний гурт дітей несподівано охоплює дивовижне збудження. Вони снують біля хат, неспокійні й рухливі. Одне за одним тікають на луку понад річкою. Від темного схилу Кам'яної гори линуть поклики. Їм відмовляють го-

лоси з Маркового берега. Від Стеца край дороги, від Сужинів над Скавою. Шляхом, стрімкими стежками, доріжками над водою біжать малі тіні. Всі Мільки, Марти, Герміни, всі Юзеки й Людвіки. Юрба зростає. Чому саме сьогодні? Ніхто не знає. Таємний внутрішній голос наказує — і діти скоряються.

— Вже всі є?

— Всі!

— Ходім!

Я йду на чолі. Рівниною понад річкою, росяною заплавою, дорогою в затінку верб біжимо вперед. То хутко, аж свистить у вуха вітер, то повільніше, коли груди вже насилу хапають повітря. Потім починаємо виспівувати: «Гей! Гей! Гей!» — дико, без усякої мелодії. Я п'янію від срібла ночі, від місячного кола в крижаному небі. Усі, мабуть, теж. Ноги підстрибують швидше, ніж будь-коли, голови хитаються, руки плещуть у такт. Слабших тягнемо за руки. Потім заспівуємо: «Місяцю! Місяцю! Місяцю!»

Захлинаючись, п'ємо зачароване проміння. Біжимо, задерши голови, дряпаючи босі ноги об каміння, що лежить в пилу, втупивши очі у великий, сліпучий щит місяця, який пливе вгорі. Волаємо до нього безугавним хором: «Місяче-е-еньку!»

А потім юрбимося коло хат, ховаючись у чорних тінях під стінами, жалібно стогнемо, вдаючи душі потерчат, померлих нехрещеними: «Охрестіть! Охрестіть!» У темні вікна сонних хат присвічуємо гнилючками, що їх познаходили у дуплах верб, аж поки хтось вибіжить до нас з кийком чи батогом. Тоді — шалена втеча, радісний вереск, блукання по слизьких од роси схилах. І знов бігцем уперед, навпростець.

Люди вже знають, що це означає. Старий селянин, який повертається звідкілясь уночі, завбачливо відступає на край дороги перед збезумілою юрбою дівчорі й неохоче бурмотить своїй супутниці, закутаній у хустку:

— Вердеба.

І так, доки ясне коло не сховається за чорним лісом. Тоді тихцем, стежками, шляхом, повертаємося додому. Лише тепер відчуваємо вже не втому, а цілковите виснаження та біль у закривавлених, позбиваних пальцях ніг. Малі тіні мовчки, поодинці, по двоє зникають у двірках хат.

Аж до наступного разу, коли знов, невідомо чому, розітнеться в серці таємничий, нездоланий поклик місяця вповні. Того самого, що рухає води океанів, примушує їх тікати далеко від берега і повертатися назад у шумовинні хвиль, що б'ються об скелі.

Раз у раз буває чийсь день народження або іменини. Дорослих можна не брати до уваги, але свої власні, «дитячі», треба якось одзначати. На подарунки немає грошей. Але ми робимо щось набагато краще. До кожного такого свята — вистава!

Цілісінький день мордуємося з Зоською в Пусьцінеці. Видерті з зошита сторінки помалу вкриваються моїми незграбними кривулями.

— Зосько, швидше: яка рима до «рум'янку»?

Зоська безпорадно гризе олівець.

— А я знаю? Може, «коханку»?

— Е-е... куди я її впхну, ту коханку? Чекай! Вже знаю!

— Ну!

— Зажди, спершу напишу, бо втече. Ранку!

— Ось бачиш, звичайно ж, ранку.

— Ану, давай ще якусь квітку. Вже є мак, волошка, стокротка. Може, орлик?

— Орлики не цвітуть у липні.

— Ну то, може, польова рожа?

— Чудово! Рожа, схожа, може, пригожа.

— Дивися, скільки рим!

Якусь хвилину олівець з подвоєною швидкістю бігає по папері.

— Ende, finis, кінець! Готово!

Тепер складаємо усі копійки, що в нас є, аби купити тонкого кольорового паперу. Нарешті, в день народження урочисто запрошуємо Ірену. В кімнаті ставимо рядком стільці. Приходять усі наші, Копрова з родиною, багато сусідів. Я — волошка, Зоська — польова рожа, Доня — мак, Стефка Возьна — стокротка. Вінки з паперових квітів на головах, сукенки з гофрованого паперу. Вікця допомагала їх робити. Кожен одразу пізнає, хто яка квітка. Починається вистава. Кімната це лука, квіти розмовляють між собою, сваряться, миряться, співають і танцюють. Усім подобається. Навіть панна Ева плеще в долоні.

Потім, коли має бути день народження Зоськи, Ірена, Доня і я крадькома збираємось на горищі. Цього разу мають бути метелики. Я вже обгризла піволівця. Яюсь не щастить мені без Зоськи.

— Знаєте що, а може б, ми й Зоську покликали?

— Не можна! Адже це має бути несподіванка для неї!

— Правда...— тяжко зітхаю я.

Але кінець кінцем щось таки виходить. У п'есі є й вітерець — кремезна Стефка, одягнена в накрохмалену Віктусину сорочку, до якої приклеєні клаптики білого паперу. Чудово вийшли крильця з тонкого цигаркового паперу.

У день свого народження не сподіваюся нічого. Бо хто зможе написати без мене? І раптом — справжнісінька несподіванка. Ірена вигадала щось небувале. На сцену виходить Зоська. Вона сирота — донька вбитого легіонера. Сумно скаржиться, шморгаючи застудженим носом:

— Був у мене татусь, була мати...

Але трапилися добрі люди — Ірена в довгій спідниці й Доня в Юзєкових штанях і куртці дають притулок бідній сироті. Потім прибігає Радість — Стефка, з сосною гілкою в руці, і виголошує чудову патріотичну промову. Все разом звучить надзвичайно.

Матері Ірени й Зоськи спадає на думку чудовий проєкт, котрий зо два тижні не дає нам усім п'ятьом спати. Я гарячково переробляю прозу на вірші. Старанно готуюмо костюми. Навіть Гальшка сходить з п'єдесталу власної величі й малює кольорову афішу. Нарешті, в неділю у напханій людсьми хаті Собаняків відбувається вистава. Стоїть така задуха, що в нещасливих акторів піт лле з лоба струмками. Але ми граємо з таким захватом, з таким хвилюванням, як ніколи. Щоправда, Радість губить дорогою шлейф од своєї довгої сукні, але, на щастя, ніхто не звертає на це уваги.

За тиждень до мене бігцем мчить Зоська, вимахуючи в повітрі газетою. Чорним по білому, під великим заголовком, надруковано, що ось у такому селі діти виконали «гарну п'єску, що її самі написали». Редакція повідомляє, що одержано гроші за квитки — десять крон — на сиріт убитих легіонерів.

Мені перехоплює подих. Терпнуть пальці. Дивлюсь

на своє надруковане прізвище, не вірячи власним очам. Але ні, це справді про нас! Зоська, як завжди, схлипує від розчулення й гордості. Забуває про власну участь у п'есі й переживає найглибше щастя від того, що ми — Ірена і я, якими вона пишається, яких обожнює, дочекалися такої шани. У справжній газеті!

Перед різдвом приходять «колядувати» ксьондз. Готуватися до цього свята починають за кілька днів. Миють підлогу в сінях і в кухні, стелять на стіл чисту скатерку, готують миску на свячену воду, кропило. Копрова пильно оглядає Юзекові вуха — чи, крий боже, не брудні. Віктуся і Марциська поспіхом прасують блузки.

І ксьондз приходить. Кропить хату свяченою водою, малює на дверях крейдою три літери КМБ — початкові літери імен трьох волхвів. Роздає дітям малюнки з зображеннями святих, пита, чи моляться щодня.

Але все це — не головна причина його відвідин. Справжню мету їх легко вгадати, глянувши на воза, що помалу суне дорогою від хати до хати, навантажений горою. Слідом за ксьондзом іде ще органіст, з кошиком, у якому, мов у безодній пащеці, зникають яечка, масло, сир, пасма льону, сувої полотна.

Помалу суне віз дорогою. Від хати до хати мандрують органіст з ксьондзом. Всіма дорогами бідних, кам'янистих, гірських селищ, змучених до того ж безупинними воєнними реквізиціями, мандрують одягнені у чистеньку сутану ксьондзи й збирають, збирають усе, що можна ще зібрати.

Ксьондз уважно дивиться, чи нема плям на яблуках, чи не дрібні яечка, часом навіть робить зауваження з цього приводу, але здебільшого йому допомагає органіст, голосним шепотом картаючи скупу, на його думку, господиню.

По черзі схиляються, цілуючи білу руку ксьондза, дорослі й діти. В очах — острах, насамперед острах. Чи буде задоволений ксьондз, чи не прогнівиться, чи не почне гримати, погрожуючи карою божою?

Ксьондз — сила грізна й небезпечна. Насамперед це пострах усіх молодих дівчат. Він не вагаючись може прочитати в костьолі з амвона листа, що його котрась із дівчат одержала від хлопця: до того ж такі листи

якимось дивовижним способом трапляють йому до рук раніше, аніж до адресаток. Заплакана, зганьблена перед усіма, дівчина вибігає з костьолю.

Одного разу хтось зважився сказати, що поштар не має права давати ксьондзу чужі листи. Але жінки напали на нього з таким обуренням, що він одразу ж замовк. Ксьондзові дозволено все, ксьондз є ксьондз.

Виголошуючи казання, ксьондз спокійнісінько витягає на світло денне таємні гріхи своїх парафіян. Називає на ім'я й прізвища хлопців і дівчат, жінок і чоловіків. Витягає перед очі юрби, що зійшлася на службу божу до містечка з десятка навколишніх сіл, справи, замкнені стінами хат, оповиті нічною темрявою, заховані від людських очей зеленню вільшняків, тінню стіжків на луках, запашним півмороком клунь. Погрожує карою божою, пекельними муками, а поки що вдається до тимчасових покарань — пліток, образ, привселюдного бойкоту.

Ксьондз — всевладний. Десь там, далеко, так далеко, що здається, наче він зовсім не існує, урядує у Відні австрійський цісар — Франц-Йосиф¹⁴. По суті, ознаки цього урядування виявляються, головне, у величезній кількості Франеків та Юзеків. Їх так само, як і Франок та Юзюк, можна знайти в кожній хаті. Є ще якісь власті, що надсилають папірці про сплату податків. Є власті, котрі забирають людей до армії, на війну. Але все це наче десь зовні, здалека. Справжня влада, що її всі бояться, аж тремтять, влада, що міцно тримає душі й тіла людей на селі — це ксьондз. Він має право у все втручатись, усе вирішувати, усіх картати, все перевіряти, мов цензура, — від листів до розмов.

Од реkvізицій ховають мідяні казани, зариваючи їх у землю, у гній. Ховають хліб, картоплю, женуть телят у густий молодий ялиник, в зарості смерек. Але від ксьондза не ховають нічого; коли він приходить «колядувати» на свята, коли з'являється органіст, що збирає льон, полотно, яечка, масло, — йому віддають усе найкраще, наввипередки з сусідами, одриваючи од рота власних дітей ласі шматки.

Про тих, хто не ходить до костьолю, про тих, що зважуються зухвало перечити ксьондзу, оповідають пошепки, з жахом, отак, як оповідають про духів і чортів.

Копрова, так само, як багато жінок на селі, мріє, щоб її син став ксьондзом. Це вершина того, що може досягнути людина. Найбільш шановний фах, що забезпечує добробут на все життя. Про це нема чого й мріяти у дрібних господарствах, розкиданих клаптиками по кручах, схилах, на кам'янистих ґрунтах, що родять ріденький овес та хиряве жито. Але Юзек одинак — це вже дає деякі шанси. І до того ж існують отці селезіани, які безплатно навчають здібних сільських хлопців у школі-інтернаті.

І тому треба, щоб Юзек змалечку вправлявся в тому, що колись допоможе йому стати ксьондзом та що приверне увагу отців селезіан. Треба, щоб він прислужував у костьолі.

І от починаються муки.

— *Introibo ad altare Dei.*

— *Ad Deum qui laetificat inwentutem meam*¹⁵.

Який тупий цей Юзек! Я вже знаю все — і за службу й за ксьондза. Юзек — анічоґісінько. І як же йому не хочеться цього! Гіркого втовкмачування хлопцеві в голову незрозумілих слів не підсолоджує навіть велика грудка цукру, що її після кожної «лекції» одрубують Копрова від гостроверхої голови цукру, загорненої в синій папір.

Хоч є в цьому всьому й своєрідні чари. Дивовижна музика незрозумілих слів. Хто знає, що вони означають, що в них криється? *Introibo*. Ах, що ж це може бути, чого це слово звучить інакше, ніж усі слова в світі? Неначе широкі сходи. Ними повільно, урочисто прямуєш вище й вище. Чужі слова — дорога, що нею йдеш невідомо куди. Вони б і наполовину не були такі чарівні, якби були зрозумілі.

Звичайні слова — вже зашарпані, заяложені, зблякли. Їх уже сотні разів komponували в рядки, добирали ритми чимраз інші. Вже знаєш напам'ять усі рими до кожного слова. А ці зовсім інші, нові, незнані. Мабуть, можна ними висловити те, що ніяким способом не щастило досі відбити в звичайних словах. Не випадково ксьондз розмовляє з богом саме по-латині.

Але для Юзека все це не існує. Залишаються тільки незрозумілі звуки, що їх треба неодмінно втовкмачити в голову, і до того ж невідомо навіщо. Всупереч мріям матері, Юзек зовсім не має наміру стати ксьондзом.

Хто ж господарюватиме на тих дванадцяти моргах, якщо він одягне сутану?

Але до сутани ще дуже далеко, і Юзек добре розуміє, що тим часом нема рації сперечатися з матір'ю. Він лише чинить пасивний опір, залишаючись глухим до всіх моїх зусиль. А може, й справді не може вмістити в голові всю оту премудрість...

— Го-олка, ву-ухо, о-око, я-янгол...

— Та моя ж ти люба, коби-сь ти спробувала з цим пеньком, другий рік у класі сидить, а ще й по складах не тамить...

Мов гора сала, стоїть Стефаниха, згорнувши товсті, червоні руки на обвислому череві. Зрештою, може, вона не дуже й гладка — тільки виглядає так проти інших, тутешніх жінок — струнких і щуплих.

Наче придушена огрядною постаттю матері, Юзька здається ще меншою. Масне руде волосся туго заплетене в тоненькі, як мишачий хвостик, косички. Руде ластовиння на невиразному обличчі, водянисті, безбарвні очі. Навіть у хвилини страху нема в них найменшого виразу.

Дивлюся над її головою в зелений, усміхнений, чудовий світ. Неохоче опускаю погляд на щупле створіння. Юзька антипатична, аж до огиди.

Коло скроні, під масними пасмами волосся, червоний слід. Під оком синець. Пальці, що міцно вп'ялися в обкладку букваря, нервово тремтять. З-під рукава короткого, тісного платтячка виглядає велика, набрякла кров'ю пляма. Так, цю дитину б'ють, весь час б'ють, про це не можна не знати, їхня хата стоїть поруч з нашою.

— Добре! — кажу, тяжко зітхаючи. Який зелений, усміхнений чудовий світ! Над заяжженими сторінками букваря гаснуть очі.

— Та хіба ж її переведуть? Вже травень.

— Е-е, не об тім говориться... Аби ж хоч трохи щось тамила, я б її до тієї школи й не посилала. Кара божа з тим бахуром...

Велике обличчя набрякає кров'ю. Могутні груди здіймаються в тяжкому зітханні. Червоні пальці, боляче шарпаючи, поправляють поворозку в мишачому хвосту кіски.

Ластовиння на обличчі Юзьки вирізняється ще дужче. Обличчя біліє, мов крейда, дрібно-дрібно тремтять пальці, вп'явшись у коричневу обгортку букваря. Я смикаю Юзьку за рукав.

— Ходім, сядемо ось тут, під горіхом.

Стефаниха йде, колишучи спідницями, наче велетенським дзвоном. За хвилину з хати чути вереск малої Стефки, яку мати лупцює ополоником. Юзька прислухається, її вузькі губи викривлює мстива посмішка.

— Читай! — кажу гостро.

Безбарвні, водянисті очі бездумно втуплюються в брудну сторінку. Я показую пальцем.

— Ось це «і» — таке, з крапочкою.

Безбарвні очі дивляться невидючим поглядом.

— Де «і»?

— «І»... «і»... — тихо шепоче сама собі Юзька, підіймаючи до мене отупіле обличчя. — Таке, з крапочкою.

— Покажи його, покажи пальцем у книжці. — Намагаюсь говорити дуже повільно, лагідно, зрозуміло.

Худі плечі безпорадно підіймаються.

— Я ж тобі показую, ось тут, біля цієї голки, глянь сюди!

— Го-олка... ву-ухо...

— Яка голка: я ж тобі показую... Ось це «і»!

Мимоволі підвишую голос. Юзька, захищаючись, підіймає руки, припадає обличчям до землі.

— Слухай, дурна, я ж тебе не битиму, тільки слухай. Трохи навчишся, й буде добре. Мати не битиме.

Безбарвні очі дивляться спідлоба. Порепані губи безголосно ворухаться.

— Ось глянь сюди. Цей кружечок «о». Таке кругленьке, мов бублик з ярмарку. Бачиш?

Руда голова підтакує:

— «О», «о»...

— Покажи пальцем!

Юзька не ворухиться.

— Ну, де ж тут кругленьке, мов бублик? Отакий кружечок. Покажи.

— Я... Янгол.

Безпорадно опускаю руки.

— Знаєш що, Юзько, іди зараз бавитись. По обіді будемо вчитися знову.

Безбарвні очі через плече поглядають на дім. Потім

швидким рухом Юзька пхає мені в руку букваря і стрімголов біжить кудись убік, між хатою і клунею. Мчить так, що злиняле платтячко підлітає мало не до пояса. Під яскравим сонцем добре видно на худих руках і ногах сині, набряклі кров'ю плями.

Іду в сінці. З кухні виглядає гладке обличчя.

— Ну й що? Як воно буде?

Як же мені не хочеться про це думати! Мершій згадую гілочку квітучої черешні. Бачу, мов живу. Пелюстки, серединка, віночок нижних тичинок. Але з-за білого пучка квітів виглядає руда голова з синьою плямою на лобі.

— Стефанихо, ви її не бийте, це все через те, вона так страшенно боїться...

Тремтить голос. Підозріла волога підіймається звідкілясь од шлунка аж до перенісся.

— Та моя ж ти люба! — лунко сплескують червоні лапи.— Не бити? Що ти ото вигадала?! Биття розум у голову вганяє, дурість виганяє! А тут таке ж тобі вперте: бий, не бий, нічого не виб'єш.

— Стефанихо, я вас хотіла просити...

— Та ти не бійся. Тільки мені скажи. Коби не схотіла з отим бокварем приходити, коби затнулася, тільки скажи. Так одшмагаю — до нових віників пам'ятатиме!

Виходжу з хати розгублена в посірілий травень. Масною жовтизною розливається сонце в жирному, безбарвному небі, на дорозі, в пилу лежать каменюки, як великі сінці.

Навіть Юзекові, товаришеві моїх розваг, коханому Юзекові-одинакові Копрова теж часом дає прочуханки. Але це зовсім інша річ. Там це трапляється дуже рідко — і завжди по заслuzі.

Воскове обличчя. Вузький гострий ніс. Білі губи. Опущені повіки. Високе чоло з синястим, пергаментним полиском. А над ним оповиті навколо голови блискучі, важкі, неприродно золоті змії кіс.

— Волоцюжка,— півголосом кажуть жінки, і невідомо, чого більше в цьому шепоті: жалю чи зневаги.

Діти мовчки юрбляться в дверях. З блідих уст раптом вихоплюється свистячий подих. З купи шмаття здійсмається рука, довгі, разючо худі пальці лягають на ма-

леньку голівку дитини, що спить поруч. Жінка голосно, виразно вимовляє:

— Людвік.

І нічого більше. Це її перше й останнє слово. І в подертій одежі, в порожніх кишенях — ані клаптика паперу, жодного документа, який міг би засвідчити щось більше.

На третій день підвода везе незнайому жінку в білій, нашвидку збитій з дощок труні.

Залишається Людвік. Маленьке створіння з синіми губенятами. Губенятами, які хочуть їсти, але не вміють навіть голосно кричати. Кулачки стискаються розпачливим рухом. В брудному лахмітті хитається лиса голівка, мов утла, квола квіточка.

Можна подивитися на нього. Аби тільки ніхто не дізнався вдома. Бо чужа жінка вмерла від тифу...

— Отакий клопіт... І не знати, хто й звідки... Надало ж їй приплентатись самедо нашої хати... — скаржитись стара Коприха стогнучим голосом.

— Але зате є Людвік, — зважуюсь я докинути слово. У відповідь — зневажливий погляд. Стара глумливо хита головою.

— А так, так, «зате»...

Одне тільки відоме напевно. Що шмаття. яке заступає пелюшки, гние від бруду й вогкості. Що губенята синіють чимраз дужче. Що на тільці, в складках з'являються червоні пролежні.

А проте Людвік живе, всупереч усім і всьому. Навіть росте. Жалюгідне, крихітне створіннячко. З малого, мов кулачок, обличчя дивляться, як живі квіти, яскраво-блакитні очі. Очі, яких не буває в світі. Таку барву й сяйво можна побачити тільки уві сні. Оченята, ще блакитніші, ніж незабудки, прозоріші, ніж краплинки води, що виблискують на сонці.

Краду сорочку з бабусиної шафи. Тремчу з жаху, що це неймовірно ніжне тільце ось зараз переломиться в мене в руках. Закутую дитину в чисте, гладеньке, біле полотно.

...Ні, неправда. Так могло б, так повинно б бути. Але по-перше, шафа замкнена. А по-друге, зараз же запитують: а що, а як, хто дав; побіжать, розкажуть бабусі. А якщо й ні — хтось забере сорочку собі, а Людвік і далі лежатиме в мокрому шматті. Можна це собі тільки уяви-

ти, можна про це тільки мріяти. І, дивлячись на дитину, я тремчу від пронизливого, безсилового жалю. В мені здійснюється бунт проти всього в світі. За те, що ці очі голубіють тут, у брудному ганчір'ї, а ці ніжки нема кому загорнути в чисте полотно. За те, що вже не схилиться над дитям прозоро-бліде обличчя жінки, яка в хвилину смерті звелася з безодні тіней, неймовірним зусиллям виринула з небуття, аби сказати цим чужим, байдужим людям, що синочка звать Людвік.

Потім Людвік зникає так само несподівано, як з'явився. Куди? Цього нам не кажуть.

Ще зима, але люди вже думають про весняні роботи. Оббираючи картоплю, старанно вирізають «вічка» на садіння. У льосі, в кутку, зростає їх ціла гора.

Поля — малі, кам'яністі, приліплені до гірських схилів, мов латки. Тільки в Лонзі, на рівнині, над Скавою є клапти рівної землі.

Коней і перед війною на селі було дуже мало. Тепер майже всіх позабирали для армії. Землю здебільшого обробляють руками. Та зрештою кінь з плугом не скрізь міг би видертись на всі ці спадисті, кам'яні «строми», де поля стеляться вузькими смужками.

Сіють овес і жито, трохи ячменю, конюшини. Взимку старанно перебирають насіння — в житі часом буває більше чорних кульок куколю, ніж зерен. Діти марудяться цілими днями, перебираючи збіжжя.

Коли рядки скопують лопатою, це зветься — садити картоплю. А якщо, ідучи за плугом, кидають картопляні «обрізки» — вічка з шматочками м'якуша під скибу — це зветься «сіяти» картоплю. Я й сію й саджу картоплю. Потім разом з дорослими й дітьми викопаю її восени. Допмагаю й на сіножаті, розкидаю валки, щоб сохли, потім згрібаю граблями й складаю на «острів» — устромлену в землю ялинку з обрубаними, обшморганими від глици кінцями гілок. На цьому «острові» сіно сохне остаточно, потім його звозять до стодол.

Копрова приносить у поле обід тим, що працюють. І я так само, як дорослі, дістаю свою пайку, обідаю разом з усіма. І ще за свою роботу одержую згодом хліб і картоплю. Хоч, як на мене, це зовсім не робота, а найкраща розвага, яку тільки можна собі уявити. Робота — тоді,

коли тебе примушують щось робити, а коли сам хочеш, це розвага і радість.

З провесни й до пізньої осені пасемо худобу. Корів випасають у вільшняку над потоком, у ялівці, на стернях в Лонзі. Пасемо втрюх з Юзеком і Віктусею. Лиска б'ється, треба весь час стеретися. Кавуля спокійна, обважніла. Вона дає найбільше молока — часом аж чотири літри. Напрочуд мало молока дають усі корови на селі, разом із нашою славнозвісною Кавулею, яку, проте, Копрова тримає найдовше. Інші господині раз у раз продають або обмінюють корів. Але, крім молока, вони дають ще одну неоціненну річ — гній. Коло кожної хати, чи певніше перед кожною хатою, здійсмається велика купа гною, а поруч неї яма, куди стікає гноївка. Узимку гній вивозять на поля. Без нього тут, мабуть, нічого не родило б, а штучні добрива існують досі тільки в переказах.

На пастівнику завжди палимо багаття — холодними весняними, а надто осінніми днями, коли стелеться туман і дме вітер. У попелі печемо картоплю. Тоді на всіх житниськах, де блукають корови, снується блакитний димок, пахтить печеною картоплею, і лунає пастуша дитяча пісенька.

На вогнищі печуть рибу, спійману в річці, і великі бруквини-«квочки», вирвані з грядки в городі, і яблука, настромлені на патичок. Смачно хрумтить на зубах печена шкірка разом з попелом.

Восени збирають листя на підстилку, взимку перебирають зерно, деруть пір'я, лущать квасолю; кожна пора року приносить своє. Окрім сівби вівса й жита, я беру участь в усьому. Страшенно пишаюся цим, хоч бабуся вельми критично дивиться на мою роботу.

— Не розумію, яку приємність має це дівчисько, готуючи, приміром, корм для свиней?

А це ж таки страшенно цікаво. Рву кропиву, жну траву тупим серпом, потім це все дрібно-дрібно рубаю сікачем. У цебер кидаю посічену зелень, гарячу, зварену в лущинні дрібну картоплю та картопляне лущпиння і все це розтираю товкачем, аж доки не утвориться майже одностайна маса. Від неї лине пара, приємні, ні на що інше не схожі пахощі. Потім усе це притрушую висівками, пробую пальцем чи не занадто гаряче, а якщо вже прохололо — можна давати свині. Самій відчиняти двері низенького хлівця небезпечно — свиня може вискочити. Взагалі во-

на трохи лякає мене своїми малими очичками в білих віях і тупим рилом, яке жадібно принохується до всього. Я завжди заходжу до хліва вдвох з Копровою або Марциською — свиня голосно рохкає, пхається у відчинені двері, доводиться її відштовхувати коліном, щоб поставити цебер. А потім вона зразу ж залазить у цебер з ногами і жадібно жере місиво.

Інколи пробує молоти зерно на жорнах — вони стоять у стайні. Великий круглий камінь на дерев'яній підставці, над ним дощечка, в отворі дощечки палка, що її кінець встромляють до одної з трьох ямок, видовбаних у камені. Залежно від того, до котрої ямки встромити палку, жорно меле грубіше чи дрібніше борошно. З отвору сиплеться борошно — темне, запашне, але молоти важко, навіть удвох. Гальшка дужа — вона може змолоти цілу мірку й навіть не втомиться. Вона також наввипередки з Ясеком Блакитною Сойкою може цілісінький день рубати голчасте гілля на підстилку. Але на готування корму свині дивиться зневажливо. А це ж дуже приємно, зовсім так, наче готуєш якусь страву. І можна додавати на свій смак — і бурякову гичку, й капустяні качани, щоб була якась різноманітність.

По стайні бігають кролі. З тими кролями вічний клопіт. Замість жити собі спокійно в стайні, вони риють хідники, підземні нори, що виходять за межі стайні. І саме там народжують своїх малят — якраз у тому місці, де в зливу ллється з даху струменем вода і виносить до стайні втоплених або майже втоплених кроленят, часто ще сліпих і зовсім безпорадних. Ми завжди намагаємося врятувати малих потопельників — забираємо їх, сушимо в коробці на печі, годуємо молоком з пальця. Але врятувати мале кроленя щастить рідко. Тим часом кролики, мов на злість, знов плодять малят у норах, приречених на затоплення, й уся історія починається знову.

Кролям теж треба збирати всяке зілля — найбільше вони люблять конюшину.

Ще треба брати льон, який квітне тут вузькими блакитними смужками, і допомагати замочувати його в невеличкій круглій копанці біля потічка. Брати льон не дуже приємно, серед нього рясно росте осот, який боляче коле в пальці. Зате як добре пригнічувати плоскими каменями занурені у воду грубі, короткі лляні снопи!

З тим льоном сталася прикра історія. Копрова

порозвішувала вологі пасма льону над плитою у своїй кімнаті, що зветься «новою кімнатою», бо вона, так само, як бабусина, прибудована до старої хати, де була тільки одна кімната й кухня. Льон висить на жердці, мов одрізані сиві коси.

І раптом — чи то хтось одсунув горщик з плити, чи, може, плита отак розжарілася — полум'я охопило пухнасті пасма. З книжок я знаю: пожежу найкраще гасити, накинувши на вогонь щось важке. Недовго міркуючи, хапаю велику святкову хустку Копрової, що лежить тут-таки на ліжку — товсту хустку з чорно-зеленої вовни з китицями.

Копрова майже одним рухом вихоплює в мене хустку з рук і хапає коновку з водою. Хлюп! — і вогонь згас.

Небезпека пожежі минає. Не тільки дерев'яний будинок, але й майже весь льон врятовано. Але про це, власне, ніхто не згадує. Головною темою вечірніх розмов у кухні стає моя дурість, бо я, мовляв, хотіла жбурнути у вогонь святкову хустку. Ні, ніхто, ніхто не захоплюється моїм самовладанням, моєю обізнаністю з тяжкою справою гасіння пожеж. Найімовірнішим здається припущення, що я просто розгубилася й не тямала, що роблю. Усі довго міркують, як би воно було б, коли б хустка згоріла. Святкова хустка, що коштує грубі гроші.

Так героїчний вчинок обертається на дурний, незрозумілий вибрик.

— Адже коновка стояла біля тебе.

Так, набагато легше чинити героїчні подвиги у вечірніх мріях, аніж у житті. По-перше, для життєвих подвигів далеко менше нагод, а коли нагода й трапляється, то все виходить отак по-дурному, як з тією хусткою.

Крім усіх інших робіт, є ще так чи інакше пов'язані з війною.

Так, приміром, ми шиємо паперові устілки для солдатських чобіт. Від Собаняків приносять зразок. Із старих газет вирізуємо щось на зразок підошви, потім кілька таких паперових підошов зшиваємо до купи великими стібками. Не легко пробити голкою декілька шарів паперу, нитки рвуться, голка раз у раз коле в пальці, але купи устілок зростають. Усі старі газети, весь непотрібний папір іде на ці устілки, що мають зогрівати солдатські ноги на довгих дорогах війни.

Потім лунає гасло: збирати кропиву! Не вистачає

льону, нема бавовни. З кропив'яного волокна робитимуть матерію.

Кропиви багато скрізь. Принаймні так спершу здається.

Вона росте за хатою, росте у вільшняку, серед каміння. Ми рвемо її й складаємо на купу. Високі, довгі стеблини боляче жалять руки.

Але дуже швидко виявляється, що ряснота кропиви була цілковитою оманюю. Доводиться ходити чимраз далі і повертатися з нікчемною здобиччю. Коли сохне й опадає листя, голі стеблини, що їх, здавалося, так багато,— виглядають зовсім мізерно.

До того ж, коли ми лагодимося здавати хоча б те, що назбирали — плід довгої, важкої праці, дізнаємося, що треба мати принаймні триста кілограмів; інакше по кропиви не придуть.

Триста кілограмів! Скільки ж тут у нас може бути? Десять, п'ятнадцять? Невже де-небудь у світі хтось може назбирати триста кілограмів кропиви?

Зібрані стебла кропиви закінчують свій життєвий шлях не на фабриці, а в звичайнісінькій гноївці, куди їх викидають. Ні на що інше вони не придатні.

Щотижня ми одержуємо дитячий журнал. На сторінках журналу — відозва: діти, збирайте гроші на поранених, на сиріт убитих солдатів. Намагайтеся заробити гроші! Як? У журналі дають поради, як саме. Приміром, можна збирати лікувальні рослини. Бузину, й братки, й золототисячник, і ще багато, багато інших. Журнал дає поради, коли та як збирати зілля, як сушити, а вже потім кожна аптека охоче їх прийме.

Прикро пахтить на горищі бузина, розкладена на аркушах паперу, на дощечках. Треба зібрати неймовірну кількість польових братків, щоб, коли вони висохнуть, залишилася невеличка жменька. Найлегше збирати бузину: з одного куща — цілий кошик великих, кремових суцвіть. Тутешня м'ята, виявляється, не та, що потрібна, а шкода; над потічком можна б зібрати її цілий віз. Багато підбілу, але золототисячника справді є «мов на ліки». Взагалі треба добре попрацювати, доки збереш, скільки треба. До того ж не завжди щастить висушити як слід. Квіти чорніють, листки кришаться.

Найлегший спосіб заробити гроші винайшла папна Ева.

— Будете церувати панчохи мені й Гальщці. А я вам за це платитиму. Щоб ваша праця не пішла марно, доставитимете за кожну пару квитанцію. Коли назбирається декілька квитанцій, я вам заплачу, тоді перекажете гроші до журналу.

Я й Доня з запалом беремося церувати панчохи. Добре, коли трапляється невеличка дірка. З великими впоратися далеко важче. Церувати треба на руці або на склянці, і до того ж дуже старанно, бо панна Ева прискіпливо перевіряє нашу роботу, перше ніж видати квитанцію.

Тріумфуючи, переказуємо перші гроші. У наступному номері журналу читаємо, що їх вже одержано. Але одного разу квитанції, що їх вже чимало назбиралося в коробці, зникають невідомо де. Хтось їх, мабуть, викинув, коли прибирав. Винних, звичайно, немає, і тепер важко підрахувати, скільки нам належить за те церування. Панна Ева підраховує «на око», але наш запал потроху минає і нарешті згасає остаточно. Тим більше, що й журнал припиняє своє існування.

Зосьці спадає на думку щось неймовірне. Напевне, вона — підкидьок. Йй, мовляв, досі ніхто про це не казав, щоб не вразити, але сумніву немає. Десь її знайшли й узяли в родину.

Я в захваті. Це ж так незвичайно — підкидьок! Достоту, як у повісті «Чия дитина?», що друкувалася в газеті. І чому це спало на думку Зосьці, а не мені?

— Кажу тобі, це буде щось нечуване! Приїде золочена карета, вийде з неї чарівна, висока пані: «Я твоя мати, Хризопразо!»

— Чому — Хризопразо?

— Ну, яка ж ти дурна! Вже ж напевне не дали тобі отаке звичайне ім'я: Зося. І пані забере тебе до свого замка, де геть усе з золота й мармуру.

— Але як вона така багата — нащо ж тоді мене підкинула?

— От-от, саме тому! На її замок напали вороги, довелось від них ховатися, вона боялася, що, як вас знайдуть, вб'ють тебе й її. А через те, що дуже тебе любила, вирішила віддати чужим людям, доки не поверне свій замок і не подола ворогів. А тоді вже негайно забере тебе назад.

— А звідки вона знатиме, що я саме тут?

— О боже, як ти не розумієш! Напевне ж, весь час стежила за тобою здалека. Може, цигани або якісь жабрачки приносили їй вісті до печери в лісі, де вона ховалася.

— Отак, як свята Геновефа?

— Е... з тією святою Геновефою напевне вигадка. Адже чоловік одразу б її знайшов. І немовля напевне вмерло б з голоду в лісі. Саме тому твоя мама і не забрала тебе з собою.

Зоська майже переконана. На її великих очах раптом блищать сльози.

— А... а... що буде з мамусею й Іреною?

— Ну, ти зможеш забрати їх з собою. Там буде принаймні сто кімнат.

— І... і в мене буде дві мамусі?

— Як дві? Адже оця — несправжня.

Зоська жалібно шморгає носом і раптом вибухає плачем.

— Що ти, чого ти? — злякано кидаюсь до неї.

— Бо... бо я думала, що це ще, може, неправда... Але як ти так кажеш...

— Та ти ж сама перша сказала!

— Але ж я сказала просто так собі, не напевно... А ти...

Я червонію з гніву.

— Який ти підкидьок! Ти просто дурна плаксійка! Недотепа!

Зоська ще схлипує, але вже потроху заспокоюється.

— Нехай... аби тільки не підкидьок. Але це напевне?

— Зовсім напевне. Ти надто дурна, як на підкидька.

І Зоська полегшено зітхає. Вона зовсім не ображена. Навпаки — щаслива.

Або ще ота моя мрія про «золоту карету». «Золотих карет зовсім нема», — сказала мені панна Ева, показуючи на огидну чорну коробку з кучером у синій лівреї на передку, що їхала із станції. Чому, чому все в житті зовсім інакше, ніж у мріях?

Уперше моя мрія розвіялась від сутички з дійсністю страшенно давно, ще перед війною, у Кракові. Ми йдемо з мамою по вулиці.

— Дивись, який гарний палацик! — каже мама.

Я зирнула вгору й побачила тільки блакитне небо й горобця, що летів у блакиті.

— Де палацик?

— А он, у садку, глянь.

У садку стояв звичайнісінький двоповерховий будинок. Кілька колон, тераса, але все таке звичайне. Мої очі широко розкрилися з подиву.

— Палацик? Як це?

— Тобі не подобається?

Ах, не в тому річ. Мене раптом охопив пронизливий холод. Щось гірке, липуче залило рота.

Нема ані скляних веж, ані мармурових широких сходів, ані барвистих вітражів у вікнах, ані золотих мурів. І це — палац! Ненавиджу цей сірий дім, з насолодою знищила б його аж до фундаменту. Отак, як він зруйнував мій повітряний палац з кристалю й золотого мережива, з райдужної мозаїки мрій.

А ще гірше вийшло з князем Юзефом Понятовським¹⁶. Панна Ева дає мені грубеньку, гарно видану книжку. Жадібно хапаю її. Сховавшись на погрібнику, гарячково ковтаю розділ за розділом. Князь Юзеф — хто може з ним зрівнятися?

Раптом відчуваю знайомий пронизливий холод, знайому гіркоту в роті. Коли князь загинув у Ельстері¹⁷, йому було майже п'ятдесят років.

Ховаю обличчя в сухе листя. Мов туман, розпливається-тане чарівний, радісний юнак. Оманою були його чорні, вогненні очі, оманою — лиснюче волосся, відкинуте назад, мов пір'я птаха, оманою — й незвичайна, прекрасна смерть. Йому було п'ятдесят років. Він носив перуку. Важко, незграбно звалився з коня в воду. І цей «бурхливий Ельстер» — звичайнісінька, дрібна, мілка річка.

Зрештою це ще можна б якось знести. Але п'ятдесят років! Для мене остання межа молодості — двадцять років. Потім починається прикра, нецікава, бридка старість. Ті п'ятдесят років звалились на мене, мов кам'яна гора.

Тремтячими руками беру книжку, несучи додому. Мовчки, похмуро віддаю панні Еві.

— Могла б хоч подякувати.

Дивлюсь на неї повними ненависті очима. Потім падаю на ліжку і вибухаю голосним, розпачливим плачем.

Найкраще вміє викривати мої «брехні» Гальшка. А брешу я справді багато. І нічого не можна тут вдіяти — ця потреба дужча за всі незламні ухвали, дужча навіть ніж острах, що мене зразу ж викриють і зразу ж почнеться скандал, огидний, безглуздий.

Іду з гори. Лука міниться найчистішим смарагдом. Золоті очі стокроток дивляться в небо. Як гарно було б, коли б з розквітлих кущів калини раптом вибіг олень! Гіллясті великі роги відкинуті назад. Тремтячі ніздрі. Тонкі, стрункі ноги. Рудувато-золотава шерсть, мов пломінь поміж зеленню.

Біжу в дім з розпатланим волоссям. Обличчя паляхкотить.

— Що сталося?

Мить непевності. Але я вже зважилась. Ледве переводячи подих, поспіхом гукаю:

— Я бачила в Пусьцінечці оленя!

Гальшка зневажливо копилить губи.

— Брешеш. Тут немає оленів.

Зелені очі старшої сестри дивляться холодно й ворожо. Шалений гнів охоплює мене. Це не брехня: в мене й досі перед очима стоїть усе, як живе: смараглова лука, стокротки, зарості калини. З-поміж них вибігає олень. Великі роги, одкинуті назад. Тремтячі ніздрі. Тонкі, гарні ноги.

Це видіння таке яскраве, що залишається в пам'яті назавжди. Розумом знаю, що там не було, не могло бути оленя. Але варт лише згадати — і через десятки років бачу оксамитні губи оленя і золотавий полиск рудої шерсті. Бачу так само чітко, як тих тварин, що їх згодом довго й уважно оглядала в зоопарках.

У глибині потічка навпроти Собаняків живе форель. Я вже тричі тримала її в руках, і щоразу вона випри-сала.

— Велика?

— Величезна. Як хлюпне хвостом, аж хвилі пішли по воді. А дужа яка! Тримала її за голову, і все одно якимось видерлася.

— Ого...— Гальшка зацікавлена. По обіді йде на потічок дивитися, як я ловитиму велетня.

І на лихо, цього разу мені щастить. Витягаю з-під коренів гіллястої вільхи свою форель.

Форель зовсім невеличка. Така собі, звичайна, що-

найбільше середнячок. Гальшка зневажливо бере її під зябра двома пальцями.

— Завжди тобі треба збрехати...

Над річкою бавляться діти. Одне мало не впало у воду.

«Якби тонуло,— я б конче врятувала! — майнула думка. — Скочила б швиденько й ухопила за платтячко. Вода лилася б з мене струмками, зуби клацали б, але я однесла б дитя на руках додому.

«Завжди знала, що ти найхоробріша з усіх!» — сказала б пані Гісманова й почакувала б мене редискою з грядки».

— Чому так пізно прийшла?

Якусь хвилину намагаюся побороти себе. Але даремно.

— Дитина! Дитина тонула.

Загальне хвилювання.

— Дитина? Чия? Де? Ну й що?

— Яся, пані Гісманової. Коло греблі. Вацек її врятував! — змінюю в останню хвилину версію. Це вже данина старшій сестрі.— Вацек врятував. Якби ви тільки бачили... Вода лилася з нього струмками...

Раптом змовкаю під крижаним поглядом Гальшки.

— Вацек сьогодні вранці поїхав до Живця. Повернеться лише завтра. Знову брехня.

І так завжди.

Треба сказати, що дорослі мають дивовижну властивість — абсолютно не відрізняють, хто що зробив. Розбито скляну вазу — я! Хтось порізав мій блакитний фартух цезориком, мабуть, тим самим, що кілька днів тому пропав у бабусі — я! Величезний шматок тіста з діжі невідомо як опинився в ковдрі на ліжку — я! Зникли з вікна два шурупи — я!

Марна річ пояснювати, що якби я справді взяла в бабусі ножика, то, звичайно, не різала б ним свого фартуха. Одна річ узяти на кухні трохи сирого солодкого тіста на корж, і зовсім інша — поцупити невідомо навіщо шматок сирого житнього тіста. Одна річ — розбійницький похід на чужі сливки, й інша — красти цукерки, які хтось залишив на столі. Так само, як історія з оленем, з Ясею, з фореллю — це одне, й зовсім інше — паскудна, дрібна брехня заради того, щоб викрутитися, уникнути покарання. Але дорослі цього не розуміють. Для них усе

однакове. І тому моя найближча подруга Зоська каже: «Ти ніколи не брешеш», а дорослі стверджують: «Вона ніколи не каже правди».

Так, мій світ замкнений від дорослих чотирма замками, і я мовчки приймаю на себе всі звинувачення. Не варто перечити: вони все одно раз назавжди вирішили, що я брешу.

І тому захищаюсь, мов панциром, ненавистю, яка зростає чимраз швидше. І насамперед — захищаюся зневагою. Зневагою до тупості, до вбогого життя оцих людей, які байдуже йдуть чудовим лісом і ніколи не плачуть од захвату, хоч би зустріли не знати яке диво. І ніколи не вийде до них з калинових заростів золоторогий олень.

І тільки часом, в обіймах похилої верби, що, мов зелений повітряний міст, звисає над дорогою, на купі сухого листя на погрібнику, шарпають серце гіркі ридання. Лиха сама на себе, шепочу сухому листю:

— Ніхто мене не любить.

Ці сльози, палючі й безсилі, западуть у серце так глибоко, що я через довгі роки вгадаю їх у своєму острахи перед людьми, в прихованій, болючій несміливості і ще в тому, що ніколи не маю жалю за кривду, бо завжди наче передбачаю оту кривду заздалегідь.

Одне тільки можна порівняти із світом води й дерев — книжки. Зачарований світ. І звичайно ж — заборонений дорослими. Не можна читати так швидко й багато, це не дає ніякої користі, тільки псує очі. Окрім того, не можна читати все поспіль.

Читаю одним духом. Уранці розкриваю грубезний том, смерком приходжу додому з важкою головою, сп'яніла, майже непритомна, жодним словом не відповідаючи на черговий скандал: чому так спізнилася на обід.

Тепер мені все байдуже. Я воюю. Відкриваю нові землі. Мандрую. Увечері, в ліжку, переживаю все ще раз. Тільки тепер головний герой — я, і тому все щасливо закінчується. Я найдужча з дужих, найхоробріша з хоробрих. Без вагань жертвую власним життям, сповнена шляхетності, дарую життя подоланим ворогам.

Книжки бувають різні. Здобуваю їх різними шляхами і в різних місцях. Процес читання стає таким необхід-

ним, що, як нема нічого іншого, читаю навіть англійський проспект сільськогосподарських машин, що потрапив на село невідомо звідки та в якому я не розумію ні слова. Читання куховарської книги має трохи інший відтінок. Приємно читати про різні способи готування м'яса й здобного печива, коли наше меню становить переважно кукурудзяне борошно та різні вироби з нього, кукурудзяний хліб з підозріло зеленою пліснявою та напівгнила мерзла картопля.

У дерев'яній скриньці Гайдів знаходжу справжній скарб: чорну пошарпану книжку, з корінця якої виповзають дрібні білі хробачки. Обливаючись сльозами, читаю сумну історію невідомого автора про сибірських засланців. Знаходжу ще безліч тонесеньких, зшитих томиків. Тепер тремчу з остраху, ідучи ввечері дорогою, а лягаючи спати, вкриваюся з головою.

І ще я Зофія Ястжембська, славнозвісна польська жінка-детектив. Знаходжу в підземеллі «Чоловіка в залізній клітці». Вгадую таємницю «Червоних троянд». Врятовую «Жертву гіпнозу», з'ясовую «Загадку води». Плетиво злочинів, нагромадження вбивств примушує мене весь час тремтіти. Що може зрівнятися з підступністю «Рицаря в панцирі»? З хитрощами «Дівчини з палацу»? Цей світ вбивць, отруювачів, князів, графів і маркграфів деякий час неподільно володіє моєю уявою. Скромний Шерлок Холмс майже не справляє на мене враження. Ще б пак: так мало трупів!

Нарешті стос сірих книжечок повертається до господаря. До рук мені потрапляє товстелезний том — «Вічне місто».

Заплутана історія про папу римського та його сина, соціаліста Россі, що її мені вже ніколи не пощастило перечитати вдруге, хоч як я розшукувала ту книжку — остаточно затьмарює всі детективні романи. Тепер я вже плачу, кохаю, страждаю і радію разом із справжніми людьми.

А потім «93 рік»¹⁸. Повстання у Вандеї. Революція. І насамперед, насамперед він — молодий, чудовий, шляхетний, котрий гине саме через свою шляхетність.

Вночі довго захлинаюсь плачем, ридая, зарившись у подушку.

Панна Ева підходить до ліжка. Сідає коло мене.

— Заспокойся.

З-під ковдри вигляда моє спухле обличчя.

— Котрого ж із двох тобі шкода?

Відчуваю, що на таке запитання треба відповісти: обох. Так і кажу. Панна Ева задоволена.

А це ж неправда, неправда! Який нікчемний той суворий, лихий чоловік, що «заради принципу» прирікає на смерть любого друга, вихованця. Страждає? Так йому й треба! Ніякі муки не можуть спокутувати того неймовірного злочину.

Під набряклими повіками ще раз виринає образ: бліде, чарівне обличчя, довге, чорне волосся, відкинуте назад, ніжна шия під ножем гільйотини.

З новим вибухом ридань падаю в дружні обійми подушки, аж поки нарешті, змучена й сонна, наче в маренні, розщеплююсь на дві істоти. Я — молодий герой революції, котрий, важачи життям, рятує рояліста, і водночас я його опікун, що боронить свого вихованця, виголошуючи перед трибуналом полум'яну промову.

Струмки сліз висихають, і я засинаю.

Сон. Довгими зимовими вечорами чекаю хвилини, коли можна буде заснути. Спершу в ліжку обмірковуую нескінченні історії, що їх сную день у день, історії, в яких сама здійснюю неймовірні подвиги. А потім сни.

Сни бувають різні. Одні з серії «Продовження далі», що сняться, мов довга повість, яку відкладаєш на день, щоб знов повернутися до неї вночі. Такі сни вимагають деяких зусиль: перше ніж заснути, треба пригадати, що було раніш, і вирішити, що має бути «продовженням». Достоту наче в газеті. І продовження настає — воно уривається на якомусь найцікавішому місці, і треба чекати наступної ночі, аби довідатись, що ж діялось далі.

А ще є сни, в яких немає нічого від справжньої дійсності. Блукаєш у країні чар. Блакитні дерева хитають гіллям над срібною водою. Мостом з імлі, що стелеться над землею, іде, гойдаючись, білий павич. Кладу руку йому на голову. Тут павич розгортає крила — я легко ступаю далі — і раптом ми летимо. Як чудово летіти! Понад зеленими пагорками, у пір'їсту гушавину хмар. Летіти можна і без павича. Приміром, підскакуючи уздовж зеленого паркана, що оточує сад Возьних. Паркан закінчується, зелені схили раптом спадають униз, до рівнини, з пагорбом, що його ми зevamo «альтанкою». І коли рука відштовхується від останнього стовпчика

паркана, злітаю понад «альтанкою» вище й вище, лину, куди мені заманеться.

Є місія, що їх я знаю тільки із снів, котрі весь час повторюються. Ось прямокутне темне озерце, облямоване чагарями, а далі зарості вересу, й відомо, що в купах гіллястих дерев — якесь село. Це озерце залишиться в пам'яті на все життя, так само, як дивовижне приміщення з червоними меблями, що до нього можна зайти тільки через сусідній будинок, приміщення, яке найчастіше буває в містечку із спадистими вуличками та річкою внизу, але часом його можна побачити десь інде, і діються в ньому різні дивовижні речі, але саме приміщення не змінюється ніколи.

Є також дорога вгору і гірський пейзаж, знайомий до останньої дрібнички, зелені схили, вкриті лісом — якщо пройти отими схилами, побачиш панораму гір, скелясті верховини, далекі долини, сонні озера...

Є також сни, що раз у раз повторюються в різних варіантах і зникають разом з дитинством: це насамперед коні, руді, буйні, шалені; від них треба ховатися, але вони вміють бігати по сходах, вилазити на горище, проникати крізь стіни.

І є ще сотні, сотні різних снів. Барвистих, химерних. Не всі можна додивитися до кінця. І тоді я прокидаюся з думкою, що забула якусь важливу, найважливішу річ. Ще хвилина — і відкрилося б щось нечуване. Але двері зачинилися, і таємниця залишилася за ними.

Вранці очі блукають, руки тремтять. Пошарпані рештки снів ятрять думки. Ох, як шкода, що сон не може бути дійсністю, а дійсність — сном!

У Мурки знов кошенята. До того ж їх семеро. Мокрі, сліпі, безпорадні. Лежать на соломі й тихесенько пищать.

— Марцисько,— каже Копрова сестрі,— забери їх і втопи по обіді.

Марцися скоса зиркає на мене.

— Марциська нікуди не піде. Я втоплю котенят.

— Та що це ти вигадала! Схотілося їй котенят топити! Це тобі навіть і не пасує.

— Я втоплю. Марциська добре знає чому.

— Та мені що — топи, коли вже заманулося,— зни-

зує плечима Копрова.— Аби тільки їх тут не було. Проте гляди, щоб бабуся не гнівалася.

— А ви їй не кажіть.

— Та певне. Тільки ж сьогодні зроби, бо я хочу тут попривірити.

По обіді, який я насилу їм, беру лозового кошика, обережно кладу кошенят, прикриваю шматтям.

— Піти з тобою? — хихоче Марциська.

— Не треба. Сама зроблю.

Над річкою скидаю шмаття. Рожеві ротики даремно шукають материнського тепла. Троє темно-сірі, як Мурка, один чорний, троє плямисті. Вода хлюпотить коло ніг. Я ніяк не можу зважитись. Малі створіннячка такі м'які, теплі, такі довірливі! Одне лиже мій палець шорстким, рожевим язичком. Але тут я згадую Марциську. Заходжу в воду, якомога глибше. Перекидаю кошика догори дном, занурюю в воду. Міцно, міцно притискаю його до дна, щоб не рвонутися, не втекти з покриком жаху. Якусь мить відчуваю, обливаючись холодним потом, як там, усередині, ворухаться малі тільця. Потім уже ніщо не ворухиться, але я ще довго чекаю. Витягаю кошика. Вода спливає з огидних трупиків. Іду на берег. Там у піску рию ямку. Обережно, старанно кладу всіх сімох рядком. Зверху вкриваю зеленим листям лопуха. Засипаю ямку піском, пригнічую каменем. Тепер хай собі сплять спокійно. Не кидала їх Марциська, як минулого разу, з берега в воду. Не нявчали кошенята розпачливо, гребучи безсилимими лапками хвилю, що несла їх далі й далі. Не жбурляв у них ніхто камінням. аби швидше ішли на дно, відчувши в своєму коротенькому житті ще один біль, ще одне марне страждання. Вмерли швидко й тихо, лежать рядком у зеленій могилці. Не викине їх вода, щоб гнили у прибережних верболозах, оточені роєм гудючих мух. Вже кінець усьому.

Удома зустріча мене похмура панна Ева й розгнівана бабуся.

— Де була?

Вже знають. Не кажу нічого. Навіщо питати, коли вже хтось сказав їм. Мовчки дивлюсь у вікно. Ще тремтять коліна, тремтить усе тіло.

— Хто тобі дозволив топити кошенят?

Беззвучно ворухаться губи. Чую, як у сінцях жалібно нявчить Мурка, втративши раптом усіх своїх дітей.

— Теж знайшла собі роботу! — обличчя панни Еви вкривають червоні плями гніву.

— Саме для неї! — встряє бабуся. — Я завжди вам, панно Ево, казала, що ця дівчина взагалі не має серця.

Поволі йду на горище. У порожньому лігві сидить Мурка. Притуляюсь обличчям до її вилізлої шерсті, до каправих очей.

— Не плач, Муронько, вони ж зовсім не мучились. Вмерли за хвилину, і могилка у них така гарна.

Мурка дивиться на мене зеленими очима. На хвилину перестає нявчати, ласкаво треться об мою руку.

— Бачиш, Мурко, їм так краще, тільки, Муронько, щоб ти більш ніколи не мала котенят, найбільше — одненьке: його в тебе напевне не заберуть.

Мурка починає гребтися лапками в сіні. Заривається в нього глибоко, шукає, розпачливо шукає своїх сімох уtoplених дітей.

Мілька, одна з десятків Мільок на селі, чекає дитини. Тепер сидіти на кухні зовсім неприємно. Вже ні про що інше не говорять, окрім тієї Мільки, і дітям цього слухати не можна. На всіх подвір'ях шелестять на бігу спідниці, за кожним рогом хати чути шепіт. Голосно сплескують від обурення долоні, здивовано, ніби аж радісно скрикують голоси. Пастушки на луці юрбляться тісною купкою і регочуть. На дорозі годинами вистоюють жінки. У крамничці в Собаняків повно, мов перед святом, хоч ніхто нічого не купує. Гарячкове піднесення охоплює навіть найстаріших. Чоловіки тримаються осторонь, але жіночі плітки киплять, мов окріп у горщику.

Нас з Зоською виганяють з кухні, бо туди задихана сусідка прибїгла з якоюсь новиною. Ми сидимо в нагрітих сонцем заростях ялівцю.

— Бідна Мілька — що ж вона винна?

Звичайно, чим вона завинила, що не має чоловіка, а сподівається дитини? Зоська стверджує з гіркотою:

— Хіба не міг бог почекати, поки вона вийде заміж? А так — тільки всі про неї язиками плещуть.

— Нічого не розумію. Мати божа теж не мала чо-

ловіка, коли їй архангел сказав, що вона народить Христа.

— Але ж то була мати божа, а не якась там Мілька.

— Оце якраз і несправедливо.

— А в Мільки таке саме волосся, як у богородиці на іконі.

— Взагалі все це несправедливо. Що ж вона може вдіяти, коли бог дав їй дитину? А сердяться чомусь на неї, а не на бога.

— У Собанякової стільки дітей — ніхто ж їй нічого не каже.

— Певне, тому, що в неї є чоловік.

— А до чого тут чоловік?

— Та ні, ні, — захищається Зоська від мого агресивного тону, — але це вже, мабуть, такий звичай.

— Дурний звичай.

Ми лягаємо на траву, що пахтить чебрецем. Пронизливо, одноманітно бринять коники. Маленька, біла хмаринка плыве в небі, мов лебідь. Унизу Копрова проводить городньою стежкою сусідку, яка жваво жестикулює.

— І чого вони всі так радіють?

— Копрова ні.

— Ну, Копрова. Але інші.

— Не знаю.

— Нібито бідкаються, а самі радіють. Але це якась несправжня радість. За віщо вони так не люблять Мільку?

Зоська скубе лілові квіточки чебрецю. Її вже втомила ця розмова, мій лютий, роздратований голос.

— Не знаю. Дорослі завжди якісь такі...

Так, це правда. Дорослі завжди якісь чудні... Навіть сільські, набагато любіші й рідніші мені, ніж бабуся й панна Ева.

— У Стеца молотять москалі!

Уже давно стало відомо, що в жнива допомагати-муть на селі полонені. Але їх якось не було видно. А тепер Стец найняв полонених у Макові на молотьбу.

Діти мчать галопом. Які ж вони, оті москалі, що їх досі вони знали тільки з книжок?

Крізь широко розчинені двері клуні видно, як одно-

стайним швидким ритмом б'ють ціпи по розкладених на току снопах жита. Москалі високі, дужі, ціпи в їхніх руках здійснюються швидко, з розмаху падають на колоски. Дощем бризкає зерно. Усі біляві. І всі високі, плечі в них ширші, самі вони набагато дужчі, аніж ту-тешні селяни. І шинелі, що їх вони поскидали й поскла-дали на купу на лаві, інші, ніж кропив'яні шинелі ав-стрійських солдатів. Вони сірі, грубі. І чоботи на поло-нених високі, з халявами, а не обмотки на ногах, як у австрійських солдатів.

Господиня приносить каву й хліб, нарізаний вели-кими скибками. Кава парує в кухлях; полонені сідають, і поволі їдять, і п'ють. Частують дітей.

Спершу наче якось чудно й трохи моторошно. Адже це москалі... Але потім виявляється, що й вони позали-шали вдома дітей і сумують за ними, тому охоче бавляться з сільськими дітьми. Порозумітися з ними досить важко, але деякі слова схожі на польські.

У дверях юрбляться дівчата. І вони теж можуть по-розумітися... Весело розмовляють з полоненими, чути жарту й сміх. Взагалі стає весело.

Невдовзі їх ніхто вже не зве «москалями», кажуть про-сто «полонені». І там, де вони повинні молотити, госпо-дині готуються, як до свята. Дівчата одягають найкращі свої блузки. Печуть хліб, навіть збивають масло. А діти з усіх хат збігаються до тієї клуні, де молотять по-лонені.

Взагалі це все дуже дивна справа, бо виявляється, що вони — такі ж селяни, як наші. І теж мають жінок і дітей, і зовсім не хочуть війни, не хочуть ніякого роз-поділу Польщі, і всі ласкаві й веселі. Що ж то за мо-скалі?

На кухні у нас тривають тим часом якісь прикрі розмови. У Марциськи і навіть у Віктусі — чудні об-личчя.

— Коли ж у нас молотитимуть полонені? — запи-тую я. Копрова морщить брови. Відповідає сухо й гнів-но, дивлячись не на мене, а на тих двох, хоч вони нічого й не питають.

— Ніяких полонених у нас не буде.

— Чому? — дивуюсь я.

Та Копрова тільки махає рукою.

— Не буде — й край.

І справді, стає молотити сама удвох з Марциською, хоч завжди казала, що молотьба — чоловіча робота.

Потім полонені повертаються до Макова, більше ми їх на селі не бачимо. Але образ класичного «москаля» стирається, втрачає звичну суть.

Сухими очима дивлюсь поперед себе. Болючий клубок стоїть у горлянці. Тулюся щокою до гладенького стовбура горобини.

— Мене скривдили, — кажу голосно далеким полям унизу, переплутаному верховіттю вільх, смужкам довгих меж.

Дивно, що не можна плакати. Жодної сльози.

— Мене дуже скривдили, — повторюю ще раз спокійним голосом. Не почуваю нічого — ні гніву, ні ненависті. Тільки пронизливо-чітко відчуваю, яка я самотня. Без меж, без краю. Як ніхто в світі.

Заходить сонце. Руда заграва палає в небі. Слепе око сонця, безпромінне, величезне, червоне, торкає край землі. Річка, ніби не має глибочини, виблискує, міниться, палахкотить сліпучим одсвітом гладенької поверхні. Наче полірована, ні, як розтоплена сталь. Річка вогню тече посеред долини. Стовбур горобини, немов викуваний із золотої бронзи. Важке гілля схиляється додолу. Великі пломінки грона — живий вогонь — вгинають віття. «Стільки ягід: зима буде холодна!» — думаю собі.

І раптом помічаю, яка тиша в світі. Жоден листок не ворухиться на дереві. Жоден птах не співає на вкритих ялівцем схилах. Жодної людини не видно на дорозі.

Стовбур горобини близький, гладенький, так приємно торкнутись до нього гарячою щокою. Обіймаю, мов найкращого друга. У такій тиші можна, мабуть, почути, як зелена кров рине таємними жилами в стовбурі, як працює коріння, тягнучи живі соки вгору, аж до червоних грон, до останнього зубчастого листочка.

Тільки один звук чути — биття мого власного серця. Під банею розжареного неба, що вкриває долину від краю до краю, лунає тільки один звук — биття серця. Може, воно приглушує шелест, шепіт, таємну працю дерева, його підземні, незримі зусилля?

І раптом — що таке! Тремтіння біжить по тілу. Руки міцніше стискають стовбур. В мені наче вибухає полум'я. М'язи напружуються, як сталеві. Мені здається — я б могла зараз схопити червону кулю сонця й жбурнути вниз, у сліпучу воду.

Сонцеві, небу й землі складаю присягу. Життя має бути велике. Має бути чудове. Має бути боротьбою і перемогою. То нічого, що мені лише дванадцять років. Життя буде саме таке, як навколишній світ — червоне, пломінке.

Тут мала комашка-сонечко, жаринка на сірому стовбурі, розгортає крилечка. Золотава цятка пливе до рудої заграви, тане в сліпучій пожежі. Мою присягу прийнято.

Останній клаптик сонця поринає вниз. Хитаючись, знесилена, з безтямними очима, іду вниз, у вкриту при-смерком долину...

Раптом здалека долинає голос бабусі:

— Дівчатка-а-а!

Ми йдемо вузькою стежкою в лузі, повертаючись від Зоськи й Ірени. Бабуся кличе нас, це річ цілком нормальна. Вона завжди шукає Доню, боїться — ану ж з нею щось станеться! Тим більше, коли Доня йде разом зі мною...

Але зараз у бабусинім голосі звучить якась особлива нотка — це не звичайний безсилий, безнадійний поклик, який відразу викликає в серці нудьгу й передчуття докорів.

— А що, як мамуся приїхала? — питаю раптом себе і мимоволі кидаюся бігти. Мчу чимраз швидше, спотикаючись у траві, перестрибуючи кротовиння. Хоч, звичайно, це неправда, цього не може бути! І знаю, що то моя вигадка, і Доня знає, але обидві біжимо щодуху — так, наче й справді чекає на нас мати, якої ми не бачили вже три роки, мати, загублена десь на шляхах війни, — смуток, що обернувся майже на міф, на легенду.

Звичайно, зараз виявиться, що нікого немає, але як добре бігти отак з тремтячим серцем, задихаючись, бігти до мами, переживаючи невимовну радість, хоч знаєш, що це тільки омана, що чари зникнуть за хвилину, вже за хвилину...

Старою дорогою, від дому вниз, до Лонга, іде бабуся. А коло неї...

А коло неї хтось у темній сукні, жінка в темній сукні. Ні, цьому не можна повірити. Не треба вірити. Надто боляче стискається серце. Хвилину тому, біжачи лугом, я думала: мамуся. Тепер тільки швидко-швидко повторюю: якась жінка, якась чужа жінка!

Мамині руки міцно обіймають нас обох. І мамин голос, здавалося, вже забутий і все одно той самий, наче не було отих трьох років, гірких років сирітства.

— Чому ви плачете? Чому плачете? — питає мама, й по її обличчю ллються слези, вона то плаче, то сміється. Важко так іти обнявшись, але ми йдемо додому всі троє, а коло нас дріботить бабуся, зовсім інша, весела, усміхнена.

А потім їмо якийсь дивовижний сир, гострий і солодкий, і ще інший, шведський. І слухаємо розповідь про те, як мама їхала човном з Фінляндії до Швеції, і ще безліч інших розповідей — але від них залишається в пам'яті небагато. Якийсь Керенський, революцій, що дала змогу мамі повернутися додому, приїхати сюди. Місяці, роки, прожиті в Києві, Харкові. А потім — Фінляндія й Швеція. Мама розповідає, як потоками лилася по вулицях Петрограда горілка, бо робітники, що піднесли стяг революції, розбили царські монополки, щоб ніхто більше не пив. Розповідає, як промовляв Керенський... І ще багато дечого.

Але уважно слухають тільки бабуся, Гальшка і панна Ева.

Бо нам з Донею зовсім не так важливо, що там було і як. І не все можна зрозуміти — адже мама стільки оповідає. Одне важливе — мамуся сидить тут, жива, справжня. Скінчилось все лихе, недобре, все, що гнітило серце надсильним тягарем. Мама приїхала. Є. Буде завжди.

І відразу ж починається гарячковий рух. Ми всі йдемо до Кракова. Досить жити на селі, треба йти до школи, жити нормальним життям, як жили до війни. У селі добре, коли приїздиш на вакації, а жити, вчитися треба в місті.

Закінчується цілий розділ життя. Закінчується літо. Разом з ним закінчується село дитинства. Згодом приїжджати сюди тільки гостем.

— Як ти говориш, Дзютусь? — раптом дивується мама.

— Як? Як усі.

Ні, не так, як усі. Говорю так, як селяни. Говіркою села мого дитинства. Інакше не вмію.

Не кажу «так», кажу «йо». Розтягаю слова якось особливо, по-тутешньому.

Мама сміється, але очі в неї повні сліз.

ПРИМІТКИ

Верби та брук.—Повість написана і опублікована мовою оригіналу 1936 р. у Варшаві. Уривок з твору в перекладі на російську мову з'явився 1939 р. в журналі «Інтернаціональна література», № 9—10. Повний російський переклад повісті виходив 1940 р. у видавництві «Детгиз, український— у збірці «Твої ровесники» («Радянський письменник», 1948).

Петрикова доля.—Повість написана 1948 р., опублікована в українському перекладі 1949 р. в журналі «Дніпро», № 3.

¹ *КМБ* — перші літери імен трьох легендарних царів: Каспара, Мельхіора і Бальтазара — які, за євангельським міфом, прийшли до Віфлієма поклонитися щойно народженому Христові.

Кімната на горищі.—Повість написана і опублікована мовою оригіналу 1936 р. в журналі «Пломик». Уривок з твору в перекладі на українську мову було надруковано 1940 р. в журналі «Піонерія», № 11—12. Повністю — 1946 р. у Держлітвидаві.

¹ *«Пан Тадеуш»* — поема великого польського поета Адама Міцкевича (1798—1855).

² *Ганс-Хрістіан Андерсен* (1805—1875) — видатний датський письменник-казкар.

Оповідання про вогонь, Оповідання про постіль, завісу і скіпку, Оповідання про глину, Оповідання про собаку, Оповідання про королю та інших тварин, Оповідання про землю, Оповідання про пісню.—Увесь цикл уперше вийшов мовою оригіналу 1948 р. у Лодзі окремою книгою під назвою «У первісній луці». «Оповідання про вогонь» в українському перекладі увійшло в книгу «Твої ровесники» («Радянський письменник», 1948), а весь цикл — у книгу «Гості здалека і зблизка» («Молодь», 1951).

Сад, Що було з Женею, Сивко, Хата під березами, Пуфик, Завірюха, Прощання, Брати, Дощ — цикл оповідань, написаних у 1945—1948 рр., у перекладі на українську мову був надрукований у книзі «Твої ровесники» («Радянський письменник», 1948).

¹ Створення таких будинків і шкіл увіходило в функції «Спілки польських патріотів в СРСР», головою якої у 1943—1945 рр. була В. Василевська.

² *...горіла Варшава...* — Йдеться про вересневі дні 1939 р.

Незакінчена салфетка — перероблений варіант «Історії салфетки», юнацького твору письменниці, що входив до її книги «Гості з усього світу», виданої у Варшаві 1925 р.

Село мого дитинства — перша частина незакінченого автобіографічного твору, над яким письменниця працювала в останні роки життя. Уперше надруковано 1966 р. російською мовою в журналі «Знамя», № 4, українською — у цьому виданні. Твір задумано як панораму суспільного життя. Зображені тут події, що відносяться до періоду першої імперіалістичної війни, покладено в основу 2-го і 3-го розділів написаної 1940 р. книги спогадів «Роки, які минули».

¹ *Скава* — річка у Карпатах, притока Вісли.

² *Геновефа* (за польською вимовою) — відома у нас як Женеф'є-ва, патронеса Парижа. Житіє св. Женеф'єви становило популярний у середньовічному мистецтві сюжет.

³ *...дівчинка Бернадка...* — У лютому 1858 р. чотирнадцятилітній дівчинці Бернадетті Субіру здалося, що вона побачила богородицю коло грота над річкою Гав, поблизу містечка Лурд (на півдні Франції, у Піренеях). Цю галюцинацію нервової, хворобливої дівчинки використало згодом католицьке духовенство, створивши культ Лурдської божої матері і проголосивши джерело у гроті чудодійним.

⁴ *Содом і гоморра*. — Цей вираз походить від біблійної легенди про міста Содом і Гоморру, нібито покарані богом за розпусту.

⁵ Батько письменниці Леон Василевський був не лише відомий політичний діяч і публіцист, а й визначний вчений-етнограф.

⁶ *Катехізіс* — короткий виклад християнського віровчення у формі запитань і відповідей.

⁷ *Комендант, Зюк, Дідусь* — підпільні клички Юзефа Пілсудського.

⁸ Дружину Ю. Пілсудського звали Олександра.

⁹ *Народний комітет* («Начельни комітет народови») створений 1914 р. з представників польських буржуазних урядовських партій; прислужництвом перед Австрією намагався об'єднати польські землі у межах австрійської монархії.

¹⁰ *Владислав Сікорський* (1881—1943) — генерал, політичний противник Пілсудського, емігрував 1926 р. у Францію після захоплення останнім влади, у 1939—1943 рр. глава емігрантського польського уряду в Лондоні. Загинув при загадкових обставинах в авіаційній катастрофі.

¹¹ *Тжаска-Дурський* — австрійський генерал, до армії якого входили польські легіони.

¹² *«Попіл»* — історичний роман з епохи розділів Польщі і наполеонівських воєн, що належить перу видатного польського письменника С. Жеромського (1864—1925).

¹³ *Секстерн* — книжка в одну двадцять четверту частину аркуша.

¹⁴ *Франц-Йосиф Габсбург* (1830—1916) — австрійський імператор з 1848, монарх дуєдиної Австро-Угорської держави з 1867 р.

¹⁵ — Підступлю до жертвовника божого (лат.).
— До бога, який звеселив юність мою (лат.).

¹⁶ *Юзеф Понятовський* (1763—1813) — небіж останнього польського короля Станіслава-Августа, наполеонівський генерал, а після битви при Лейпцігу — маршал, учасник походу 1812 р. на Москву, під час якого командував польським корпусом.

¹⁷ *Ельстер* — річка у Саксонії, біля якої 16—19 жовтня 1813 р. відбулася знаменита Лейпцігська битва («Битва народів») між військами Наполеона і арміями Росії, Австрії та Пруссії.

¹⁸ *«93 рік»* — історичний роман з епохи Великої Французької революції, написаний Віктором Гюго (1802—1885). Йдеться про російську Лютневу революцію 1917 р., після якої інтернована в Росії на початку імперіалістичної війни мати письменниці змогла повернутись до Кракова.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

В. Василевська. <i>Фото 50-х років.</i>	32—33
На Третій Всесоюзній конференції прихильників миру. <i>Москва, 1951 р.</i>	96—97
На ювілейній сесії Всесвітньої Ради Миру. <i>Стокгольм, 1959 р.</i>	160—161
<i>Плоти, 1963 р.</i>	224—225

З М І С Т

Повісті та оповідання для дітей	
Верби та брук	7
Петрикова доля	48
Кімната на горищі	68
Оповідання про вогонь	155
Оповідання про постіль, завісу і скіпку	162
Оповідання про глину	169
Оповідання про собаку	173
Оповідання про корову та про інших	
тварин	181
Оповідання про землю	185
Оповідання про пісню	189
Сад	194
Що було з Женею	199
Сивко	204
Хата під березами	209
Пуфик	214
Завірюха	220
Прощання	230
Брати	236
Незакінчена салфетка	242
Дош	248
Село мого дитинства. <i>Автобіографічна повість</i>	255
Примітки	345
Список ілюстрацій	348

ВАНДА
ЛЬВОВНА
ВАСИЛЕВСКАЯ

Сочинения, т.8
(На украинском языке)

Видавництво
«Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *И. И. Брояк*
Художник *К. К. Калугін*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *О. І. Дубова*
Коректор *А. В. Кудряцева*

Виготовлено на Київській книж-
ковій фабриці № 1 Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР.
Київ, вул. Довженка, 5.

Лінотипист *Л. Шульга*
Верстальник *Є. Старовойт*
Друкар *Дятел В. М.*
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *М. Д. Чернова*

Здано на виробництво 26.X 1967 р. Під-
писано до друку 15.I 1968 р. Формат
паперу 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 11.
Умовн. друк. арк. 18,48+4 вкл. Обліково-
видавн. арк. 18.781. Ціна 1 крб. 5 коп.
Зам. 917. Тираж 6000.

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

Відкрито передплату

Г. Ф. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

Твори у 8 томах

З м і с т т о м і в

Томи I, II. Драматичні твори: «Приезжий из столицы», «Шельменко — волостной писарь», «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» та інші.

Томи III, IV. Повісті: «Салдацький патрет», «Маруся», «Конопська відьма», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана» та інші.— Оповідання.

Том V. Пан Халявский. Роман.— Оповідання.

Том VI. Жизнь и происхождения Столбикова. Роман.

Том VII. Історичні твори — оповідання, статті.

Том VIII. Літературно-публіцистичні твори. Листи.

1911

